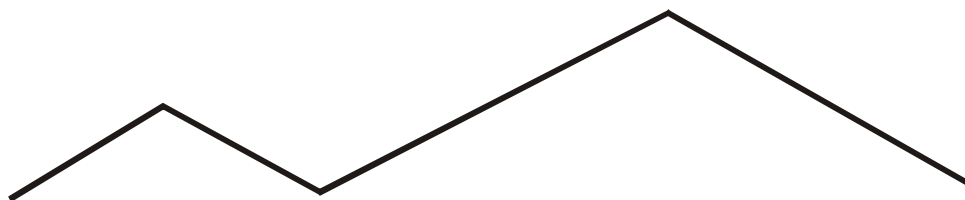

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XIV, № 2, 2023

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшего аттестационного комитета Республики Армения,
в научные электронные библиотеки CyberLeninka и eLIBRARY.RU
а также базу данных «Российского индекса научного цитирования» (РИНЦ)
созданную на платформе информационно-аналитической системы «Science Index» (SI)*

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՉԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

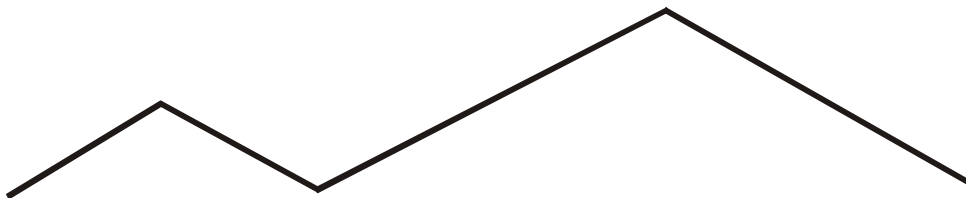
գիտավերլուծական հանդես
հատոր ԺԴ, № 2, 2023

Հանդեսը ներառված է գիտական պարբերականների ՀՀ ԲՈԿ-ի գրանցամատյանում, CiberLeninka և eLIBRARY.RU գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում, ինչպես նաև «Science Index» (SI) տեղեկատվական և վերլուծական համակարգի հարթակում ստեղծված «Russian Science Citation Index»-ի (ՐՍՀՀ) տվյալների շտեմարանին:

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XIV, № 2, 2023

*The journal is included in the register of scientific periodicals
Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia,
to the scientific electronic librarys CiberLeninka & eLIBRARY.RU,
as well as the database of the "Russian Science Citation Index" (ՐՍՀՀ)
created on the platform of the information and analytical system "Science Index" (SI)*

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:**Андриасян Левон Г.** – почетный редактор;**Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.** – главный редактор;**Саргсян Сурен Т.** – научный редактор (д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, Армения);**Аветисян Гайк Г.** (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Айвазян Армен М.** (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арагат”, Армения);**Айвазян Норайр А.** (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Аллен Сюзен** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США);**Багратян Грант А.** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения);**Бостанджян Вардан Б.** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Варданян Камо Е.** (д.п.н., профессор, Ереванский государственный педагогический университет, Армения);**Григорян Эрнест Р.** (д.ф.н., профессор, академик РАЕН, Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Демоян Гайк А.** (д.и.н., Армения);**Дюбьен Арно** (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция);**Исагулян Гарник С.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Кожокин Евгений М.** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия);**Корнилов Александр А.** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Манукян Саргис Ф.** (к.т.н., доцент, Национальный Политехнический Университет Армении, Армения);**Меликсетян Арсен Ф.** (к.э.н., Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Мелконян Ашот А.** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения);**Миронов Анатолий Н.** (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия);**Надеин-Раевский Виктор А.** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия);**Панибратцев Андрей В.** (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия);**Пахомов Виталий Г.** (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия);**Петросян Георгий М.** (Нагорно-Карабахская Республика);**Редкоус Владимир М.** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия);**Решетников Леонид П.** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия);**Романовская Вера Б.** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Сваранц Александр А.** (д.п.н., Россия);**Сергунин Александр А.** (д.п.н., профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия);**Симонян Акон Е.**, (академик РАЕН, доктор искусствоведения, к.и.н., профессор, Государственная Академия художеств Армении, Армения);**Тагесян Андраник** (д.ф.н., Бейрутский университет “Айкарян”, Ливан);**Шакарянц Сергей Э.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Шалян Жерар** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция);**Якушик Валентин М.** (д.п.н., к.ю.н., профессор, Украинский институт политики, Украина).

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

Эл.почта: region-i-mir@mail.ru

Сайт: www.geopolitika.am

Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции.

Все опубликованные статьи размещены на электронных ресурсах: Национальной Библиотеки Армении, и научных электронных библиотек CyberLeninka и eLIBRARY и проиндексированы в РИНЦ в соответствии с договором с ООО "Научная электронная библиотека" № 660-12/2016 от 13.12.2016 г.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լևոն Հ. (պատվավոր խմբագիր);

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. (գլխավոր խմբագիր);

Սարգսյան Սուրեն Թ. (գիտական խմբագիր) /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Ավետիսյան Հայկ Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Այվազյան Արմեն Մ. /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/;

Այվազյան Նորայր Ա. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Ալին Մյուզեն /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Չ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/;

Բագրատյան Հրանտ Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/;

Բոստանջյան Վարդան Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Դեմոյան Հայկ Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/;

Դյուբյեն Անն /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Իսազուրյան Գարնիկ Մ. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Կոժոկին Եվգենի Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/;

Կորնիլով Ալեքսանդր Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մանուկյան Սարգիս Ֆ. / տ.գ.թ., դոցենտ, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Հայաստան/;

Մելիքսեթյան Արսեն Ֆ. /տ.գ.թ., Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Մերքոնյան Աշոտ Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Միրոնով Անատոլի Ե. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/;

Յակուշիկ Վադենտին Մ. /բ.գ.դ., ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի քաղաքականության ինստիտուտ, Ուկրայինա/;

Նադեին-Ռուսակի Վիկտոր Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Շալյան Ժան /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Շաքարյանց Սերգեյ Է. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Պախոմով Վիտալի Գ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պանիրբաստցեվ Անդրեյ Վ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պետրոսյան Գեորգի Մ. /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/;

Ռեկոուս Վրադիմիր Մ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Ռեշեանիկով Լեոնիդ Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/;

Ռոմանովսկայա Վերա Բ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մերզոնին Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Միմոնյան Հակոբ Ե. /ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա, Հայաստան/;

Սվարանց Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., Ռուսաստան/;

Վարդանյան Կամո Ե. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՄՀ, Հայաստան/;

Տազևեան Անդրանիկ /բ.գ.դ., Բեյրութի Հայկազեան համալսարան, Լիբանան/;

*Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրք, տ. 9
Հեռ. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797
Էլ. փոստ՝ region-i-mir@mail.ru
Կայք՝ www.geopolitika.am*

Հրատարակված նյութերը կարող են չարտացոլել խմբագրության տեսակետը: Հրատարակումները վճարովի են: Հանդեսում տպագրված նյութերի վերատպման կամ թարգմանության համար անհրաժեշտ է խմբագրության թույլտվությունը: Բոլոր հրատարակված հոդվածները տեղադրվում են Հայաստանի Ազգային Գրադարանի էլեկտրոնային կայքում, ինչպես նաև CyberLeninka ու eLIBRARY գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում և ինդեքսավորվում ԳՄՌԻ-ում՝ համաձայն "Գիտական էլեկտրոնային գրադարան" ՓԲԸ-ի 2016 թ. դեկտեմբերի 13-ի № 660-12/2016 համաձայնագրի:

Editorial council:**Andriasyan Levon H.** – Honorary Editor;**Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.** – Chief Editor;**Sargsyan Suren T.** – Scientific editor (Doctor of Historical Sciences, professor, Institute of History of NAS RA, Armenia);**Avetisyan Hayq G.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia);**Ayvazyan Armen M.** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia);**Ayvazyan Norayr A.** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Allen Susan** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA);**Bagratyan Hrayr A.** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia);**Bostanjyan Vardan B.** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Grigoryan Ernest R.** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Demoyan Hayq A.** (Doctor of Historical Sciences, Armenia);**Dubien Arno** (Observatoire franco-russe, France);**Isagulyan Garnik S.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Kojokin Evgeniy M.** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia);**Kornilov Aleksandr A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Manukyan Sargis F.** (Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National Polytechnic University of Armenia, Armenia);**Meliksetyan Arsen F.** (Candidate of Economic Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Melkonyan Ashot A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, academician of NAA RA, Institute of History, Armenia);**Mironov Anatoliy N.** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia);**Nadein-Raevsky Vitaliy A.** (Candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);**Panibrattsev Andrey V.** (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia);**Pakhomov Vitaliy G.** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia);**Petrosyan Georgiy M.** (Nagorno-Karabakh Republic);**Redkous Vladimir M.** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia);**Reshetnikov Leonid P.** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia);**Romanovskaya Vera B.** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Dakessian Antranik M.** (Doctor of Philology, Haygaziyan University of Beirut, Lebanon);**Sergunin Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia);**Simonyan Hakob E.** (Doctor of Science (Art), PhD of History, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, State Academy of Fine Arts of Armenia, Armenia);**Shakaryants Sergey E.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Shaliand Gerar** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France);**Svarants Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, Russia);**Vardanyan Kamo E.** (Doctor of Psychological Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Yakushik Valentin M.** (Doctor of Political Sciences, Ph.D. in law, professor, Ukrainian Institute of Politics, Ukraine).Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

E-mail: region-i-mir@mail.ru

Website: www.geopolitika.am

Published materials have not always reflected by the editorial point of view. Publications are not free.
To reprint or translate of materials published in the journal, it is necessary to get the editor's permission.

All published articles are placed in the "National Library of Armenia" and
in the scientific electronic libraries "CiberLeninka" & "eLIBRARY" and indexed in the RSCI (ПИИЛ) in accordance with the
agreement with LLC "Scientific Electronic Library" No. 660-12/2016 of December 13, 2016.

Վերափոխվելն այսօր մեզ խիստ անհրաժեշտ է

Սարգսյան Սուրեն Թ.

*պ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru*

EDN: YFIQDV

Հայտնի ճշմարտություն է՝ երբ ես չի համակերպվում ու տեղավորվում մենքում, դառնում է չարդարացված էգոիզմ: Իսկ երբ այդ էգոն մոլորվում է իր իսկ հյուսած ուստայնում, մնում է մենակ և անօգնական: Նույնը պետությունների և ժողովուրդների դեպքում է: Ցավալի է, սակայն այսօր Հայաստանի Հանրապետությունն (ՀՀ) էլ տարածաշրջանում հստակ արժեքային դիրքավորում չունի: Ինչը չի կարելի ասել մեր հարևանների մասին: Նրանցից, Թուրքիան օրինակ, հավակնում է դառնալ տարածաշրջանի ռազմական առաջատարը և եվրասիական տրանզիտային տարբեր հոսքերի հիմնական կենտրոնը: Ադրբեջանը հանդես է գալիս որպես էներգետիկ ռեսուրսների խոշոր արտահանող, իսկ հարևան Վրաստանը՝ որպես տրանզիտային միջանցք և զբոսաշրջային կենտրոն: Հայաստանի դիրքորոշումը ոչ միայն հստակ չի, այլև ՀՀ-ն տարածաշրջանային որևէ էական խնդիր դեռևս չի լուծում և դա բերում է նրան, որ տարածաշրջանային գործընթացներից որևէ շոշափելի առավելություն չի ստանում, իսկ դա էլ իր հերթին բացասաբար է ազդում նրա պաշտպանունակության և տնտեսական զարգացման վրա:

Ինչ-որ իմաստով, այս ամենը փոխկապակցված են, քանի որ սրանից 100 տարի առաջ, նույն Թուրքիան և Ադրբեջանը, կարողանալով խլել ՀՀ-ի տարածքների զգալի մասը, նրան այնպիսի քարտեզ են պարտադրել, որն էապես սահմանափակում է նրա պաշտպանական, տրանզիտային ու ռեսուրսային հնարավորությունները և հարկադրում է չափազանց անբարենպաստ աշխարհագրական պայմաններում պահպանել գոյությունը: Եթե այս ամենն առանց արմատական փոփոխությունների այսօր էլ շարունակվի, ապա մեր անվտանգային մարտահրավերները ոչ միայն չեն լուծվի, այլև կշարունակվեն սրվել, սպառնալով արդեն բուն անկախ պետության գոյությանը, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1920 թվականին:

Ցավն այն է, որ հայ քաղաքական միտքն էլ դեռ հստակ պատասխան չի տվել այն հարցին, թե ինչպես է պետք դուրս գալ այս աշխարհաքաղաքական և արժեքային փակուղուց: Ներկայումս իշխող վարչակարգի և նրա տարբեր սատելիտների հիմնական թեզն այն է, որ Հայաստանը նեոթուրանական նախագծին դիմագրավելու բավարար ռեսուրս չունի, ուստի նրա միակ հեռանկարը հավաքական Արևմուտքի հովանավորությամբ այդ նախագծի մաս դառնալն է և դրանով իր գոյությունն ապահովելը: Այս տրամաբանության մեջ են տեղավորվում վերջինիս բարեհաճությունը ստանալու ակնկալիքով նրա անվերջանալի զիջումները թուրք-ադրբեջանական տանդեմին: Իսկ գործող ընդդիմության հիմնական թեզն էլ այն է, որ ընդհակառակը, պետք է հենվել Ռուսաստանի և մասամբ Իրանի վրա, և հակազդել այդ նեոթուրանական ծրագրին, մաս դառնալով ձևավորվող Հյուսիս-Հարավ առանցքին:

Երկու մոտեցումներն էլ, սակայն, անվտանգության լիարժեք լուծում չեն ապահովում: Առաջինի դեպքում, որևէ երաշխիք չկա, որ թուրք-ադրբեջանական տանդեմը, դառնալով Հայաստանի փաստացի սուվերենը, երկարաժամկետ հեռանկարում կհանդուրժի նրա գոյությունը: Եթե նույնիսկ հիմա այն համաձայնվի հավաքական Արևմուտքի ճնշման ներքո առերևույթ խաղաղության պայմանագիր կնքել, նրա հաջորդ գործողությունը լինելու է Արցախի հայաթափումը, իսկ դրանից հետո հերթը հասնելու է Սյունիքին, Վայոց ձորին, և Հայաստանի այլ, համեմատաբար նոսր բնակեցված արևելյան տարածքներին, որի նկատմամբ հավակնությունները Ադրբեջանը բնավ չի թաքցնում: Երկրորդ տարբերակը, հարկավ, մեզ համար արտաքուստ ավելի բարենպաստ է, սակայն առանցքային բացն այստեղ այն է, որ թե՛ Ռուսաստանը, և թե՛ Իրանը այսօր Արևմուտքի հետ ունեն լրջագույն խնդիրներ: Դա արագ սպառում է նրանց ռեսուրսները և նույնիսկ վտանգի տակ դնում այդ երկրներից յուրաքանչյուրում իշխող վարչակարգերի կայունությունը և դրա հետևանք՝ մեր տարածաշրջանում հիմնարար դերակատարություն պահպանելու նրանց կարողությունը: Դրա առաջին նախանշանները մենք տեսանք 2020 թ. Արցախյան պատերազմի ժամանակ, երբ ռուս-իրանական տանդեմը փաստացի զիջեց իր դիրքերը թուրք-ադրբեջանականին և արդյունքում ընդամենը ժամանակավոր դադար շահելու հեռանկարով զոհաբերեց նաև հայության կենսական շահերը: Նույնը տեսնում ենք նաև այս օրերին, երբ Արցախը գտնվում է շրջափակման մեջ:

Հայ քաղաքական մտքում դեռևս սաղմնային վիճակում առկա է նաև երրորդ, ուղղությունը: Դրա հիմքում այն գաղափարն է, որ որպես աշխարհասփյուռ ազգ, որը որոշակի ռեսուրսներ և ազդեցություն ունի տարբեր խոշոր երկրներում, հայությունը պետք է հավակնի գլոբալ

դերակատարության և փորձի ողջ աշխարհի համար դառնալ արժեքավոր: Դա Հայաստանին հավելյալ մեծ ռեսուրսներ կտա և կօգնի հաղթահարել աշխարհագրական դիրքով պայմանավորված սահմանափակումները: Այս գաղափարի հիմնական ջատագովներից Վազգեն Մանուկյանն իր «Անհաղթահարելի ցանկություն» հոդվածում առաջ է քաշել այն թեզը, որ հայերը պետք է հավակնեն աշխարհի մասշտաբով մեծ խնդիրներ լուծելու: Այդ դեպքում նրանք կվերականգնեն իրենց գլոբալ կարևորությունը, ինչպես նախկինում, երբ նրանց ձեռքում էր հայտնվել Հնդկաստանից Եվրոպա տարանցիկ առևտուրը: Սա շահեկան գաղափար է, սակայն պահանջում է պատասխանել առնվազն երկու կրիտիկական հարցի՝ առաջինը, կոնկրետ ինչ իրատեսական դերակատարության մասին կարող է գնալ խոսքը և մինչև այդ դերակատարությանը հասնելը, ինչպես խուսանավել մեզ շրջապատող գիշատիչների միջև և թույլ չտալ պետության կորուստը: Հետո էլ Հայաստանից դուրս ապրող հայությունը հայազգի բնակչություն է և ոչ թե ազգ կամ ժողովուրդ: Իսկ բնակչությունը ժողովուրդ է դառնում է երբ համախմբվում է որևէ գաղափարի շուրջ: Ժողովուրդն էլ երբ համախմբվում է ազգային շահի հիմքով, դառնում է ազգ: Բնակչությունը, ժողովուրդը և ազգը նույն նյութի տարբեր վիճակներն են, ինչպես ջրի գոլորշի, հեղուկ և սառույց վիճակները: Ջրի դեպքում դա ավելի պարզ է և տեսանելի, իսկ հայության դեպքում շատ ավելի դժվար է: Քանի որ դա պարզ չես տեսնի, այլ միայն մտքով: Հետևաբար հարկավոր է հստակ ու հասկանալի շարադրված ազգային գաղափարախոսություն, որը համայն հայությունը ազգի կվերածի, ինչպես դա եղել է օրինակ Իսրայելի դեպքում:

Այս առիթով ուզում եմ դիմել սոցցանցերում գրեթե ամեն օր սեփական կարծիքը բոլորին պարտադրող օգտատերերին: Ռեմբոներ ջան, մի քիչ հանգիստ տվայտվեք և հասկացեք վերջապես, կայսրություններն այլ ժողովուրդներին կլանելու համար նախ պայքարում են նրանց ազգային գաղափարների և մյուս արժեքների դեմ, հետո նրանց հավատացնում են, թե ազգային արժեքները անկարևոր ու հնացած են: Իսկ արդիական են իրենց արժեքները: Այդպիսով, երբ քարոզում են ազգային արժեքների մոռացում, իրականում քարոզում են իրենց արժեքների տարածում: Այսինքն՝ ոչ ազգային արժեքները հենց կայսրությունների արժեքներն են, որոնք և հռչակվում են առաջադեմ ու օրինակելի: Պետք է ընդունել, որ ազգերը վերանում են նաև իրենց արժեքները կորցնելով և ուրիշների արժեքներն ընդունելով: Մեր պարագայում, խիստ վտանգավոր է ազգային ինքնագիտակցության, ազգային արժեքների դեմ պայքարը, մանավանդ որ արնախում հարևանները հակառակ են անում և անհիմն բարձրացնում չունեցած ազգային նշանոցը: Այնպես որ, պոպուլիստ, դեմագոգ, ազգայինը հաշվի չառնող, անսկզբունք, ոչ մի իզմի չդավանող քաղաքական ուժը երբ փորձում է մեկին կուռք դարձնել, կուրորեն հավատացնել այդ մեկին, հարկավոր է զգույշ լինել, իրատես, լսել տարբեր քաղաքական տեսակետներ, հաշվի առնել աշխարհաքաղաքական առկա գործընթացները, գերտերությունների իրական նպատակները, ՀՀ-ի պոտենցիալը, ուժը, իրական կարողությունը և ոչ թե ցանկություններով առաջնորդվելով երկիրը և ժողովուրդին տանել արկածախնդրության և վերջակետ դնել մեր ինքնությանը:

Փոխանակ այդ սկզբունքներին դավանելու, անկախությունից ի վեր մեր բոլոր կառավարությունների քաղաքական գծից բացակայեց պետական շահի բացարձակ գերակայության գաղափարը: Այնինչ, պետական շահերի սպասարկման նպատակասլաց գործընթացում, կառավարությունները չպիտի երկմտեին և հանուն բարձրագույն պետական շահի պաշտպանության անեին ամեն ինչ: Դա չեղավ, քանի որ այսօրվա իշխանությունների հոգեհայր Լևոն Տեր Պետրոսյանն ազգային գաղափարախոսությունը կեղծ կատեգորիա համարելով՝ երկիրը գիտակցաբար դրեց այնպիսի հունի մեջ, որը շարունակվեց անկախության բոլոր տարիներին և որին այսօր մենք ակնառես ենք: Քոչարյանն այդ ընթացքը փոխելու հնարավորություն ուներ, բայց չկարողացավ կամ չցանկացավ օգտագործել այն: Իսկ Մերժ Սարգսյանը ոչ միայն չցանկացավ ընթացքը փոխել, այլև ավելի հաստատուն գնաց այդ ուղով՝ երկիրը մղելով ներկա տխուր իրականություն:

Այսօր, երբ մեր երկիրն ու պետականությունը վտանգված են, անհատների դերակատարությունը դառնում է ճակատագրական: Երկիր կառուցելու համար, երկրին հարկավոր են պետական և ոչ թե քաղաքական գործիչներ: Քանզի պետական գործիչներն իրենց ծրագրերն իրականացնում են գալիք մի քանի սերդի համար, իսկ քաղաքական գործիչներ՝ ընտրություններում հաղթելու: Իսկ քանի որ մեզանում գերակշռում են քաղաքական գործիչները, առանց հեղաշրջման կամ արտաքին հարձակման պետությունը կարող է փլուզվել հենց ներսից: Այսինքն, թշնամին ես-ի սահմաններում է և ոչ այլ տեղում: Սա հայտնի միտք է: Այս առումով հետաքրքիր է Իոսիֆ Բրոս Տիտոյի (Հարավսլավիայի նախագահ 1953-1980 թթ.) պետությունները քանդելու ձևերի մասին տեսությունը, որում նա դիտարկում էր պետություններ կործանողների չորս խումբ.

ա) տիրակալներ, ովքեր լիովին հավատում են իրական ժողովրդավարությանը և ընտրում լավագույններին, բայց միայն իրենց ընտանիքից, կուսակցությունից ու իրենց հարևաններից ու համաքաղաքացիներից:

բ) սահմանափակ մտածողներ, ովքեր արժանավոր մասնագետներին հնարավորություն չեն տալիս կառավարման համակարգի աշխատանքներին մասնակցելու, որը հիասթափեցնում է նրանց և հանգեցնում մասնագիտությունից, ապա նաև երկրից հեռանալու որոշման:

գ) այթոռապաշտներ, ովքեր պնդում են, որ մեռնելուց հետո էլ իրենց թաղեն իրենց այթոռով: Այս տեսակն ասելով այթոռ՝ նկատի ունեն իրենց և՛ հակառակը: Սրանք ևս երիտասարդ մասնագետներին դրսևորման հնարավորություն չեն տալիս:

դ) հնազանդություն նախընտրողներ, ովքեր հոգուտ իրենց ես-ի քծնող կամակատարների սահմանափակում են նախաձեռնող և արհեստավարժ կադրերի առաջխաղացումը: Իսկ հզոր պետություն կառուցելու համար Տիտոն առաջարկում էր հիմնավորապես բարեփոխել ընտրական համակարգը: Ի դեպ, ՀՀ-ում անցկացվում են խորհրդարանական ու համայնքային ընտրություններ, որոնք երկուսն էլ լուրջ կատարելագործման կարիք ունեն:

Վերափոխումներն, իհարկե, անհրաժեշտ են և անխուսափելի, բայց ներկա պահին մեզ համար ավել կարևորը նախ՝ ինքնափոխվելն է, զգաստ ու սթափ մտածողությունը, համախմբվածությունը, միմյանց ունկնդիր լինելու կարողությունը և ամենակարևորը իրար սիրելու ունակություն դրսևորելը...

19/04/2023

ПОЛИТИКА

Изнанка скандальных законопроектов: выбор Грузии

Саркисян Ваэ Д.

Институт истории НАН РА,

научный сотрудник отдела истории Диаспоры и армянских колоний, к.и.н. (Ереван, РА)

vsargsyan83@gmail.com

УДК: 323.2:342.537; EDN: VGJDUU; DOI: 10.58587/18292437-2023.2-9

Ключевые слова: Грузия, парламент, законопроекты, агент влияния, юридическое лицо, средство массовой информации, власть, оппозиция, митинги, Запад, переворот, второй фронт

Աղմկահարույց օրինագծերի հեռնախորրը. Վրաստանի ընտրանքը

Սարգսյան Վահե Դ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Սիկոմոքի և հայկական գաղթօջախների պատմության բաժնի գիտաշխատող, պ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)

vsargsyan83@gmail.com

Ամփոփագիր. 2023 թ. փետրվար-մարտին Վրաստանում տեղի ունեցած թե՛ իրադարձություններ: Իշխանությունները փորձ արեցին ընդունել օտարերկրյա ազդեցության գործակալների մասին հայտնի օրինագծերը, որոնց դեմ դուրս եկավ ողջ Արևմուտքը, ինչպես նաև Վրաստանում Արևմուտքի ազդեցության տակ գտնվող ուժերը, կազմակերպություններն ու հասարակական շրջանակները: Օրինագծերի դեմ պայքարը, որն իրականում փոթորիկ էր մեկ բաժակ ջրում, այսբերգի երևացող մասն էր միայն: Իրականում դա Վրաստանում հեղաշրջում իրականացնելու, Արևմուտքի խամանիկ ուժերին իշխանության բերելու և Ռուսաստանի դեմ երկրորդ ճակատը բացելու փորձ էր, արկածախնդրություն, որը Վրաստանի իշխանությունների կշռադատված քայլերի շնորհիվ տապալվեց:

Հանգուցաբառեր՝ Վրաստան, խորհրդարան, օրինագծեր, ազդեցության գործակալ, իրավաբանական անձ, լրատվամիջոց, իշխանություն, ընդդիմություն, հանրահավաքներ, Արևմուտք, հեղաշրջում, երկրորդ ճակատ

The background of controversial bills; Georgia's option

Sargsyan Vahe D.

Researcher at the Department of the History of Diaspora and Armenian Colonies

Institute of History of NAS RA, PhD in History (Yerevan, RA)

vsargsyan83@gmail.com

Abstract. In February-March of 2023 earthshaking events took place in Georgia. The authorities tried to pass the well-known bills on agents of foreign influence, which were opposed by the entire West, as well as the forces, organizations and public circles influenced by the West in Georgia. The fight against the bills, which was really a storm in a teacup, was only the tip of the iceberg. In fact, it was an attempt to stage a coup in Georgia, bring Western puppet forces to power and open a second front against Russia, an adventure that was foiled thanks to the measured steps of the Georgian authorities.

Keywords: Georgia, parliament, bills, agent of influence, legal entity, media, government, opposition, rallies, West, coup, second front

Кто авторы законопроекта?

28 июня 2022 года исполнительный секретарь правящей партии “Грузинская мечта – Демократическая Грузия” (далее “Грузинская мечта”) Мамука Мдинарадзе сообщил, что трое его коллег – Созар Субари, Дмитрий Хундадзе и Михеил Кавелашвили – покинули партию “Грузинская мечта” и одноименную парламентскую фракцию и продолжают свою деятельность в качестве независимых депутатов [1].

Спустя месяц, 28 июля, с той же мотивировкой к вышеуказанной тройке присоединился вышедший из этой же фракции еще один депутат – Гурам Мачарашвили. 2 августа 2022 г. четверо депутатов выступили с заявлением об

учреждении движения “Сила народа”. В заявлении отмечается, что их цель – вооружить общество правдой во имя защиты национальных интересов Грузии [2].

Содержание законопроекта и его рассмотрение в парламенте

В феврале 2023 г. новосозданное движение, которое со дня своего основания критиковало Запад, ставя перед ним многочисленные острые вопросы, выступило с заявлениями и инициативами, вытекающими из государственных интересов Грузии, выдвинуло важную инициативу – введение в обращение проекта закона “О прозрачности иностранного влияния”. С целью обеспечения прозрачности иностранного влияния

авторы законопроекта предложили создать реестр агентов иностранного влияния, в который будут включены все некоммерческие юридические лица и СМИ, чьи бюджеты более чем на 20 процентов финансируются иностранными силами [3].

По мнению лидеров движения “Сила народа”, принципы публичности и прозрачности требуют, чтобы общественность знала об источниках доходов не только политических деятелей, принимающих решения в государстве, но и общественных организаций и средств массовой информации, которые влияют на принятие общественных решений и участвуют в формировании общественного мнения. В распространенном 14 февраля заявлении говорилось, что, согласно предлагаемому законопроекту, для обеспечения прозрачности иностранного влияния будет создан реестр агентов иностранного влияния, в который войдут все некоммерческие юридические лица и СМИ, чьи доходы более чем на 20% формируются за счет финансирования внешних сил. Вопрос регистрации вышеупомянутых субъектов в качестве агентов иностранного влияния обеспечивает Национальное агентство публичного реестра, а для уклоняющихся от регистрации лиц предусмотрены соответствующие административные штрафы. Вместе с тем уплата штрафа не освобождает субъект от обязанности регистрироваться в качестве агента иностранного влияния [4].

Правящая сила с самого начала поддержала законодательную инициативу. 20 февраля председатель парламентской фракции “Грузинская мечта” М. Мдинарадзе заявил, что достигнуто согласие вокруг общих принципов и что законопроект всего лишь обязывает регистрироваться в 10-дневный срок, после чего представлять в течение года декларацию о доходах и расходах [5].

На следующий день, 21 февраля, председатель правящей партии “Грузинская мечта” Иракий Кобахидзе заявил, что проект грузинского закона “О прозрачности иностранного влияния” в отличие от зарубежных аналогов полностью соответствует стандартам прав человека. Кобахидзе имел в виду законы, принятые в США и РФ [6]. Кстати, использованный в законопроекте термин “агент иностранного влияния” вместо термина “иностраный агент”, встречающегося в аналогичных законах других стран, тоже выбран неслучайно. По мнению авторов, использование термина “иностраный агент” чревато опасностью навешивания ярлыков [7]¹. В случае принятия закона штраф за

¹ Одно важное обстоятельство: законопроект был призван обеспечить регистрацию агентов иностранного влияния и отрегулировать вопросы, связанные с прозрачностью их

отказ быть признанным “агентом иностранного влияния” или непредставление финансовой декларации составил бы 25 тысяч лари (около 9,5 тысяч долларов), а в случае отказа устранить недочеты в декларации – 10 тысяч лари (около 3,8 тысяч долларов), повторный отказ предусматривал бы штраф в размере 20 тысяч лари (около 7,6 тысяч долларов).

Буря в стакане воды

Как и ожидалось, проект вызвал мощное сопротивление со стороны финансируемых из-за рубежа общественных организаций, СМИ и общественных масс, находящихся под сильным пропагандистским влиянием Запада. Неслучайно было заявлено, что этот законопроект представляет собой копию действующего в РФ с 2012 года закона “Об иностранных агентах”². В результате проект был назван “русским законом” и при представлении его различным общественным слоям Грузии, особенно молодежи, ставшим жертвами многолетней антироссийской пропаганды, окрещен “черным сатаной”.

23 февраля было распространено совместное заявление 260 общественных организаций и СМИ [8] о том, что закон якобы имеет целью препятствовать оказанию помощи социально незащищенным семьям, фермерам, шахтерам, незаконно уволенным с работы, перемещенным лицам, бездомным, заключенным, жителям высокогорных и других районов³. Примерно с таким же заявлением 27 февраля выступил офис ООН в Грузии [10]. Помимо оппозиционных кругов законопроект удостоился острой критики со стороны президента Грузии, госдепартамента США⁴, Евросоюза⁵, Европейского совета⁶.

деятельности, не ограничивая ее. Согласно законопроекту, агентами иностранного влияния считаются некоммерческие юридические лица, не учрежденные административным органом и не являющиеся спортивной федерацией или организацией, занимающейся вопросами банка крови, вещатели, юридические лица-собственники печатных СМИ, юридические лица, владеющие или использующие грузинское медиапространство и/или хостинг для распространения массовой информации на грузинском языке. Все они считаются агентами иностранного влияния, если минимум 20% их годового дохода финансируется “иностранной силой”. Законопроект также установлено понятие “иностранная сила”.

² Отметим, что предложенный в Грузии законопроект кардинально отличается от действующего в РФ закона: в РФ он в равной степени распространяется и на СМИ, и на физических лиц.

³ В ответ на заявление ОО вице-премьер Грузии Тея Цулукиани призвала неправительственный сектор к сотрудничеству в вопросе обсуждения законопроекта о прозрачности иностранного влияния. *“Было бы хорошо, если бы неправительственный сектор сотрудничал и согласился с тем, что прозрачность – это путь, в том числе и к их оздоровлению”*, - заявила вице-премьер [9].

⁴ Согласно заявлению пресс-секретаря госдепартамента США Неда Прайса, предлагаемый законопроект будет

Президент Саломе Зурабишвили, решительно выступившая против этого закона, по сути, не перешла в поле содержательного обсуждения и не высказала позицию по той или иной статье. Зурабишвили заявила, что в любом случае наложит вето, поскольку закон, по ее словам, направлен на отчуждение Грузии от Европы [17]. Спикер грузинского парламента Шалва Папуашвили расценил этот шаг президента как попытку наложить табу на демократические обсуждения и опасный сигнал [18]. В своих возражениях Папуашвили привел примечательную статистику. Оказывается, в Грузии бюджеты всех партий вместе взятые

представляют потенциальную угрозу евроатлантической интеграции Грузии. Прайс также отметил, что законопроект основан не на Законе о регистрации иностранных агентов США (FARA), как утверждается, а на законах России и Венгрии. Авторы законопроекта, ссылаясь на многочисленные факты и сравнения, решительно не признают идентификацию законопроекта с американским и российским аналогами закона. Исходя из этого, заявление Неда Прайса о законопроекте было названо тревожным, а сравнение с российским законом – постыдной спекуляцией [11]. Исполнительный секретарь правящей партии “Грузинская мечта” Мамука Мдинарадзе, критикуя заявление Неда Прайса, сказал, что заявления госсекретаря не должны основываться на ложном нарративе. “Когда представитель нашей дружественной страны, стратегического партнера выступает, думаю, каждое слово должно быть больше застраховано и не должно основываться на выработанном в Грузии лживом нарративе, что это российский закон. Как о прямом переводе американского закона кто-то может говорить, что это российский закон?”, – заявил Мдинарадзе. [12]. Довольно жесткой была реакция председателя правящей партии “Грузинская мечта” Ираклия Кобахидзе. По его словам, Неда Прайса ввели в заблуждение, в результате чего он представил ложные сведения о законопроекте [13].

⁵ В заявлении Европейской службы внешних связей говорится, что проект закона противоречит условиям получения Грузией статуса кандидата в члены ЕС и самим нормам Евросоюза [14]. Реакция властей Грузии на эту критику была сравнительно мягкой: спикер парламента Ш. Папуашвили заявил, что в ходе рассмотрения проекта закона парламента Грузии учтет беспокойство партнеров [15]. Такой ответ, разумеется, был связан с интеграционными процессами Грузия-ЕС: в июне 2022 г. Европейский совет решил признать европейскую перспективу Грузии и выразил готовность предоставить ей статус страны-кандидата сразу после выполнения 12 известных предусловий, в том числе преодоления политической поляризации, деолигархизации, обеспечения свободы и независимости СМИ, обеспечения полноценной независимости судебной власти и др. Грузия надеется получить статус кандидата на членство в ЕС в 2023 г.

⁶ В связи с этим Комиссар Совета Европы по правам человека Дуня Миятович направила председателю парламента Грузии Шалве Папуашвили специальное письмо [16]. Согласно приведенным тем же источником аргументам лидеров движения “Сила народа”, нынешняя практика финансирования ОО из-за рубежа создает угрозы суверенитету страны. По их мнению, большая часть финансирования из США предназначена именно для ОО – эти деньги получает не Грузия, а американская агентура.

уступают общему бюджету всего четырех общественных организаций. Так, в 2022 году партии получили из госбюджета 12 млн лари и еще 750 тысяч лари в качестве пожертвований [16]⁷.

Разоблачающий шаг

В условиях искажения законопроекта президентом Грузии, оппозицией, финансируемыми Западом организациями, западными структурами и находящимися в центре их внимания общественными кругами (особенно молодежью), его квалификации как российского закона и организации протестов против принятия этого документа авторы проекта предприняли удачный “шахматный” шаг, введя в обращение регулирующий данную сферу второй законопроект. Зарегистрированный 27 февраля парламентом Грузии новый альтернативный законопроект “О регистрации иностранных агентов” является аналогом американского закона. “Мы зарегистрировали его [копию американского закона “Акт регистрации иностранных агентов” (Foreign Agent's Registration Act (FARA)) – ред. источника], чтобы во время слушаний в комиссии общественность имела возможность зрительно сравнить эти два законопроекта и увидеть, насколько представленный нами первоначальный вариант лучше”, – заявила депутат, член фракции “Сила народа” Эка Сепашвили [19]. Действительно, американский вариант законопроекта содержит несравнимо более строгие требования. Например, наряду с юридическими лицами иностранными агентами считаются также физические лица или любое другое объединение физических лиц.

Какие версии закона об иностранных агентах были представлены в парламенте Грузии

Американский вариант [похожий действует в США с 1938 г.]	Грузинский вариант [также называют “российским”]
Закон “О регистрации иностранных агентов”	Закон “О прозрачности иностранного влияния”
Наказание за неисполнение	
штраф до \$250 тыс.*	штраф до \$9,5 тыс.
Уголовная ответственность (до 5 лет тюрьмы)	Уголовная ответственность не предусмотрена
Кого касается	
любые юридические и физические лица	некоммерческие юридические лица
СМИ	СМИ
Процент дохода из-за рубежа	
любая сумма	более 20% от общего дохода

* сумма штрафа в США

Источник: открытые данные

⁷ Согласно приведенным тем же источником аргументам лидеров движения “Сила народа”, нынешняя практика финансирования ОО из-за рубежа создает угрозы суверенитету страны. По их мнению, большая часть финансирования из США предназначена именно для ОО – эти деньги получает не Грузия, а американская агентура.

В опубликованной СМИ “Спутник Грузия” таблице представлено несколько основных различий между двумя законопроектами, которые наглядно показывают аргументированные, справедливые подходы авторов законопроекта (в том числе властей Грузии) и распространяемую оппонентами ложь [20].

Правящая партия “Грузинская мечта” заявила, что поддержит оба варианта законопроекта об иностранных агентах [21]. В свою очередь критики заявили (точнее, Запад решил), что Грузии такие законы вообще не нужны, что они поставят под угрозу евроинтеграцию страны. Но при этом какие-либо вразумительные объяснения о том, почему или каким образом могут поставить под угрозу, не приводятся. Наглядным примером лишнего обоснования такого мнения-требования стало заявление посла США в Грузии Келли Дегнан, по мнению которой ни один вариант закона “Об иностранных агентах”, предложенных “Силой народа”, Грузии не нужен. “Очевидно, что Грузии такой закон не нужен, даже этот вариант (аналог американского FARA)”, - заявила журналистам посол [16].

Примечательно, что одним из лидеров движения “Сила народа” и авторов указанных законопроектов является бывший журналист радио “Свобода”, активный участник Революции роз Созар Субари, занимавший в годы президентства Михаила Саакашвили пост Защитника прав человека Грузии. Субари уже с того времени проявлял себя как просвещенная, передовая личность, уважающая национальные, языковые и религиозные традиции живущих в стране картвельских и некартвельских народов, и именно по этой причине часто противопоставлявшийся диктаторской и крайне прозападной и протурецкой власти Саакашвили.

В действительности Запад хорошо понял, что благодаря взвешенной и прогосударственной политике нынешнего руководства Грузии страна медленно, но уверенно восстанавливает свою самостоятельность и перестает быть западно-турецким вассалом, что наблюдалось при Саакашвили. Именно это обстоятельство начало всерьез беспокоить западный лагерь.

Принятие законопроекта в первом чтении, мобилизация всего арсенала Запада

В обращение были введены и переданы в парламент для обсуждения два законопроекта – “О прозрачности иностранного влияния” и “О регистрации иностранных агентов”. Обсуждение законопроектов в парламентской комиссии сопровождалось бурными столкновениями с депутатами оппозиционных фракций (“Европейская Грузия”, “Стратегия Агмашенебели”,

“Единое национальное движение”, Республиканской партии и других политических сил) и массовыми акциями протеста (активность на площади проявляли члены ведущей борьбу за легализацию марихуаны партии “Гирчи – больше свободы” во главе с ее лидером Зурабом Джапаридзе и другие)⁸ [22].

7 марта, после получения положительных заключений компетентных комиссий, законопроекты были включены в повестку пленарного заседания парламента. В ходе обсуждения страсти особенно накалились во время выступления депутата от оппозиционной партии “Стратегия Агмашенебели” Георгия Вашадзе, за которым последовала потасовка [24]. Премьер-министр Грузии Ираклий Гарибашвили, комментируя создавшуюся ситуацию и подтвердив, что один из законопроектов представляет собой перевод принятого в 1930-х годах американского закона, отметил: *“Не думаю, что у кого-либо есть желание осудить действие подобного закона в Америке. Аналогичный закон действует также в других странах. Это суверенное решение каждой страны... Мы, наши власти делаем все для укрепления суверенитета страны. Наша главная задача – независимость нашей страны”* [25].

Поздно вечером 7 марта под скандирование тысяч митингующих парламент Грузии 76 головами “за” и 13 головами “против” принял в первом чтении грузинский вариант законопроекта “О прозрачности иностранного влияния”. Было объявлено, что в ближайшее время парламент обсудит также американский вариант закона. После голосования председатель правящей фракции “Грузинская мечта” Мамука Мдинарадзе заявил, что в ближайшем будущем обсуждение законопроектов будет прекращено, так как авторам придется ждать заключения Венецианской комиссии. По словам Мдинарадзе, парламент, по всей видимости, вернется к их обсуждению в июне этого года [26].

За принятием законопроекта в первом чтении последовали как массовые беспорядки в столице Грузии, так и острая критика со стороны

⁸ Заметим, что директор Центра Исламских исследований Кавказа Шота Апхаидзе, назвавший крайне необходимым принятие закона об агентах иностранного воздействия, привел примечательную статистику. Так, начиная с 1993 года ОО Грузии получили от различных западных фондов около 470 млн долларов США. Это, в частности, Фонд открытого общества Джорджа Сороса, Агентство международного развития США (USAID), фонд “Евразия”, фонд “Конрад Аденауэр” и другие американские фонды. По словам Ш.Апхаидзе, на самом деле, развитие гражданского общества и защита прав человека – лишь декларативные цели, а вот конкретное назначение этих денег – управлять политическими процессами, создавать свои элиты и впоследствии править страной через свою агентуру влияния [23].

представителей стран и организаций западного лагеря. Эти критические высказывания были до такой степени жесткими и многочисленными, что создалось впечатление, будто власти Грузии заделали Запад за живое.

Проходивший вечером 7-го и в ночь на 8-е марта массовый митинг у здания парламента перерос в столкновения с полицией: митингующие бросали в полицейских “коктейли Молотова”. В ответ полиция применила слезоточивый газ и водометы⁹. Пресс-секретарь госдепартамента США Нед Прайс сразу взял митингующих под защиту, заявив, что ответственные за подавление митингов протеста в Грузии могут подвергнуться санкциям США, а принятие в стране закона “О прозрачности иностранного влияния” может поставить под угрозу партнерство Вашингтона и Тбилиси [27]. 7 марта президент Грузии Саломе Зурабишвили, вновь осудив принятие законопроекта, выступила в Нью-Йорке с заявлением в защиту демонстрантов. Она еще раз подтвердила, что наложит вето на этот документ [28]. Принятие законопроекта осудил также Верховный представитель Евросоюза Жозеп Боррель, заявивший, что проект противоречит цели страны стать членом ЕС [29].

Законопроект встревожил и руководителя Европейского совета Шарля Мишеля, который заявил, что обеспокоен происходящими в Грузии событиями и что принятие закона не созвучно пути в ЕС [30]. В свою очередь посольство США в Грузии объявило 7-е марта “черным днем” для грузинской демократии [55]¹⁰. Позиция Евросоюза по проекту закона “О прозрачности иностранного влияния” нашла отражение в заявлении посла Германии в Грузии Питера Фишера, который отметил, что его принятие несовместимо со стремлением страны в Евросоюз, с нормами и ценностями ЕС [32]. Происходившие события представляли для Запада такую важность, что 7 марта в Тбилиси прибыл помощник госсекретаря США Тод Роббинсон, который заявил, что этот закон якобы вытекает из интересов не Грузии, а России [33]. Кстати, очень метко высказался

председатель правящей силы Грузии Ираклий Кобахидзе. Утром 8-го марта он выступил со специальным заявлением о создавшейся ситуации, в котором отметил: “Все это не имеет ничего общего с Европой и европейскими ценностями. Если мы не защитим наше государство от агентурных планов, то мы не только не вступим в ЕС, но и потеряем наш суверенитет” [34]. Примечательно, что И. Кобахидзе назвал вещи своими именами, заявив, что “в 2003 году произошла не Революция роз, а Революция агентов”: “В 2003 году в Грузии произошла революция агентов, которая принесла Грузии 9 антиевропейских лет: пытки людей, рэкет в бизнесе, похищение представителей СМИ и потеря 20 процентов грузинских территорий. Потом агентам удалось спекулировать искренними чувствами общественности и заставить людей совершить принципиальные ошибки. Сегодня грузинское общество достаточно созрело, чтобы не допустить новой революции со стороны тех же агентов и возвращения в прошлое” [35].

В условиях возобновившегося в 15:00 8 марта митинга, который длился почти 16 часов, а также мощного сопротивления Запада председатель парламента Грузии Шалва Папуашвили в тот же день направил письмо председателю Венецианской комиссии Совета Европы с просьбой подготовить заключение о представленных в парламент Грузии двух законопроектах. В ответ представители руководившей митингом оппозиции (лидер партии “Стратегия Агмашенебели” Георгий Вашадзе и др.) предъявили властям два ультимативных требования: отозвать законопроект и освободить задержанных [36]. Не получив ответ, митингующие еще больше обострили ситуацию. В условиях организации массовых беспорядков, повреждения государственного имущества, переворачивания и разгрома полицейских и других машин, крушения транспортных остановок и вступления в прямую конфронтацию с полицейскими начался штурм здания парламента. Митингующие решили окружить здание, чтобы не позволить проведение 9 марта заседания парламента [37; 38]. В ночь на 9 марта с заявлением выступила также Патриархия Грузии. Примечательно, что этот институт, который обычно оказывает большое влияние на принятие решений государства и общества, на сей раз не высказал четкую позицию по законопроектам, не поддержал и не осудил ни одну из сторон, а лишь отметил, что церковь молится за мир и что поляризованные радикальные заявления представляют собой попытки нарушить мир [39].

⁹ Согласно сообщению Министерства ВД, в результате ночных событий 66 человек подверглись приводу, 50 полицейских получили ранения, часть из них нуждалась в хирургическом вмешательстве. Были возбуждены дела, в том числе два уголовных дела, по фактам мелкого хулиганства и неподчинения законным требованиям полиции. Был также задержан лидер партии “Гирчи – больше свободы” Зураб Джапаридзе.

¹⁰ В ответ председатель партии “Грузинская мечта” Ираклий Кобахидзе заявил: “Я скажу вам просто: это черный день для радикальной оппозиции и ее болельщиков, только для них, это однозначно и видно из всего, в том числе из содержания законопроекта” [31].

Заключительный этап бурного процесса

Утром 9 марта правящая партия “Грузинская мечта”, общественное движение “Сила народа” и парламентское большинство выступили с совместным заявлением об отзыве безоговорок принятого в первом чтении проекта закона “О прозрачности иностранного влияния”.

“Мы видим, что принятый законопроект вызвал разногласия в обществе. Машина лжи смогла представить законопроект в негативном свете и ввести в заблуждение определенную часть общественности. На законопроект был наклеен ложный ярлык “российского закона”, а его принятие в первом чтении было представлено в глазах части общественности как отход от европейского курса. Кроме того, радикальным силам удалось втянуть часть молодежи в незаконные действия”,- говорилось в заявлении [40].

Несмотря на то, что Запад приветствовал этот шаг¹¹, в результате рассчитанных действий и последнего удачного “шахматного” шага властей Грузии – неожиданного отзыва законопроекта – всем стало ясно следующее: Запад в действительности обеспокоен не этим законопроектом, а тем, что Грузия медленно, но уверенно отказывается от статуса вассала и восстанавливает государственную самостоятельность. Отзыв законопроекта властями Грузии привел в замешательство западную агентурную сеть, готовившуюся к широкомасштабной смене власти. Был упущен прекрасный повод, и, несмотря на упорные попытки, уже было трудно найти причины для провоцирования в стране массовых беспорядков и потрясений.

А то, что эти круги готовились к перевороту, получив “зеленый свет” для его осуществления, подтвердили обнародованные в те дни телекомпанией “Рустави-2” два рассекреченных видеоматериала [42]. В них лидеры оппозиции, в том числе лица, занимавшие высокие посты при

¹¹ Представительство Евросоюза в Грузии, приветствовав заявление правящей партии об отзыве проекта закона, призвало всех политических лидеров Грузии возобновить европейские реформы инклюзивным и конструктивным образом для достижения статуса кандидата, соответствующего 12 приоритетам [41]. Важность отзыва законопроекта отметили и в то же время распространили заявления с адресованными властям Грузии строгими предупреждениями депутаты Европарламента Виола фон Крамон-Таубадель, Мириам Лексман, бывший министр иностранных дел Литвы Линас Линкявичюс, Европейская Народная Партия, Европейский комиссар по вопросам расширения и политики добрососедства Оливер Вархей, Верховный представитель ЕС по иностранным делам и политике безопасности Жозеп Боррель и др. Решение об отзыве законопроекта приветствовала также президент Грузии Саломе Зурбашиви, поздравившая в связи с этим общественность Грузии.

М. Саакашвили, говорили о перевороте и получении “зеленого света” для его осуществления. Более того, судя по скрытому смыслу заявления об отзыве законопроекта, отступление властей Грузии носило тактический характер. Власти наилучшим образом раскрыли наиболее опасные очаги агентурной сети. Кстати, именно на это намекал руководитель правящей силы Ираклий Кобахидзе, заявивший 10 марта о трех важных месседжах и достижениях отозванных законопроектов¹².

После отзыва законопроекта Запад, а также финансируемые и управляемые им круги, естественно, принялись искать различные причины и поводы, чтобы путем инициирования последующих потрясений и митингов вновь накалить обстановку в стране и добиться переворота¹³. Несмотря на это, 9 марта лидер правящей политической силы Ираклий Кобахидзе заявил, что политическое решение уже принято, остались только технические проблемы [45]¹⁴. В свою очередь Министерство внутренних дел сообщило, что все задержанные 133 человека отпущены [47]. В тот же день спикер парламента Ш. Папуашвили обратился к председателю Венецианской комиссии Совета Европы с просьбой не рассматривать заявление [48] о подготовке правового заключения по проектам законов. А на состоявшемся 10 марта пленарном заседании грузинского парламента проект закона “О прозрачности иностранного влияния” был официально отозван в установленном законом порядке [49]¹⁵.

¹² По словам И. Кобахидзе, первое достижение этого законопроекта состоит в том, что все признали, что быть агентом – дело постыдное, чьим бы агентом ты бы ни являлся. Также все узнали о тех организациях, которые участвуют в различной антигосударственной деятельности. И третье важное послание, которое есть у этих законопроектов, это то, что план по возвращению к власти крупнейшей оппозиционной партии страны “Единое национальное движение” руками неправительственных организаций никогда не будет выполнен [43].

¹³ Член сакребуло Тбилиси от оппозиционной партии “Гирчи - больше свободы” Цотне Коберидзе заявил, что вечером 9 марта они проведут еще один митинг, так как якобы не доверяют “Грузинской мечте” и считают, что они являются гарантом того, чтобы страна стала частью Запада [44].

¹⁴ Исполнительный секретарь правящей партии “Грузинская мечта” М. Мдинарадзе сообщил, что представители “Силы народа” направили письмо председателю парламента Шалве Папуашвили и отозвали законопроект “О регистрации иностранных агентов” [данный (американский) вариант законопроекта пока не рассматривался на пленарном заседании и не был поставлен на голосование, см. 46].

¹⁵ За законопроект проголосовал 1 депутат, против – 35, воздержались – 58 депутатов. Всего на заседании зарегистрировались 112 депутатов.

Возможное воздействие процесса на регион, в том числе на РА и Арцах

Очевидно, что власти Грузии серьезно противопоставились западному лагерю, в то же время стороны испытали свои силы в этом процессе. Запад опробовал потенциал возвращенной им агентурной сети, пытаясь понять, можно ли на данном этапе создать в Грузии новый фронт, отстранить больше не подчиняющиеся ему и руководствующиеся государственными интересами власти Грузии, восстановив прежние отношения вассала и сюзерена. А власти попытались понять, какое сопротивление вызовут те их инициативы, которые направлены на восстановление государственной самостоятельности, нейтрализацию планов Запада и оппозиции по открытию второго фронта против РФ и проведение сбалансированной политической линии Запад-РФ.

То, что являющаяся марионеткой Запада грузинская оппозиция в действительности вела борьбу не против принятия этих законопроектов, а планировала под видом этой борьбы захватить власть и открыть второй фронт против РФ, практически открыто признал являвшийся правой рукой М. Саакашвили бывший министр ВД и бывший глава правительства, небезызвестный Вано Мерабишвили.

Выступая в ходе дискуссии по инициативе “SAVE MISHA” (“Спасите Мишу”) в медицентре “Укринформ”, Мерабишвили заявил, что их основная цель – сменить власть в Грузии на прозападное, проукраинское правительство, чтобы Украина не была одна¹⁶. А затем добавил: “Мне стыдно, что Грузия не участвует и не поддерживает Украину в этой войне” [50].

Это откровенное и вскрывающие истинные намерения оппозиции заявление, естественно, удостоилось бурной реакции со стороны властей Грузии. Кроме того, 10 марта с любопытным заявлением выступил вице-спикер парламента, один из лидеров правящей партии “Грузинская мечта” Гия Вольский, сообщивший, что в Грузию прибыли воевавшие в Украине сторонники М. Саакашвили, цель которых направить молодежь на осуществление госпереворота¹⁷.

В создавшейся ситуации премьер-министр И. Гарибашвили в ответ на подобные заявления

и процессы обвинил депутатов Европарламента и “ведущую к гибели оппозицию” в попытке открыть в стране “второй фронт”¹⁸, отметив, что их цель – “насильственное свержение власти”, а затем втягивание страны в войну: “Нас спрашивают, почему мы не вступаем в войну. Представьте, что сегодня в Грузии война, и мы все знаем, что здесь произойдет – наша красивая страна превратится в полигон” [52]¹⁹.

Заявление В. Мерабишвили о попытке смести власти и открытии второго фронта осудили и назвали позорным также мэр Тбилиси Каха Каладзе [53], депутат от парламентского большинства, один из лидеров “Грузинской мечты” Ираклий Кадагишвили [54] и другие.

Очевидно, что происходящие в Грузии процессы имеют для Республики Армения не просто важное, а судьбоносное значение. Если Западу удастся сохранить и углубить кризис в Грузии, более того, добиться формирования марионеточной власти, то наиболее вероятный вариант, который может быть осуществлен в этой стране, предположительно будет состоять из следующих пунктов:

- посредством Грузии откроется второй фронт против РФ, страна будет широко вовлечена в военные действия;

- закроется единственный сухопутный маршрут – Военно-Грузинская дорога, связывающая Грузию и Армению с Россией, страна будет полностью изолирована от РФ по примеру 2006-2009 гг. (заметим, что западные политические

¹⁸ Напомним, что спустя месяц после начала российско-украинской войны, 22 марта 2022 года, секретарь Совета национальной безопасности и обороны Украины А. Данилов заявил, что открытие дополнительных фронтов против России в других странах помогло бы Украине противостоять России. В качестве примеров открытия второго фронта, помимо Грузии, он назвал Курильские острова, Калининградскую область, Приднестровье, Нагорный Карабах. Спустя месяц, 27 апреля 2022 г., советник главы офиса президента Украины А. Арестович высказал мнение, что у Грузии есть “историческая возможность занять Абхазию и Южную Осетию”. Через год, в ночь на 9 марта 2023 г., свою поддержку демонстрантам в Тбилиси выразил президент Украины В. Зеленский, который поблагодарил тех, кто держал украинские флаги во время протестов на улицах Грузии и исполнял украинский гимн. Власти Грузии решительно осудили авантюрное поведение украинских властей, заявив, что никому не позволят открыть второй фронт и втянуть Грузию в военные действия.

¹⁹ Комментируя события, произошедшие 7-9 марта, премьер-министр Ираклий Гарибашвили упомянул также молодых членов действующей на базе “Университета Грузии” и реализующей образовательные проекты общественной организации “Клуб Франклина”, а также партии “Гирчи – больше свободы” во главе с З. Джапаридзе, ведущей борьбу за легализацию марихуаны, назвав их “наиболее провокационными и вызывающими”. По словам премьера, “Клуб Франклина” отравляет молодежь, промывает ей мозги, что является антигосударственной диверсионной деятельностью.

¹⁶ “Наша главная цель — сменить власть и привести в Грузию прозападную, проукраинскую власть, чтобы Украина была не одна, потому что мы практически союзники. Мы должны быть вместе и вместе праздновать не только победу над Россией, но и вступление в Евросоюз и НАТО”, - заявил В. Мерабишвили.

¹⁷ “Есть информация о том, что определенная группа молодежи готовится к тому, чтобы как-то помешать развитию политических процессов”, - заявил журналистам Г. Вольский [51].

аналитики давно высказывают глубокую озабоченность тем, что налаживающиеся экономические отношения между Грузией и РФ приведут также к налаживанию политических отношений и восстановлению баланса);

- будет перекрыта имеющая жизненное значение для РА с точки зрения экономической блокады единственная сухопутная связь со стратегическим союзником – РФ, что превратит Армению в “полуостров” (останется лишь сухопутная связь с Ираном) и станет подарком для действующих в стране аналогичных, то есть сформированных агентурным полем, марионеточных властей. Последние сразу же приступят к осуществлению своей давней мечты – установлению сообщения с Азербайджаном и Турцией любой ценой (полная сдача Арцаха, открытие коридора через Сюник или его полная сдача, передача Азербайджану “советских анклавов”, межгосударственных дорог и даже отдельных районов);

- начнется широкая кампания против “лишнего” российского военного присутствия в РА и Арцахе;

- Запад полностью возьмет в свои руки координирование региона, где ключевую роль начнет играть Турция, которая будет всячески стремиться сойти с орбиты и заложить основы Великого Турана;

- начнется широкомасштабная изоляция и распад Ирана;

- параллельно будут осуществляться действия по сдерживанию Китая (напомним, что нынешние власти Грузии реализуют с Китаем масштабные проекты).

Вывод

Борьба против Запада, которую ведут на данном этапе власти Грузии, направлена на восстановление самостоятельности и укрепление государственности страны. Эта борьба напрямую вытекает также из интересов Республики Армения и Арцаха, а ее исход станет решающим для независимой армянской государственности и армянского цивилизационного присутствия в будущем на Южном Кавказе.

Перечень использованной литературы

1. სუზარი, ყაველაშვილი და ხუნდაძე „ქართულ ოცნებას“ ტოვებენ, <https://civil.ge/ka/archives/498580> (вход на сайт 20.02.2023)
2. სოზარ სუზარი, დიმიტრი ხუნდაძე, მიხეილ ყაველაშვილი და გურამ მაჭარაშვილი საზოგადოებრივ მოძრაობა „ხალხის ძალას“ აფუძნებენ და არ გამორიცხავენ, რომ პოლიტიკურ პარტიადაც გარდაიქმნას, <https://1tv.ge/news/sozar-subari-dimitri-khundadze-mikheil-yavelashvili-da-guram-macharashvili-sazogadoebriv-modzraoba-khalkhis-dzalas-afudzneben-da-ar-gamorickhaven-rom-politikur-partiadac-gardaiqmn/> (вход на сайт 20.02.2023).
3. В парламенте Грузии инициировали закон об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230214/v-parlamente-gruzii-initsiurovali-zakon-ob-inoagentakh-274859061.html> (вход на сайт 20.02.2023).
4. შეიქმნება უცხოური გავლენის აგენტების რეესტრი; ხალხის ძალას“ კანონპროექტს პარლამენტში აინიცირებს, <https://mtvari.tv/news/112823-sheikmneba-utskhourigavlenis-agentebis-reestri> (вход на сайт 20.02.2023).
5. ქართული ოცნების სახელით შემოიღო ვთქვა, რომ პრინციპების დონეზე შევთანხმდით და მხარს დავუჭერთ ხალხის ძალის; მიერ წარდგენილ კანონპროექტს - მამუკა მდინარაძე, <https://rustavi2.ge/ka/news/249362>, (вход на сайт 25.02.2023).
6. Грузинский законопроект об “иноагентах” лучше зарубежных аналогов – Кобахидзе, <https://sputnik-georgia.ru/20230221/gruzinskiy-zakonoproekt-ob-inoagentakh-luchshe-zarubezhnykh-analogov---kobakhidze-275107192.html> (вход на сайт 25.02.2023).
7. Грузинский законопроект об “иноагентах” - все самое главное, <https://sputnik-georgia.ru/20230221/gruzinskoy-zakonoproekt-ob-inoagentakh---vse-samoe-glavnoe-275109797.html> (вход на сайт 25.02.2023).
8. რუსული კანონი არ არის საქართველოს არჩევანი - არასამთავრობო და მედიორგანიზაციების ერთობლივი განცხადება, <https://www.radioatinati.ge/regioni/article/81615-rusuli-kanoni-ar-aris-saqarthvelos-archevani-aramthavrobo-da-mediaorganizaciebis-erthoblivigancxhadeba.html> (вход на сайт 25.02.2023).
9. ”Закон об иноагентах” – вице-премьер Грузии не согласна с реакцией НПО, <https://sputnik-georgia.ru/20230226/zakon-ob-inoagentakh---vitse-premer-gruzii-nesoglasna-s-reaktsiey-npo-275259534.html>, (вход на сайт - 30.02.2023).
10. ООН обеспокоена грузинским законопроектом “О прозрачности иностранного влияния”, <https://sputnik-georgia.ru/20230227/oon-obespoena-gruzinskim-zakonoproektom-oprozrachnosti-inostrannogo-vliyaniya-275283989.html> (вход на сайт 30.02.2023).
11. “Чем грузинский законопроект об иноагентах отличается от законов в США и РФ?”, <https://sputnik-georgia.ru/20230220/chem-zakonoproekt-ob-inoagentakh-otlichaetsya-ot-zakona-v-ssha-i-rf--otvet-deputatov-275037573.html>, (вход на сайт 30.02.2023).
12. “В “Грузинской мечте” ответили на критику представителя Госдепа США, <https://sputnik-georgia.ru/20230228/v-gruzinskoy-mechte-otvetili->

- na-kritiku-predstavatelya-gosdepa-ssha-275334279.html (вход на сайт – 30.02.2023).
13. “Лидер “Грузинской мечты” обвинил представителя Госдепа во лжи”, <https://sputnik-georgia.ru/20230227/lider-gruzinskoj-mechty-obvinil-predstavatelya-gosdepa-vo-lzhi-275286846.html> (вход на сайт – 30.02.2023).
 14. “ЕС раскритиковал проект закона “Об иноагентах в Грузии”, <https://sputnik-georgia.ru/20230225/es-raskritikoval-proekt-zakona-ob-inoagentakh-v-gruzii-275234149.html> (вход на сайт 30.02.2023).
 15. “Спикер парламента Грузии ответил на критику ЕС о законе об иноагентах”, <https://sputnik-georgia.ru/20230225/spiker-parlamenta-gruzii-otvetil-na-kritiku-es-o-zakone-ob-inoagentakh-275235419.html> (вход на сайт 30.02.2023).
 16. “Зачем Грузии закон об иноагентах? Аргументы сторонников и противников”, <https://sputnik-georgia.ru/20230302/zachem-gruzii-zakon-ob-inoagentakh-argumenty-storonnikov-i-protivnikov-275399930.html> (вход на сайт 02.03.2023).
 17. პრეზიდენტი - როცა მეტი ქალი იქნება ქართულ პოლიტიკაში, პოლარიზაცია, ეს უდიდესი სენი, უფრო დაძლეული იქნება, https://president.ge/index.php?m=209&news_id=1830&lng=geo (вход на сайт 30.02.2023).
 18. “Опасный сигнал” - спикер парламента о планах президента Грузии по закону об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230228/opasnyy-signal-spiker-parlamenta-prokomentiroval-planu-prezidenta-nalozhit-veto-275340599.html> (вход на сайт 30.02.2023).
 19. Парламент Грузии зарегистрировал американский вариант закона об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230227/parlament-gruzii-zaregistririval-amerikanskiy-variant-zakona-ob-inoagentakh-275289339.html> (вход на сайт 30.02.2023).
 20. Законопроект “О регистрации иностранных агентов” отозвали из парламента Грузии, <https://sputnik-georgia.ru/20230310/zakonoproekt-o-registratsii-inostrannykh-agentov-otozvali-iz-parlamenta-iz-gruzii-275664337.html> (вход на сайт 13.03.2023).
 21. “Грузинская мечта” поддержит обе версии законопроекта об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230227/gruzinskaya-mechta-podderzhit-obe-versii-zakonoproekta-ob-inoagentakh-275288076.html> (вход на сайт 13.03.2023).
 22. Драка, перепалка и акция – как идет рассмотрение законопроектов об иноагентах в Грузии, <https://sputnik-georgia.ru/20230306/draka-perepalka-i-aktsiya-kak-idet-rassmotrenie-zakonoproekta-ob-inoagentakh-v-gruzii-275477431.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 23. “Грузии необходим закон об иноагентах – директор Центра Исламских исследований Кавказа”, <https://sputnik-georgia.ru/20230306/gruzii-neobkhodim-zakon-ob-inoagentakh-direktor-tsentra-islamskikh-issledovaniy-kavkaza-275495963.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 24. Мат и драка в парламенте Грузии – страсти вокруг законопроекта об иноагентах не утихают, <https://sputnik-georgia.ru/20230307/mat-i-draka-v-parlamente-gruzii-strasti-vokrug-zakonoproekta-ob-inoagentakh-ne-utikhayut-275523027.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 25. Премьер Грузии выступил в поддержку законопроекта об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230307/premer-gruzii-vystupil-v-podderzhku-zakonoproekta-ob-inoagentakh-275530113.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 26. Парламент Грузии принял проект закона “Об иноагентах” в первом чтении, <https://sputnik-georgia.ru/20230307/parlament-gruzii-prinyal-proekt-zakona-ob-inoagentakh-v-pervom-chtenii-275546189.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 27. Госдеп: виновные в подавлении протестов в Грузии могут попасть под санкции США, <https://sputnik-georgia.ru/20230308/gosdep-vinovnye-v-podavlenii-protestov-v-gruzii-mogut-popast-pod-sanktsii-ssha-275560510.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 28. პრეზიდენტი - მე პირველივე დღიდან ვთქვი, რომ ამ კანონს ვეტოს დავადებდი და დავადებ ვეტოს!, https://president.ge/index.php?m=210&news_id=1840&lng=geo (вход на сайт 16.03.2023).
 29. Боррель раскритиковал грузинский закон об иноагентах, <https://sputnik-georgia.ru/20230308/borrel-raskritikoval-gruzinskiy-zakon-ob-inoagentakh-275576845.html> (вход на сайт 15.03.2023).
 30. Шарль Мишель обеспокоен последними событиями в Грузии, <https://sputnik-georgia.ru/20230308/sharl-mishel-obespokoien-poslednimi-sobytiyami-v-gruzii-275591945.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 31. “Ираклий Кобахидзе: “Это черный день для радикальной оппозиции и связанных с ней сил”, <https://1tv.ge/lang/am/news/irakli-kobaxidze-sevorn-aysor-miayn-armatakan-%e2%80%8b%e2%80%8behnddimuthyan-ev-drahet-kapvatc-uzheri-hamar-e/> (вход на сайт 16.03.2023).
 32. აგენტების შესახებ კანონპროექტის მიღება ევროკავშირში მისწრაფებებთან შეუსაბამო იქნება - ფიშერი, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/32304009.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 33. Помощник госсекретаря США выражает обеспокоенность законопроектом об “агентах”, <https://civil.ge/ru/archives/529344> (вход на сайт 16.03.2023).
 34. ირაკლი კობახიძე - თუ სახელმწიფოს არ დავიცავთ ჯამუშების გეგმებისგან, არა მხოლოდ ევროკავშირის წევრები ვერ გავხდებით, არამედ სუვერენიტეტსაც დაკარგავთ, <https://1tv.ge/news/irakli-kobakhidze-tu-sakhelmwifos-ar-davicavt-jashushebis-275546189.html> (вход на сайт 15.03.2023).

- gegmebisgan-ara-mkholod-evrokavshiris-wevrebiver-gavkhdebit-aramed-suverenitetsac-davkargavt/ (вход на сайт 16.03.2023).
35. ირაკლი კობახიძე - არ გვახსენდება არასამთავრობო ორგანიზაციებისა და სხვა სუბიექტების მღელვარება, როდესაც რადიკალური ოპოზიცია ჩვენი ხელისუფლების სტიგმატიზაციას ცდილობდა, არ გვახსენდება იარაღების მიწებების დაგმობა, <https://1tv.ge/news/irakli-kobakhidze-ar-gvaxsendeba-arasamtavrobo-organizaciebisa-daskhva-subieqtების-mghelvareba-rodessac-radikaluri-opozicia-chveni-khelisuflebis-stigmatizacias-cdilobda/> (вход на сайт 16.03.2023).
 36. Оппозиция выдвинула ультиматум властям на акции в Тбилиси, <https://sputnik-georgia.ru/20230308/oppozitsiya-vydvinula-ultimatum-vlastyam-na-aktsii-v-tbilisi-275596399.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 37. Тбилиси приходит в себя после бурной ночи: что происходит в эпицентре протеста, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/tbilisi-prikhodit-v-sebya-posle-burnoy-nochi-cto-proiskhodit-v-sebya-posle-burnoy-nochi-cto-proiskhodit-v-epitsentre-protesta--275609875.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 38. Рано утром 9 марта Министерство ВД сообщило о задержании 133 человек во время акций протеста в центре Тбилиси 7-8 марта. <https://sputnik-georgia.ru/20230309/tbilisi-prikhodit-v-sebya-posle-burnoy-nochi-cto-proiskhodit-v-epitsentre-protesta--275609875.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 39. საპატრიარქო - ქვეყანა მტკიცე სახელმწიფოდ ჩამოყალიბების ურთულეს გზას გადის, დღეს უდიდესი სიფრთხილის გამოჩენა გვმართებს როგორც სახელმწიფო ინსტიტუტების, ასევე საზოგადოების მხრიდან, <https://1tv.ge/news/sapatririarqo-qveyana-mtkicesakhelmwifod-chamoyalibebis-urtules-gzas-gadis-dghes-udidesi-siftrkhis-gamochena-gvmartebis-rogorc-sakhelmwifo-instituciebis-aseve-sazogadoebis-mkhridan/> (вход на сайт 16.03.2023).
 40. Парламентское большинство решило отозвать проект закона “О прозрачности иностранного влияния”, <https://1tv.ge/lang/am/news/xorhraranakan-metcamasnuthyuneh-oroshel-e-het-kanchel-otarerkrya-azdecuthyan-thaphancikuthyan-masin-orenkhi-naxagitceh/> (вход на сайт 16.03.2023).
 41. “Представительство Евросоюза: “Мы приветствуем заявление правящей партии об отзыве законопроекта об "иностранном влиянии"” <https://1tv.ge/lang/am/news/yevramiuthyan-nerkayacucchuthyuan-menkh-oghjunum-enkhisishxogh-kusacuthyan-haytararuthyuneh-artakhin-azdecuthyan-orinagitceh-het-kanchelu-masin-menkbolor-khaghakhakan-arajnardnerin-koch-enkh-anumv/> (16.03.2023).
 42. Кто дал “зеленый свет” на переворот в Грузии?, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/kto-dal-zelenyy-svet-na-perevorot-v-gruzii-275615810.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 43. “Они уже сделали свое дело: Кобахидзе о скандальных законопроектах”, https://sputnik-georgia.ru/20230310/oni-uzhe-sdelali-svoe-delo--kobakhidze-o-skandalnykh-zakonoproektakh-275675913.html?fbclid=IwAR3uoxGHgYGAzeqEWsU2zehVLJv-Z_qPffgkZY1r8BEm9zfdTPROKnfbtns (вход на сайт 16.03.2023).
 44. “Не доверяем!” – активисты анонсировали новую акцию протеста в Тбилиси”, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/ne-doveryaem---aktivisty-anonsirovali-novuyu-aktsiyu-protesta-v-tbilisi-275619362.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 45. “Почему “Грузинская мечта” отказалась от скандальных законопроектов” – ответ главы партии, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/pochemu-gruzinskaya-mechta-otkazalas-ot-skandalnykh-zakonoproektov--otvet-glavy-partii-275644779.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 46. “Как “Грузинская мечта” собирается отозвать скандальные законопроекты”, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/kak-gruzinskaya-mechta-sobiraetsya-otozvat-skandalnye-zakonoproekty-275635761.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 47. Все задержанные на акциях в Тбилиси освобождены – МВД, <https://sputnik-georgia.ru/20230309/vse-zaderzhannye-na-aktsiyakh-v-tbilisi-osvobozhdeny---mvd-275647114.html> (вход на сайт 16.03.2023).
 48. შალვა შაპუაშვილმა ვენეციის კომისიის პრეზიდენტს მიმართა, აღარ განიხილონ თხოვნა კანონპროექტებზე სამართლებრივი მოსაზრების მომზადების თაობაზე, <https://1tv.ge/news/shalva-papashvilia-veneciის-komისიის-prezidents-mimarta-aghar-ganikhilontkhovna-kanonproeqtebze-samartlebrivi-mosazrebis-momzadebis-taobaze/> (вход на сайт 16.03.2023).
 49. Парламент во время второго чтения провалил обсуждение законопроекта “О прозрачности иностранного влияния”, <https://1tv.ge/lang/am/news/xorhraranekh-erkord-ehnthercmamb-tapalec-otarerkrya-azdecuthyan-thaphancikuthyan-masin-orinagitceh/> (вход на сайт 16.03.2023).
 50. მრცხვენია, რომ საქართველო არ მონაწილეობს და არ არის უკრაინის გვერდით ამ ომში-ვანო მერაბიშვილი, <https://rustavi2.ge/ka/news/250903> (вход на сайт 16.03.2023).
 51. “В Грузии готовится госпереворот – в “Грузинской мечте” рассказали подробности”, <https://sputnik-georgia.ru/20230310/v-gruzii-gotovytsya-gosperevorot---gruzinskaya-mechta-275681978.html?fbclid=IwAR0Gdf8mdbKCDMhHR9AGRXkgODqXcd4Groz6vA7FClhmoGZ-HWTDQjSuzY> (вход на сайт 16.03.2023)
 52. პრემიერი თბილისის საპროტესტო აქციებს „დესტრუქციულ“, „ანარქისტულ“ ძალებს უკავშირებს, <https://civil.ge/ka/archives/530999> (вход на сайт 17.03.2023).

53. “Они глубоко заблуждаются” – Каладзе о революционных планах оппозиции, <https://sputnik-georgia.ru/20230313/oni-gluboko-zabluzhdayutsya--kaladze-o-revolyutsionnykh-planakh-oppozitsii-275744993.html> (вход на сайт 17.03.2023).
54. Депутат: цель радикальной оппозиции – открыть в Грузии второй фронт, <https://sputnik-georgia.ru/20230312/deputat-tsel-radikalnoy-oppozitsii--otkryt-v-gruzii-vtoroy-front-275718208.html> (вход на сайт 17.03.2023).
55. Посольство США: “Сегодня черный день для демократии Грузии”, <https://1tv.ge/lang/am/news/amn->

despanatun-aysor-sev-or-e-vrastani-zhoghovrdavaruthyan-hamar-xorhrdarani-koghmic-kreml-koghmic-ogeshnchvatc-orenkhneri-khnnarkman-sharunakuthyunn-anhamategheli-e-yevropayi-het-integrvelu-cankut/ (вход на сайт – 16.03.2023).

Сдана / Հանձնվել է՝ 26.03.2023

Рецензирована / Պրիմրուվել է՝ 10.04.2023

Принята / Ընդունվել է՝ 17.04.2023

Характеристика развития армяно-иранских экономических отношений после Арцахской войны 2020 года¹

Петросян Лиана Р.

к.и.н., преподаватель кафедры иранистики факультета востоковедения ЕГУ (Ереван, РА)

lianapetrosyan@ysu.am

УДК: 327; EDN: TRYOGO;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-20

Ключевые слова: Республика Армения, Исламская Республика Иран, карабахский конфликт, Арцахская война, экономические отношения, Южный Кавказ, ЕАЭС, коридор Север-Юг, Персидский залив-Черное море, Сисиан-Каджаран-Мегри

Հայ-իրանական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նկարագիրը 2020 թվականի Արցախյան պատերազմից հետո

Պետրոսյան Լիանա Ռ.

պ.գ.թ., ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի դասախոս (Երևան, ՀՀ)

lianapetrosyan@ysu.am

Ամփոփագիր. Հայաստանի անկախացումից հետո հարևան երկրներ Հայաստանն ու Իրանը միմյանց դիտարկել են որպես գործընկերներ և բարեկամներ: 1992 թ.-ին Իրանը, դարաբաղյան հակամարտության և Արցախյան առաջին պատերազմի հարցում հավասարակշռված մոտեցմամբ երկկողմ հարաբերությունների զարգացման նոր հեռանկարներ ստեղծեց երկու երկրների համար: Արցախյան առաջին պատերազմի ավարտից և հայկական կողմի հաղթանակից հետո Հայաստանն ու Իրանը ձեռնամուխ են եղել բազմակողմ հարաբերությունների հաստատմանն ու ամրապնդմանը՝ ձգտելով ընդլայնել տնտեսական համագործակցությունը:

Իրանի և Հայաստանի միջև տնտեսական հարաբերությունները զգալիորեն ընդլայնվել են վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում, և երկկողմ հարաբերություններում Հայաստանի համար գլխավորը եղել է Իրանի հավասարակշռված մոտեցումը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հարցում:

Թեհրանը մի քանի տարի գտնվում է միջազգային լուրջ մեկուսացման մեջ, որը վերջին տարիներին ավելի էր սրվել ԱՄՆ-ի առավելագույն ճնշման քաղաքականության պատճառով: Այս իրավիճակում Իրանը հատկապես շահագրգռված է այդ սահմանափակումները հաղթահարելու ուղիներ գտնելու հարցում: Հայաստանը, որը գտնվում է մասնակի շրջափակման մեջ, այդպիսի տարբերակներից մեկն է:

Պարսից ծոցը Սև ծովի հետ կապող միջազգային տրանսպորտային և լոգիստիկ միջանցքի ստեղծման նախագծի իրականացման անհրաժեշտությունը, Հյուսիս-Հարավ ավտոմայրուղու կառուցումը քննարկվում է առնվազն 15 տարի, իսկ իրականացման հարցում վերջին շրջանում Իրանի հետաքրքրության անը ունի մի շարք պատճառներ: Թվում է, թե դրանց իրականացման ուղղությամբ Թեհրանի վերջին նախաձեռնությունները մեծապես պայմանավորված են ներկայիս տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերով: Մասնավորապես, 44-օրյա պատերազմի արդյունքներով տարածաշրջանային հաղորդակցությունների ապաշրջափակման նախագծերի ի հայտ գալով:

Եվ, Իրանի դեմ Արևմուտքի պատժամիջոցների քաղաքականության փաստացի դադարեցման միտումը և ս մեկ գործոն է, որը թույլ է տալիս Իրանին սկսել Էական կերպով արձագանքել տարածաշրջանային վերջին վերափոխումներին: Առաջին հերթին պայմանավորված այն հանգամանքով, որ պատժամիջոցների բացակայությունը Թեհրանին թույլ կտա նախաձեռնել նոր, բավականին լայնածավալ ծրագրեր:

Հասկանալի է նաև, որ և՛ Իրանի, և՛ Հայաստանի համար այս բոլոր կարևոր ծրագրերը միշտ արդիական են եղել: Բայց դրանք դեռ կյանքի չեն կոչվել մի շարք հանգամանքների բերումով: Այս լույսի ներքո և՛ Ադրբեջանի, և՛ Թուրքիայի կողմից հաղորդակցական նախագծերին ակտիվ հակազդեցությունը չի վերացել նույնիսկ այսօր: Եվ, բնականաբար, այս առումով կարելի է կանխատեսել Անկարայի և Բաքվի մի շարք քայլեր՝ նվազեցնելու միջազգային գրավությունը և, համապատասխանաբար, այդ նախագծերի կարևորության աստիճանը՝ միջազգային խոշոր դոմորների կողմից դրանց ֆինանսավորումը կանխելու վերջնական նպատակով:

Այս ֆոնին Երևանի կարևորագույն խնդիրը թվում է ծայրահեղ աստիճանի հետևողականության դրսևորումն այս նախագծերի իրականացման ուղղությամբ՝ ի հեճուկս թուրքական և ադրբեջանական որևէ ընդդիմության:

Հանգուցաբառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Իրանի Իսլամական Հանրապետություն, Ղարաբաղյան հակամարտություն, Արցախյան պատերազմ, տնտեսական հարաբերություններ, Հարավային Կովկաս, ԵԱՏՄ, Հյուսիս-Հարավ միջանցք, Պարսից ծոց-Սև ծով, Սիսիան-Քաջարան-Մեղրի:

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке МОНК РА в рамках научного проекта № 21Т-5F218.

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21Т-5F218 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

The work was supported by the Science Committee of MESCS RA, in the frames of the research project № 21Т-5F218.

Features of the Development of Armenian-Iranian Relations after the Second Artsakh War

Petrosyan Liana R.

Ph.D. of Historical Sciences, Lecturer,

Department of Iranian Studies, Faculty of Oriental Studies, YSU (Yerevan, RA)

lianapetrosyan@ysu.am

Abstract. Neighboring countries Armenia and Iran considered each other as partners and friends, after Armenia declared its independence. In 1992, Iran, with a balanced approach to the Karabakh conflict and the First Artsakh War, created new prospects for the development of bilateral relations for both countries. After the end of the First Artsakh War and the victory of the Armenian side, Armenia and Iran started establishing and strengthening multilateral relations, striving to expand economic cooperation.

Economic relations between Iran and Armenia have expanded significantly over the past three decades, and the main thing for Armenia in bilateral relations was Iran's balanced approach to the Nagorno Karabakh conflict.

Tehran has been in serious international isolation for several years, which has been exacerbated in recent years due to the maximum pressure policy of the United States. In this situation, Iran is particularly interested in finding ways to overcome these restrictions. Armenia, which is under partial blockade, is one such option.

The need to implement the project of creating an international transport and logistics corridor connecting the Persian Gulf with the Black Sea, the construction of the North-South highway has been discussed for at least 15 years, and the recent increase in Iran's interest in the implementation has a number of reasons. It seems that Tehran's latest initiatives towards their implementation are largely determined by the current regional geopolitical shifts. In particular, with the emergence of projects to unblock regional communications as a result of the 44-day war.

And, the trend towards de facto cessation of Western sanctions policy against Iran is another factor that allows Iran to begin to respond significantly to recent regional transformations. First of all, due to the fact that the absence of sanctions will allow Tehran to initiate new, rather large-scale programs.

It is also clear that all these relevant programs have always been relevant for both Iran and Armenia. But they have not been implemented yet due to a number of circumstances. In this light, the active opposition to communication projects by both Azerbaijan and Turkey has not disappeared even today. And, naturally, in this regard, one can predict a number of steps by Ankara and Baku to reduce the international attractiveness and, accordingly, the degree of relevance of these projects, with the ultimate goal of preventing their financing by large international donors.

Against this background, the most important problem of Yerevan seems to be the demonstration of an extreme level of consistency in the direction of the implementation of these projects, despite the Turkish and Azerbaijani opposition.

Keywords: Republic of Armenia, Islamic Republic of Iran, Karabakh conflict, Artsakh War, economic relations, South Caucasus, EAEU, North-South Corridor, Persian Gulf-Black Sea, Sisian-Kajaran-Meghri.

После обретения Арменией независимости соседние страны Армения и Иран считали друг друга партнерами и друзьями. В 1992 году Иран, своим взвешенным подходом к карабахскому конфликту и первой Арцахской войне создал новые перспективы развития двусторонних отношений для обеих стран. Особенно после того, как Азербайджан и Турция закрыли свои границы, окружающие Армению, иранская граница стала транзитным путем и путем отступления для Армении, которая рассматривалась как способ пересечь Грузию из-за отсутствия безопасности и внутренней стабильности.

После окончания первой Арцахской войны и победы армянской стороны Армения и Иран приступили к установлению и укреплению многосторонних отношений, стремясь к расширению экономического сотрудничества.

Экономические отношения между Ираном и Арменией за последние три десятилетия значительно расширились, и главным для Армении в двусторонних отношениях был взвешенный подход Ирана к нагорно-карабахскому конфликту. Политические элиты Армении были твердо убеждены в заинтересованности Ирана в сохра-

нении статус-кво в Республике Арцах после подписания в мае 1994 года соглашения о прекращении огня. Однако тот факт, что союзник и покровитель Азербайджана; Турция является одним из основных конкурентов Ирана на Южном Кавказе, и любое усиление турецкого влияния в регионе может осуществляться за счет жизненных интересов Ирана, а особенно распространение идеологии пантюркизма в приграничных районах Ирана была главной заботой Тегерана.

Уже в 2020 году в послевоенном регионе сложилась новая политическая ситуация, на фоне которой еще более возросла важность укрепления и развития двустороннего многопланового сотрудничества как для Ирана, так и для Армении.

Тегеран уже несколько лет находится в серьезной международной изоляции, которая в последние годы усугубилась из-за политики максимального давления США. В этой ситуации Иран особенно заинтересован в поиске путей преодоления этих ограничений. Одним из таких вариантов является Армения, находящаяся в частичной блокаде.

Армянская сторона является ценным экономическим партнером для Ирана. На конец 2020 года товарооборот между странами составил 400 миллионов долларов, что может показаться незначительным в национальных масштабах, но важно, что 315 миллионов долларов из них приходится на экспорт из Ирана. Тегеран поставляет в Армению как продукты питания, так и промышленные товары, а также нефтепродукты и газ. По официальным данным, за 10 месяцев 2022 года товарооборот между Республикой Армения и Исламской Республикой Иран увеличился на 45,3%, составив 565,5 млн долларов США, вместо 338,9 млн за аналогичный период предыдущего года, и по итогам года этот показатель достиг 700 миллионов долларов. По данным Статистического комитета РА за январь-октябрь 2022 года в балансе взаимной торговли между Республикой Армения и Ираном в размере 565,5 млн долларов США экспорт из Армении в Иран составил 91,71 млн долларов, а импорт из Ирана в Армению составил 473,78 млн долларов [2].

Кроме того, существует отдельная перспектива в этой сфере, связанная с подписанием в 2018 году соглашения о создании зоны свободной торговли (ЗСТ) между Ираном и Евразийским экономическим союзом (ЕАЭС). Армения остается единственным государством ЕАЭС, граничащим с Исламской Республикой, поэтому в перспективе Армения может стать транзитным пунктом для экспорта иранских товаров на международные рынки.

В рамках визита премьер-министра РА в Иран в 2021 году, лидеры Армении и Ирана обсудили широкий круг вопросов, связанных с укреплением торгово-экономических связей. Собеседники, в частности, рассматривали обеспечение активной деятельности Мегринской свободной экономической зоны и возможность применения режима свободной торговли между Ираном и ЕАЭС как стимул для развития сотрудничества в этой сфере. Стороны уделили приоритетное внимание развитию региональных коммуникаций, где ключевое значение будет иметь развитие транспортных и кабельных коммуникаций от Персидского залива до Черного моря. Премьер-министр РА также отметил, что правительство РА готово обсудить участие иранских строительных компаний в международном тендере участка Сисиан-Мегри вышеупомянутого проекта [4]. Лидеры также обсудили вопросы, связанные с реализацией совместных новых программ в сферах здравоохранения, новейших технологий, образования, науки и культуры.

В 2022 году состоялся второй официальный визит делегации во главе с премьер-министром РА в Иран, в рамках которого министр территориального управления и инфраструктуры РА Гнел Саносян и заместитель министра нефти Ирана, директор Национальной газовой компании Маджид Чегени подписали меморандум о взаимопонимании о сотрудничестве в области природного газа. Кроме того, в ходе визита премьер-министра Армении в Иран был подписан меморандум о взаимопонимании о сотрудничестве с Ираном, в дополнение к соглашению о продлении договора обмена газ-электроэнергия до 2030 года. Исходя из этого, с увеличением объема экспортируемого газа изменится и биржевой тариф на электроэнергию. В частности, раньше Иран экспортировал в Армению один миллион кубометров газа в сутки, а на основании нового меморандума он будет удвоен [4].

В рамках визита стороны также обсудили вопросы сотрудничества в сфере развития инфраструктуры, энергетики, сельского хозяйства, строительства и других сферах. Отмечена важность реализации совместных проектов, направленных на облегчение грузоперевозок, а также необходимость завершения строительства третьей линии электропередачи между Арменией и Ираном. Также было принято решение о начале строительства иранскими компаниями Каджаранского тоннеля протяженностью 7,2 км весной 2023 года. Соответственно, с созданием нового коридора Север-Юг от Нордуза до Верзегана и Тебриза будет улучшено перемещение товаров и транзитные возможности для Ирана и Армении, а также значительно сократится протяженность и время пути.

В 2023 году в Армении планируется открыть 2 крупных предприятия с иранским капиталом. В Ереване планировалось открыть первый иранский торговый центр в Армении площадью 20 тысяч квадратных метров, из которых 2 тысячи квадратных метров для нефтехимических компаний. В целом в торговом центре будут представлены более 100 крупных иранских компаний, на создание которых иранская сторона инвестировала 5 миллиардов долларов. Армения планирует открыть аналогичный торговый центр в столице Ирана, финансовый вопрос которого пока не решен [5].

Нельзя недооценивать значение Армении в транспортно-энергетическом коридоре Север-Юг, включающем коммуникационные и энергетические проекты, соединяющие Персидский залив с Черным морем. Он состоит из нескольких компонентов: железной дороги между

Ираном и Арменией и строительства дороги Север-Юг, которая соединит Иран и Армению с черноморскими портами Грузии.

25 мая 2021 года в Армению с рабочим визитом прибыла делегация во главе с министром дорожного строительства и городского развития Ирана Мохаммадом Эслами. Сегодня Иран является четвертым торговым партнером Армении по товарообороту, поэтому М. Эслами представил в Ереване несколько программ, которые могут способствовать развитию торгово-экономических отношений. В частности, речь идет об участии Ирана в строительном секторе, особенно в проектах развития инфраструктуры, создании совместных предприятий и привлечении инвесторов из обеих стран к совместным проектам.

И конечно, иранский министр подтвердил свою заинтересованность в участии в строительстве южного участка транспортного коридора Север-Юг. *«Иранские компании готовы участвовать в проекте строительства участка Арташат-Мегри, который должен быть реализован в несколько этапов. В частности, срочного и безотлагательного решения требует участок дороги Сисиан-Каджаран-Мегри. По этой причине мы готовы создать консорциум ведущих иранских компаний с целью привлечения их к разработке, финансированию и реализации этого проекта»*, — сказал Эслами. Он назвал проект международного транспортного коридора Персидский залив-Черное море через территорию Армении одним из ключевых вопросов в развитии армяно-иранских отношений [3].

На следующий день после визита М. Эслами в Ереван прибыл министр иностранных дел Ирана Мохаммад Джавад Зариф. Последний уже имел встречи с высшим политическим руководством Армении, включая премьер-министра, президента и его армянского коллегу. Однако по поводу его визита было только одно заявление, согласно которому Армения и Иран продолжают работу над транспортным коридором Персидский залив-Черное море [1].

Так, необходимость реализации проекта создания международного транспортно-логистического коридора, соединяющего Персидский залив с Черным морем, строительства автомагистрали Север-Юг обсуждается не менее 15 лет, а в последнее время возрос интерес Ирана к реализации имеет ряд причин. Представляется, что последние инициативы Тегерана по их реализации во многом определяются нынешними региональными геополитическими сдвигами. В частности, с появлением проектов по разблокированию региональных коммуникаций в результате 44-

дневной войны. Здесь уместно напомнить, что визит М. Зарифа в Армению состоялся в рамках его регионального турне по Южному Кавказу. И тенденция к де-факто прекращению западной санкционной политики в отношении Ирана является еще одним фактором, позволяющим Ирану начать существенно реагировать на недавние региональные преобразования. В первую очередь из-за того, что отсутствие санкций позволит Тегерану инициировать новые, достаточно масштабные программы.

Также понятно, что все эти программы всегда были актуальны и для Ирана, и для Армении. Но они до сих пор не реализованы в силу ряда обстоятельств. В этом свете активное противодействие коммуникационным проектам как Азербайджана, так и Турции не исчезло и сегодня. И, естественно, в этой связи можно прогнозировать ряд шагов со стороны Анкары и Баку по снижению международной привлекательности и, соответственно, степени востребованности этих проектов с конечной целью недопущения их финансирования крупными международными донорами.

Говоря о дальнейшем развитии ситуации, следует отметить, что происходящие процессы и развития позволяют прогнозировать еще более сильное взаимодействие между Арменией и Ираном, которому, скорее всего, не будет серьезно препятствовать Запад, традиционно считавший активными отношения между Армения и Иран как допустимые и приемлемые. Думается, что даже в случае дальнейшей эскалации отношений между Ираном и Азербайджаном до открытого вооруженного конфликта дело не дойдет. Во-первых, ущерб от этого явно перевешивал бы выгоды, которые мог бы получить Иран. Во-вторых, Азербайджан вряд ли предпримет активные шаги по оккупации части территории Армении, поскольку в этом случае он столкнется с серьезным противодействием не только со стороны Ирана, но и со стороны Запада, на долю которого приходится большая часть нефтегазового экспорта Баку. Наконец, Россия, сумевшая установить и поддерживать хорошие отношения со всеми этими странами, может стать стабилизирующим фактором в отношениях между Ираном, Арменией, Азербайджаном и Турцией.

На этом фоне важнейшей проблемой Еревана видится демонстрация крайней степени последовательности в направлении реализации этих проектов, несмотря на противодействие Турции и Азербайджана.

Перечень использованной литературы

1. Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ համառոտ տեղեկանք (2019-2020թթ.) (Brief information on bilateral relations between the Republic of Armenia and the Islamic Republic of Iran (2019-2020)), 26.01.2021, (20.03.2023).
2. Հայաստան-Իրան տնտեսական կապերն ընդլայնվում են. առևտուրը՝ թվերով ու ապրանքատեսակներով (Armenia-Iran economic ties are expanding: trade in numbers and products), <https://armeniasputnik.am/20221208/hajastaniran-tntesakan-kapern-yndlajnvum-en-arevtury-tvervov-u-apranqatesaknervov-52364680.html>, 08.12.2022, (20.03.2023).
3. Վահան Զերոբյանն ու ԻԻՀ ճանապարհների և քաղաքաշինության նախարար Մոհամմադ Էսլամին ստորագրել են փոխըմբռնման հուշագիր (Vahan Kerobyan and the Minister of Roads and Urban Development of Iran Mohammad Eslami signed a memorandum of understanding), <https://mineconomy.am/news/2293>, 05.05.2021, (20.03.2023).
4. Տեղի է ունեցել ՀՀ վարչապետի կարճատև այցը Իրան. ՀՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև ստորագրվել է Բնական գազի ոլորտում համագործակցության մասին փոխըմբռնման հուշագիր (The RA Prime Minister's short visit to Iran took place: A memorandum of understanding on cooperation in the field of natural gas was signed between Armenia and Iran), <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2022/11/01/Nikol-Pashinyan-visit-to-the-Iran/>, 01.11.2022, (20.03.2023).
5. 2023-ին Իրանը Հայաստանում երկու խոշոր ձեռնարկություն կբացի (In 2023, Iran will open two large enterprises in Armenia), 09.12.2022, (20.03.2023).

Տժանա/Հանձնվել է՝ 10.04.2023
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 17.04.2023
Принята/Ընդունվել է՝ 19.04.2023

Реформы принца Мухаммеда бин Салман Аль Сауда в контексте отношений с США

Мгдесян Ваграм В.

*Факультет востоковедения ЕГУ, кафедра арабистики
студент 3 курса бакалавриата (Ереван, РА)
vahram.mghdesyan@edu.ysu.am*

УДК: 32, 327; EDN: WLXDUS

Ключевые слова. Соединенные Штаты Америки, Саудовская Аравия, принц Мухаммед бен Салман Аль Сауд, Дональд Трамп, Джо Байден, двусторонние отношения

Prince Mohammed bin Salman Al Saud's reforms in the context of relations with the United States

Mghdesyan Vahram V.

*YSU, Faculty of Oriental Studies, Arabic Studies, 3rd year bachelor student (Yerevan, RA)
vahram.mghdesyan@edu.ysu.am*

Abstract. This article presents the relationship between the United States of America and Saudi Arabia during the reign of Prince Muhammad bin Salman Al Saud (2015 to present), which has undergone many changes since its inception due to a number of political and economic issues. The article presents the dynamics of the development of relations between the two countries, with the changes they have undergone since the beginning of the throne of Prince Muhammad bin Salman Al Saud until today. Basically, it can be concluded that the relations between the current leaders of the two countries cannot be the same as those of the US President D. During the Trump administration.

Keywords: United States of America, Saudi Arabia, Prince Muhammad bin Salman Al Saud, Donald Trump, Joe Biden, bilateral relations

Արքայազն Մուհամմեդ բեն Սալման Ալ Սաուդի բարեփոխումները ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների համատեքստում

Մղդեսյան Վահրամ Վ.

*ԵՊՀ, Արևելագիտության ֆակուլտետ, Արաբագիտության ամբիոն,
3-րդ կուրսի բակալավրիատի ուսանող (Երևան, ՀՀ)
vahram.mghdesyan@edu.ysu.am*

Ամփոփագիր. Սույն հոդվածում ներկայացվում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Սաուդյան Արաբիայի հարաբերությունները Արքայազն Մուհամմադ բեն Սալման Ալ Սաուդի գահակալման ընթացքում (2015թ. մինչ օրս), որոնք սկզբնավորումից ի վեր բազմաթիվ փոփոխությունների են ենթարկվել՝ քաղաքական և տնտեսական մի շարք խնդիրներով պայմանավորված:

Հոդվածում ներկայացված է երկու երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման դինամիկան՝ այն փոփոխություններով, որոնց ենթարկվել են Արքայազն Մուհամմադ բեն Սալման Ալ Սաուդի գահակալման սկզբից մինչ այսօր: Ըստ էության, կարելի է եզրակացնել, որ երկու երկրների այժմյան ղեկավարների հարաբերությունները չեն կարող լինել այնպիսին, ինչպիսին եղել են ԱՄՆ նախագահ Դ. Թրամփի ղեկավարման ժամանակ:

Հանգուցաբառեր՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Սաուդյան Արաբիա, Արքայազն Մուհամմադ բեն Սալման Ալ Սաուդ, Դոնալդ Թրամփ, Ջո Բայդեն, երկկողմ հարաբերություններ

Отношения между Саудовской Аравией и Соединенными Штатами Америки экономически укрепились в 1933 году. 1933 г. 29 мая правительство Аль-Сауда, лидера Саудовской Аравии, подписало соглашение с американской нефтяной компанией «Стандард Ойл Компани оф Калифорния», по которому последняя получила концессию на организацию разведки и добычи нефти в течение срок 66 лет [11]. Standard Oil Company of California, позже переименованная в Saudi Aramco, в 1938 году вела плодотворную геологоразведочную деятельность, обнаружив

впервые огромные запасы нефти в районе Даммам и соответственно, Саудовская Аравия вошла в число нефтедобывающих стран. В течение следующего десятилетия отношения между двумя странами укрепились.

Саудовская Аравия и США установили неформальные отношения еще 70 лет назад 1943 г. 18 февраля указом президента США Франклина Рузвельта ЮА была включена в число стран, «жизненно важных для обороны США» и стала получать помощь по ленд-лизу (система сдачи в аренду боеприпасов антигитлеровским странам в

союзе с США). Неофициальные отношения начались в 1945 году, когда президент США Франклин Д. Рузвельт встретился с королем ЮАР Абдель Азизом ибн Саудом на крейсере «Квинс» в Суэцком канале. Достигнутая на встрече неформальная договоренность стала началом новых отношений, согласно которым американские и британские корабли могли беспрепятственно пользоваться саудовскими портами в Персидском заливе, а американская авиация – авиабазой в Дахране [1, с. 345-349].

По нашим наблюдениям с 1943 г. отношения между двумя странами претерпели множество изменений, вызванных рядом событий. На протяжении десятилетий в отношениях двух стран существовали «раздражающие» факторы, например, с одной стороны, разногласия по поводу вашингтонского диалога с Израилем. В 2003 году, с вторжением США в Ирак и участием Эр-Рияда в йеменском конфликте, а также участием саудитов в связи с терактом 11 сентября 2011г. А в 2018 г. поводом для дополнительной напряженности стало убийство журналиста The Washington Post Джамала Хашогги в Генеральном консульстве Саудовской Аравии в Стамбуле.

Динамика развития отношений Саудовской Аравии и США в период президентства Барака Обамы.

Отношения между двумя странами явно обострились, когда Б. Обама в 2009 году стал президентом США и начал строить новый тип отношений с Ираном вокруг «ядерной программы». Б. Обама принял политику ухода из Ирака и Афганистана и в то же время начал переговоры с Ираном, приведшие к ядерной сделке [12].

Саудовская Аравия опасалась, что Иран может повлиять на программу «ОПЕК», ведь последняя была государством, богатым запасами нефти в регионе, поэтому правительству главы Саудовской Аравии Абдуллы пришлось несколько сократить свой экспорт нефти в США. Одной из причин ухудшения отношений было то, что Б. Обама поддержал либеральное движение «арабская весна», заявив что народы борются за свою независимость [2]. Однако, на наш взгляд это была не единственная цель. На наш взгляд, президент США хотел свергнуть правительство Башара Асада в Сирии. Естественно, что этот факт не мог получить положительного отклика в Саудовской Аравии, ибо «экспорт» революции представлял опасность и для нее.

Еще одной причиной ухудшения отношений двух стран было то, что в Египте после свержения Мубарака Б. Обама оказывал помощь «Братьям-мусульманам», которую Эр-Рияд, ра-

зумеется, не принял (было опасение, что их приход к власти создаст опасности и для Саудовской Аравии) [7].

Не секрет, что ситуация, сложившаяся после Второй мировой войны, отличалась от военного времени. Во-первых, США стали мировым производителем энергии, что свело к минимуму их зависимость от саудовской нефти, и королевство, казалось, потеряло свое значение для США. Но Б. Обама был одним из тех американских президентов, которые, посетив Абдаллу, отметили, что «США и Саудовская Аравия являются не только экономическими партнерами, но и стратегическими партнерами» [14].

В принципе, годы правления Абдуллы не считались периодом продвижения, но он смог расширить сферу своих отношений до такой степени, что установил хорошие отношения даже с сирийским президентом Башаром Асадом. Абдалла умер в 2015 году 23 января и после его смерти власть перешла к принцу Мохаммеду бин Салману Аль Сауду. Последний правит до сих пор, но с самого начала его правления в политической жизни страны появилось много трудностей. В частности, напряглись отношения между администрацией Саудовская Аравия и Б. Обамы и термин «ухудшающиеся отношения» появились в политических кругах.

Внутренние и внешние политические реформы принца Мухаммада бин Салмана.

Когда власть в Саудовской Аравии перешла к принцу Мухаммеду бин Салману, произошел ряд изменений как во внутривнутриполитической, так и во внешнеполитической жизни страны. Во внутривнутриполитической сфере принц сначала арестовал около 350 высокопоставленных чиновников и бизнесменов, среди которых также было 11 принцев, обвинив их во взяточничестве. Их отпустили только после распоряжения главы страны о взыскании в пользу «госказны» около ста миллионов долларов [15].

Бин Салман также приступил к ряду социальных реформ, в том числе к предоставлению женщинам права водить машину, что на наш взгляд, было направлено на экономическую выгоду, так как одновременно давалось разрешение на проведение различных мероприятий (например, театра, кино и другие подобные мероприятия) [16]. А их проведение и посещаемость людьми ассоциировалась со значительной прибылью.

Важную роль в деятельности бин Салмана сыграла программа «The Vision 2030», с помощью которой он планировал укреплять экономику, развивать инновационные технологии и инфраструктуру. Дело в том, что он был уверен, что нефть, на которой держится 90 и

более процентов экономики государства, когда-нибудь закончится и страна должна готовиться к этим переменам [8].

Касаясь внешней политики, следует отметить, что отношения между Саудовской Аравией и США стали активизироваться в 2017 году. После того, как Дональд Трамп вступил в должность президента США. Важным толчком для этого процесса явился выход Д. Трампа из «ядерной программы» с Ираном. Однако отношения двух стран вновь обострились, когда в 2018 г. в октябре в консульстве Саудовской Аравии в Турции был убит саудовский диссидент и журналист Washington Post Джамаль Хашогги [3]. Соединенные Штаты ввели санкции против некоторых граждан Саудовской Аравии, а Конгресс безуспешно пытался остановить продажу американского оружия Саудовской Аравии из-за войны в Йемене. В убийстве Дж. Хашогги был обвинен, Бин Салман но он отрицал свою причастность к этому, поэтому во время администрации Трампа ничего не было сделано для привлечения принца к ответственности.

После того, как Джо Байден пришел к власти в США, он пообещал привлечь к ответственности всех, кто связан со смертью Дж. Хашогги. Именно по этой причине он некоторое время не встречался с принцем Мухаммедом бин Салманом после вступления в должность [13]. Однако со временем Дж. Байдену пришлось отказаться от прекращения отношений с Саудовской Аравией, в ответ на что жена Дж. Хашогги заявила, что «на этот раз политические отношения были выше, чем человеческая жизнь». После этого объявления бин Салман взял на себя ответственность за убийство, заявив, что он не принимал непосредственного участия в убийстве, а было совершено людьми, находившимися под его командованием. После этого объявления отношения между двумя странами снова обострились.

В принципе, мы можем констатировать, что отношения между Саудовской Аравией и США имели положительное начало во время президентства Трампа. Хотя Д. Трамп вышел из «ядерного соглашения», но в целом продолжил политику сокращения американского присутствия в странах Ближнего Востока.

Саудо Аравские-американские отношения Дж. Во время президентства Байдена в рамках программы «ОПЕК».

Отношения между двумя странами достигли апогея, когда Дж. Байден придя к власти, снова стал включаться в «ядерную программу» Ирана. Раскол в отношениях между США и Саудовской Аравией стал более заметным после того, как по

инициативе Саудовской Аравии в «ОПЕК» было принято неожиданное и нежелательное для Вашингтона решение. Вышеупомянутое решение касалось сокращения добычи нефти максимум на 2 млн баррелей в сутки. Американская сторона со своей стороны, начала переговоры о прекращении поставок оружия в Эр-Рияд и выводе из королевства американского военного контингента, а также систем противоракетной обороны Patriot и THAAD. При этом США практически грозили оставить Саудовскую Аравию без защитного щита [10].

2007-2009 гг. после мирового финансового кризиса США постепенно стали терять интерес к арабской нефти и Ближнему Востоку. Б. Обама проложил путь из Ирака и Афганистана и начал переговоры с Ираном. Тем временем действия Дж. Байдена, а также возобновление переговоров США с Ираном обострили и без того натянутые отношения с Саудовской Аравией. Решение, принятое в рамках «ОПЕК» в штабе Дж. Байдена назвали это «прямой поддержкой Российской Федерации» [4]. В ответ на это бин Салман заявил, что у него нет другой цели, кроме «экономической экономии» [5].

На этом фоне вполне логично, что Саудовская Аравия стремится к сотрудничеству с другими странами, прежде всего с Россией и Китаем. Об этом свидетельствует визит председателя КНР Си Цзиньпина в Саудовскую Аравию 9 декабря 2022 года. В рамках визита между Саудовской Аравией и Китаем было подписано «всеобъемлющее соглашение о стратегическом партнерстве». Китай и Саудовская Аравия подчеркнули важность стабильности мирового рынка нефти и роль саудовцев в достижении баланса [9]. Стороны также подтвердили намерение развивать сотрудничество и координацию в сфере обороны, повышать уровень обмена информацией и опытом в сфере противодействия организованной преступности и террористической деятельности [6]. Можно констатировать, что действующие договоренности предусматривают совместные инвестиции в такие направления, как «зеленая энергетика», информационные технологии, транспорт и логистика, медицина, строительство и недвижимость.

Судя по всему, с учетом ряда экономических и политических условий не исключено, что США выработали курс на уход с Ближнего Востока в среднесрочной перспективе. Таким образом, мы можем сделать вывод, что динамика развития отношений Саудовской Аравии и США при администрации Трампа не может быть приемлемой для администрации Дж. Байдена.

Перечень использованной литературы

1. Հովհաննիսյան, Ն. Արաբական երկրների պատմություն: 3-րդ հատոր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2007
2. **Barack Obama**, the Arab spring and a series of unforeseen events, URL: <https://www.theguardian.com/world/2012/oct/21/barack-obama-arab-spring-cairo-speech>, 21.10.2012, (22.01.2023)
3. **Jamal Khashoggi**: murder in the consulate, URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/21/death-of-dissident-jamal-khashoggi-mohammed-bin-salman>, 21.10.2018, (22.01.2023)
4. OPEC Move Shows the Limits of Biden’s Fist-Bump Diplomacy With the Saudis, URL: <https://www.nytimes.com/2022/10/05/us/politics/opec-biden-saudi-arabia.html>, (22.01.2023)
5. Как Саудовская Аравия и США заключали брак по расчету, URL: <https://cutt.ly/j05YOAs> (28.12.2022)
6. Китай и Саудовская Аравия намерены развивать сотрудничество и координацию в сфере обороны, URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/16546377>, (09.12.2022)
7. **Мелли А.**, Американо-саудовские отношения: «бури в пустыне», URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1455>, (22.01.2023)
8. **Сауд, Мухаммед бен Сальман, Аль**, URL: <https://tass.ru/encyclopedia/person/saud-muhammed-ben-salman-al>, (28.12.2022)
9. **Свинцова Е., Бахтина О.**, Китай и Саудовская Аравия подписали 34 инвестсоглашения в различных секторах, URL: <https://cutt.ly/f05Uq1q>, (09.12.2022)
10. **Сенин К.**, Друг отказался вдруг: отношения США и Саудовской Аравии близятся к краху, URL: <https://cutt.ly/x05TBwZ>, (07.12.2022)
11. **Соболев Е. В.**, Саудовская Аравия в нефтяной политике США (1933-1945гг.), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-araviya-v-neftyanoy-politike-ssha-1933-1945-gg/viewer>, (22.01.2023).
12. США. Действия США и ситуация в стране, URL: <https://www.kommersant.ru/theme/1027>, (22.01.2023)
13. Убийство Хашогги: иск к наследному принцу Саудовской Аравии Мухаммеду бин Салману отклонен из-за его иммунитета, URL: <https://www.bbc.com/russian/news-63669477>, (07.12.2022)
14. Remarks by President Obama and His Majesty King Abdullah of Saudi Arabia Before Meeting, URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarks-president-obama-and-his-majesty-king-abdullah-saudi-arabia-meeting>, 29.06.2010, (22.01.2023)
15. Saudi Arabia Arrests 11 Princes, Including Billionaire Alwaleed bin Talal, URL: <https://www.nytimes.com/2017/11/04/world/middleeast/saudi-arabia-waleed-bin-talal.html>, 04.11.2017, (22.01.2023)
16. Women’s Rights Reforms in Saudi Arabia under Mohammed bin Salman, URL: <https://intpolicydigest.org/women-s-rights-reforms-in-saudi-arabia-under-mohammed-bin-salman/>, 20.10.2019, (22.01.2023)

*Сдана/Հանձնվել է՝ 20.03.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.03.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 11.04.2023*

ПРАВО

Значение классификации международных споров

Мартirosян Лилит Г.

Российско-Армянский Университет,

Аспирант Кафедры Международного и Европейского права (Ереван, РА)

lil.martirosyan23@gmail.com

УДК: 341, ; **EDN:** RNIPIM

Ключевые слова: международное право, международный спор, территория, территориальный спор, классификация, мирные средства урегулирования спора

Միջազգային վեճերի դասակարգման նշանակությունը

Մարտիրոսյան Լիլիթ Գ.

Հայ-Ռուսական (Միավորական) համալսարան,

Միջազգային և Եվրոպական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

lil.martirosyan23@gmail.com

Անփոփազիր. Ժամանակակից միջազգային իրավունքը նախատեսում է միջազգային իրավունքի սուբյեկտների միջև վեճերի լուծման բազմաթիվ մեխանիզմներ և ուղիներ: Միջազգային հարաբերություններում առաջին տեղում է համաշխարհային համագործակցության կայուն զարգացումը և պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը: Նույնիսկ նման իրավիճակում երբեմն պետությունների միջև վեճերը դուրս են գալիս խաղաղ միջոցների կարգավորումից և հանգեցնում զինված բախումների: Տարածքները հաճախ նման վեճերի առարկա են դառնում: Միջազգային իրավունքում ընդունված է տարածքային վեճեր հասկացությունը դիտարկել որպես միջազգային իրավունքի առանձին ինստիտուտ: Տարածքային վեճերի ինստիտուտը միջազգային իրավունքի մասնագետների համար առանձին ուսումնասիրության օբյեկտ է: Կարևոր է ճիշտ պատկերացնել տարածքային վեճեր հասկացությունը, իմանալ վերջիններիս դասակարգումը: Առաջին հայացքից սա զուտ տեսական հարց է, որը հետաքրքրություն է ներկայացնում և նշանակություն ունի միայն վրիպակի վրա: Սակայն ուսումնասիրության այս խնդիրը մեծ գործնական նշանակություն ունի, որը կապված է ծագած վեճերի կարգավորման մեխանիզմների հետ:

Հանգուցաբառեր՝ միջազգային իրավունք, միջազգային վեճ, տարածք, տարածքային վեճ, դասակարգում, վեճերի կարգավորման խաղաղ միջոցներ

Significance of the classification of international disputes

Martirosyan Lilit G.

PhD student, Russian-Armenian University Faculty of International and European Law (Yerevan, RA)

lil.martirosyan23@gmail.com

Abstract. Modern international law provides many mechanisms and ways to resolve disputes between subjects of international law. Stable development of world cooperation and the establishment of friendly relations between states is put in first place in international relations. Even in such a situation, sometimes disputes between states go beyond the regulation of peaceful means and lead to armed conflicts. Territories are often the object of such disputes. In international law, it is customary to consider the concept of territorial disputes as a separate institution of international law. The Institute of Territorial Disputes is a separate object of study for specialists in international law. It is important to have a correct understanding of the concept of territorial disputes, to know the classification of the latter. At first glance, this is a purely theoretical question, which is of interest and has significance only on the bug. However, this issue of study is of great practical importance, which is associated with the mechanisms for regulating the disputes that have arisen.

Keywords: international law, international dispute, territory, territorial dispute, classification, peaceful means of dispute regulations

Международные споры могут принимать различные формы и могут возникать между странами, международными организациями и другими негосударственными субъектами. Классификация этих споров важна для понимания их причин и возможных решений.

Современная международно-правовая система предусматривает различные механизмы разрешения споров между субъектами между-

народного права. Целью этих механизмов является содействие стабильному развитию мирового сотрудничества и установлению дружественных отношений между государствами. Несмотря на эти усилия, споры между государствами все еще могут возникать и в некоторых случаях приводить к вооруженным конфликтам. Одним из особо спорных вопросов в международных отношениях являются территориальные споры.

В международном праве понятие территориальных споров считается отдельным институтом. Институт территориальных споров является отдельным направлением подготовки специалистов в области международного права. Крайне важно иметь полное представление о понятии территориальных споров, а также о его классификации.

На первый взгляд изучение территориальных споров может показаться чисто теоретическим занятием, не имеющим большого практического значения. Тем не менее, это не так. Правильное понимание и классификация территориальных споров имеет важное значение для эффективного урегулирования этих споров. Важно отметить, что территориальные споры часто бывают сложными и многогранными и включают такие вопросы, как границы, суверенитет и ресурсы.

Классификация территориальных споров может осуществляться по-разному. Например, споры можно классифицировать по их происхождению, например историческим, или по характеру спора, например этническому или экономическому. Правильная классификация споров может помочь определить основные проблемы, которые вызывают спор, и может дать информацию о возможных решениях. [2] Наиболее часто в научной литературе встречается классификация территориальных споров, критерием которой выступает непосредственный предмет доказывания по делу. При этом многие авторы акцентируют внимание на двух видах: спорах о положении линии границы и спорах о принадлежности определенного участка территории [1].

Одним из способов классификации международных споров является их уровень интенсивности, например, мирные или с применением силы. Например, мирный спор может быть разрешен путем дипломатических переговоров, а спор с применением силы может потребовать военного вмешательства. Эта классификация также может помочь определить соответствующий уровень реагирования, а также потенциальную стоимость и продолжительность спора.

Другой способ классификации международных споров — по их предмету, например споры о территории, ресурсах или правах человека. Эта классификация может дать представление об основных проблемах, лежащих в основе спора, и может дать информацию о потенциальных

решениях. Например, спор о территории может потребовать демаркации границы, а спор о ресурсах может потребовать согласования общего плана управления. [3].

Классификация международных споров также может помочь выявить закономерности и тенденции. Например, частота и тип споров могут указывать на основные структурные проблемы, такие как экономическое неравенство или политическая нестабильность. Это может дать информацию для разработки превентивных мер, таких как экономическая помощь или политическая реформа.

Таким образом, территориальные споры представляют собой сложный и важный вопрос в международных отношениях. Правильное понимание и классификация этих споров имеет решающее значение для эффективного урегулирования споров и укрепления международного мира и безопасности. Институт территориальных споров является важной областью обучения для специалистов в области международного права, поскольку он может дать представление об основных проблемах, вызывающих споры, и предоставить информацию о возможных решениях. Классификация международных споров важна для понимания причин, возможных решений и закономерностей этих конфликтов. Это может дать информацию для разработки соответствующих ответных мер и превентивных мер и, в конечном счете, способствовать поддержанию международного мира и безопасности.

Перечень используемой литературы:

1. **Клименко Б. М.** Мирное решение территориальных споров. – М.: Междунар. отношения, 1982.
2. **Орлов А. С.** Классификация международных территориальных споров и ее значение для их разрешения // Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право». 2008
3. Мирное разрешение международных споров: монография / **Б. Д. Кривокапич**; отв. Ред. А.Г. Безверхов, науч. ред. А. В. Юдин; пер. с сербского Б. Симоновой. – Самара; Изд. Самарского университета, 2020. – 592 с.

Сдана/Հանձնվել է՝ 09.12.2022

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 29.01.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 12.02.2023

Типология границ в международном праве: границы и пограничные линии

Мартirosян Лилит Г.

Российско-Армянский Университет,

Аспирант кафедры Международного и Европейского права (Ереван, РА)

lil.martirosyan23@gmail.com

УДК: 341; EDN: QYEZTM

Ключевые слова: международное право, граница, пограничные линии, территория, территориальный спор.

Սահմանների տիպարանությունը միջազգային իրավունքում. սահմաններ և սահմանային գծեր

Մարտիրոսյան Լիլիթ Գ.

Հայ-Ռուսական (Միավորական) համալսարան,

Միջազգային և Եվրոպական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

lil.martirosyan23@gmail.com

Ամփոփագիր. Միջազգային իրավունքում տերմինաբանական վեճ կա, որն իրականում շատ կարևոր դեր է խաղում սահման հասկացությունը հասկանալու համար: Խոսքը, մասնավորապես, սահմանագծերի ու սահմանների մասին է: Ռուսերեն կամ հայերեն գրականության մեջ այս խնդրին ուշադրություն դարձնող աղբյուրները քիչ են: Մյուս կողմից, անգլերեն գրականության մեջ օգտագործվում են սահմաններ /սահմաններ/ և սահմաններ/սահմանային գծեր/ եզրույթները: Ռուսերեն հեղինակները հիմնականում օգտագործում են միայն «սահման» տերմինը: Նման իրավիճակում շատ դժվար է ուսումնասիրել տերմինաբանական բազան և բացահայտել հայեցակարգային խնդիրները: Այս աշխատության մեջ հեղինակը «սահմանային գիծ», բառերի տակ կնշանակի անգլերեն «boundary» բառը, իսկ «սահմանային գոտի» բառի տակ՝ «frontier»:

Հանգուցաբաներ՝ միջազգային իրավունք, սահման, սահմանագիծ, տարածք, տարախառնակ վեճ

Typology of borders in international law: borders and frontiers

Martirosyan Lilit G.

PhD student, Russian-Armenian University Faculty of International and European Law (Yerevan, RA)

lil.martirosyan23@gmail.com

Abstract. In the international law of boundaries, there is a terminological dispute, which actually plays a very important role in understanding the concept of borders. In particular, we are talking about boundaries and frontiers. There are few sources in the Russian and Armenian literature that draw attention to this question. On the other hand, English literature uses the terms Frontiers/границы/ and boundaries /линии границ/. Russian-speaking authors generally refer only to the term "border". In such a situation, it is very difficult to research the terminological base and identify conceptual problems. In this work, the author will mean the English word "boundary" under the words "border line", "border line", and the word "border zone" - "frontier".

Keywords: international law, boundaries, frontiers, territory, territorial dispute

В международном праве границ существует терминологический спор, который, на самом деле, играет очень важную роль в понимании концепции границ. В частности, речь идет о пограничных линиях и границах. В русскоязычной литературе мало источников, которые обращают внимание на данный вопрос. С другой стороны, англоязычная литература использует термины Frontiers/границы/ и boundaries /линии границ/. Русскоязычные авторы в основном называют всего лишь термином «граница». В такой ситуации очень сложно исследовать терминологическую базу и выявлять концептуальные проблемы. В данной работе автор под словами «пограничная линия», «линия границы» будет подразумевать английское слово

“boundary”, а под словом “пограничная зона” – “frontier”.

Важно отличать пограничную линию /boundary/, от пограничной зоны /frontier/, которая является просто зоной или территория около линии. Хотя многие авторы отмечали это различие, тем не менее, эти по-прежнему используются многими авторами как синонимы [1, с. 5-6]. Даже англоязычные авторы не всегда используют слова frontiers и boundaries в разных смыслах, а в качестве синонимов. Эта практика сбивает с толку, и такое неразборчивое использование этих географических терминов не помогает исследованию феномена грани, особенно когда в вопросе о границе преобладают юридические формальности. Поэтому разумно

кратко рассмотреть общепринятые значения разных видов границ. В целом, различие между пограничной линией и границей является важным для понимания территориальной организации государств и особенностей международных отношений. Несмотря на то, что эти термины могут использоваться как синонимы, пограничная линия и граница имеют разные значения и функции

Пограничная линия /boundary/ обозначает линию, тогда как граница /frontier/ более точно является областью или зоной, имеющей ширину, а также длину и, следовательно, просто указывает, не фиксируя точного предела, где заканчивается одно состояние и начинается другое.

Граница /frontier/ есть расплывчатый и неопределенный термин до тех пор, пока пограничная линия /boundary/ не устанавливает изгородь между ней и границей соседнего государства. Кроме того, границы /frontier/ не устанавливаются до тех пор, пока фактическая линия или граница не будут определены договором; даже тогда это обычно открыто для спора до тех пор пока эта граница не будет фактически демаркирована [2, с. 497].

Зональный характер слова «граница» /frontier/ также может быть проиллюстрирован аналогичным контекстом, хотя и не сущностью политической географии, к которой этот термин в равной степени относится. В связи с ранними европейскими поселениями в Северной Америке термин «граница» использовался не с точки зрения какой-либо политической границы, а в социальном отношении, скорее, как относящийся к той окраине поселения, за которой находилась дикая местность или незаселенная индейская страна [2, с. 532]. С другой стороны, некоторые юристы описывали международную границу /frontier/ как зона, в которой великие державы, расширяясь вдоль своих основных путей сообщения до пределов своего политического и экономического влияния и оборонных нужд, вступают в противоречия друг с другом или соглашаются [3, с. 42].

Ладис Кристоф также проводил различие между границами и пограничными линиями, предполагая, что «*в то время как первые являются результатом довольно спонтанных или, по крайней мере, ad hoc решений и движений, вторые фиксируются и осуществляются посредством более рациональных и централизованно скоординированных усилий после того, как сделан сознательный выбор между несколькими предпочтениями и имеющиеся возможности*» [4]. Он уточняет, что этимологически слово «frontier» (граница) относится к тому, что находится впереди, на переднем крае, в тылу, на

родине, в ядре государства, королевства или империи: «*Таким образом, граница была не концом... а, скорее, началом... государства; это было острие света и знания, расширяющегося в царство тьмы и неизвестного*» [4].

В то время как пограничные линии ориентированы вовнутрь, границы ориентированы вовне, и их внимание направлено на те области дружбы и опасности, которые существуют за пределами государства. Соответственно пограничные линии в концептуализации Кристофа центростремительны по своей функции; они разделяют и разъединяют, укрепляя территориальную целостность государства, при этом границы, напротив, носят центробежный характер; они ориентированы вовне, бросают вызов контрольным функциям государства [4; 5; 6].

Как видим Кристоф различает пограничные линии и границы в зависимости от их происхождения, природы и функции. По его мнению, границы являются результатом спонтанных или ситуативных движений, в то время как пограничные линии устанавливаются и обеспечиваются посредством рациональных и централизованно скоординированных усилий после того, как сделан сознательный выбор среди нескольких имеющихся предпочтений и возможностей. Его мнение о том, что границы ориентированы вовне и их внимание направлено на районы за пределами государства, в то время как пограничные линии ориентированы внутрь и разделяют и разделяют, укрепляя территориальную целостность государства, обоснованно и аргументировано.

Исходя из этого различия, мы можем сделать вывод, что границы и пограничные линии играют разные роли в формировании геополитического ландшафта. Границы связаны с расширением и интеграцией, в то время как пограничные линии связаны с консолидацией и разделением. Концепция границ предполагает более динамичный и открытый подход к геополитическому развитию, тогда как концепция пограничных линий предполагает более закрытый и статичный подход.

Различие Кристофа также предполагает, что границы и пограничные линии могут по-разному влиять на государственную власть и контроль. Границы бросают вызов контрольным функциям государства, а пограничные линии усиливают их. Это означает, что отношения государства с границами и пограничными линиями могут иметь последствия для таких вопросов, как государственный суверенитет, территориальные споры и баланс сил между государствами.

В целом проведенное Кристофом различие между границами и пограничными линиями

подчеркивает сложный и многогранный характер геополитического развития и разнообразные роли, которые играют различные территориальные особенности.

Различие между терминами пограничные линии /boundaries/ и границы /frontiers/ проводят так же в международном Суде ООН. Одним из таких примеров является решение МС по делу о пограничном споре (Буркина-Фасо/Республика Мали), в котором суд использовал оба термина для проведения различия между двумя типами границ.

В решении МС термин «граница» используется для обозначения линии соприкосновения двух соседних территорий, которые, возможно, еще не были делимитированы официальным соглашением между двумя государствами. Напротив, термин «пограничная линия» использовался для обозначения линии, согласованной двумя государствами и признанной разделяющей их соответствующие территории.

Другим примером является решение Международного суда по делу о храме Преа Вихеар (Камбоджа против Таиланда), в котором суд провел различие между терминами «пограничная линия» и «линия военной оккупации». Суд постановил, что граница между двумя

странами была установлена рядом соглашений и карт, а линия военной оккупации была временной демаркацией, не влияющей на правовой статус границы.

Эти примеры показывают, что международные суды и трибуналы признают различие между терминами «границы» и «границы» и используют их по-разному для обозначения различных типов территориальной демаркации.

Список использованной литературы

1. **Fawcett, R. C.**, Frontier, A Study in Political Geography, Collins, London, 1961.
2. **Holdich, Sir Thomas**, Political Frontier and Boundary in A.J.I.L. vol. 38.1944,
3. **Hall, A.H.**, The International Frontier, A.J.I.L., vol. 42.1948.
4. **Kristoff**, "The Nature of Frontiers and Boundaries;" Minghi, "Boundary Studies in Political Geography;" Prescott, The Geography of Frontiers and Boundaries.
5. **Minghi**, "Boundary Studies in Political Geography;"
6. **Prescott**, The Geography of Frontiers and Boundaries.

Сдана/Հանձնվել է 13.03.2022

Рецензирована/Գրախոսվել է 20.03.2023

Принята/Ընդունվել է 27.03.2023

Համագործակցության վերաբերյալ միջնորդության ներկայացման կարգը և դրա քննարկումը

Մանուկյան Նոննա Ռ.

*Քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության ամբիոնի ասպիրանտ
Հայ-ռուսական համալսարան (Երևան, ՀՀ)
nonna.manukyan94@gmail.com*

ՀՏԳ՝ 347.9; EDN: NVTVVC

Հանգուցաբառեր՝ միջնորդություն, համագործակցություն, համաձայնագիր, քննիչ, դատախազ, նախաքննություն, կնքել

Порядок заявления ходатайства о заключении досудебного соглашения о сотрудничестве и его рассмотрения

Манукян Нонна Р.

*Аспирант кафедры Уголовного права и уголовно-процессуального права
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
nonna.manukyan94@gmail.com*

Аннотация. В статье рассматриваются основания и условия заключения соглашения о сотрудничестве, действия публичных участников процесса при подаче такого ходатайства обвиняемым или защитником, основания и особенности заключения соглашения, отказа от него, а также основания и условия расторжения заключенного договора. При этом затрагиваются вопросы, связанные с обжалованием решений, принятых в условиях обсуждаемой процедуры.

Проведен анализ основных положений заключения договора о сотрудничестве, некоторые проблемы, возникающие при его заключении, в контексте чего представлены соответствующие предложения по применению правовых норм. В рамках обсуждаемых вопросов выявлены законодательные пробелы, требующие правового регулирования.

Ключевые слова. заявление, сотрудничество, соглашение, следователь, прокурор, расследование, заключение

The Procedure for Submitting a Petition for Cooperation and its Consideration

Manukyan Nonna R.

*Postgraduate student of the Department of Criminal Law and Criminal Procedure
Russian-Armenian University (Yerevan, RA)
nonna.manukyan94@gmail.com*

Abstract. The article discusses the grounds and conditions for concluding a cooperation agreement, the actions of public participants in the proceedings when the accused or the defense attorney submits such a petition, the grounds and characteristics of concluding the agreement, rejecting it, as well as the grounds and conditions for terminating the concluded agreement. At the same time, the questions related to the appeal of the decisions made under the conditions of the discussed procedure are referred to.

An analysis is made of the main provisions of the conclusion of the cooperation agreement, some problems arising during its conclusion, in the context of which relevant proposals are presented regarding the application of legal norms. Within the framework of the discussed issues, legislative gaps have been revealed that require legal regulation.

Keywords: application, cooperation, agreement, investigator, prosecutor, investigation, conclusion

Քրեադատավարական համակարգում համագործակցության համաձայնագրի ինստիտուտի առաջացումը պայմանավորված է իրավական համակարգում փոխզիջումային ընթացակարգերի ներդրման անհրաժեշտությամբ: Սույն ինստիտուտը նպատակ է հետապնդում նպաստել առավել բարդ խմբակային հանցագործությունների քննության և բացահայտման որակի բարելավմանը:

Այսպիսով, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգավորումների հաշվառմամբ համագործակցության համաձայնագրի կնքման քրեադատավարական ընթացա-

կարգը պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի փուլերի.

1. Համագործակցության համաձայնագրի կնքման վերաբերյալ մեղադրյալի կողմից միջնորդության ներկայացում,

2. Քննիչի կողմից նշված միջնորդության ուսումնասիրության արդյունքում դրա բավարարման կամ մերժման վերաբերյալ գրավոր կարծիք կազմում,

3. Դատախազի կողմից միջնորդության և կից տրամադրված կարծիքի ուսումնասիրություն և համապատասխան որոշման կայացում,

4. Համագործակցության համաձայնագրի բովանդակության կազմում և վարույթի մասնակիցների կողմից դրա ստորագրում:

Մեղադրյալի կողմից ներկայացված միջնորդության վերաբերյալ վերջնական որոշում կայացնելու նպատակով դատախազին անհրաժեշտ է ներկայացնել երկու ընթացակարգային փաստաթուղթ՝ մեղադրյալի միջնորդությունը և քննիչի կողմից կազմված գրավոր կարծիքը: Վերոնշյալ փաստաթղթերի ուսումնասիրության արդյունքում դատախազը կայացնում է հետևյալ որոշումներից մեկը՝ մերժել կամ բավարարել համագործակցության համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ միջնորդությունը: Նման որոշում կայացնելիս դատախազի կողմից առաջնահերթ գնահատվում է այն հանգամաքը, որ նման միջնորդությունը պետք է պարունակի հստակ ցուցում այն գործողությունների մասին, որոնք մեղադրյալը (կասկածյալը) պարտավորվում է կատարել՝ քրեական գործի քննությանը նպաստելու նպատակով: Միջնորդությամբ նշված պարտավորությունները գնահատելիս պետք է ուշադրություն դարձնել դրանց փաստացի կատարման հնարավորությանը և անհրաժեշտության դեպքում պահանջել լրացուցիչ տեղեկատվություն միջնորդությունը նախաձեռնող կողմից:

Միջնորդությունը պետք է սահմանի մեղադրյալի պարտավորությունները, համաձայն որոնց վերջինս պարտավորվում է մասնակցել հարուցված քրեական գործով և այլ քրեական գործերով իրականացվող քննչական գործողություններին, մասնակցել օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներին, որոնք նպաստելու են նախապատրաստվող, կատարվող կամ կատարված հանցագործությունների բացահայտմանը, հետախուզվողի, հանցավոր ճանապարհով ձեռք բերված գույքի գտնվելու վայրի մասին, ինչպես նաև նախաքննության մարմիններին հանցավոր կազմակերպության կառուցվածքի և նրա ղեկավարների մասին հետաքրքրող այլ տեղեկատվության տրամադրմանը:

Դատախազի կողմից միջնորդության մերժման ամենատարածված հիմնավորումները կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ.

1) օպերատիվ գործունեություն իրականացնող ծառայողները արդեն իսկ տիրապետում են հանցագործություն կատարած անձի վերաբերյալ տեղեկության,

2) միջնորդություն ներկայացրած անձը չի տիրապետում քննչական կամ օպերատիվ հետաքրքրություն ներկայացնող տեղեկատվության,

3) ներկայացված փաստաթղթերը տեղեկատվություն չեն պարունակում այն գործողությունների վերաբերյալ, որոնք մեղադրյալը պար-

տավորվում է իրականացնել քննությանն օժանդակելու նպատակով,

4) նախաքննությունը գտնվում է ավարտական փուլում, բոլոր քննչական գործողություններն իրականացվել են, նախաքննության մարմիններին օժանդակություն ցուցաբերել այլևս անհրաժեշտ չէ, հանցագործությունները և դրանք կատարած անձինք, այդ թվում՝ հանցակիցները, բացահայտվել են քննչական և օպերատիվ գործողությունների միջոցով:

Համագործակցության համաձայնագրի շրջանակներում անհրաժեշտ է անդրադառնալ քննարկվող իրավահարաբերություններում տուժողի մասնակցության վերաբերյալ առկա իրարամերժ կարծիքներին:

Այսպես, գիտական հանրության կողմից անընդունելի է համարվում մինչդատական համաձայնագրի կնքման գործընթացում տուժողի մասնակցության, ավելի ճիշտ՝ դրա իսպառ անտեսման օրենսդրի դիրքորոշումը: Հեղինակներից շատերի, այդ թվում՝ Ա. Վ. Սմիրնովի պնդմամբ, համագործակցության համաձայնագրի կնքման պարտադիր պայմաններից մեկը պետք է լինի տուժողի համաձայնության ձեռքբերումը՝ հակառակ պարագայում ոտնահարվում են քրեական վարույթի այդ մասնակցի իրավունքները [1, էջեր 6-7]:

Հեղինակների գերակշիռ մասը հակառակ տեսակետի կողմնակիցներն են, մասնավորապես՝ Ա. Ս. Ալեքսանդրովը և Ի. Ա. Ալեքսանդրովը, մատնանշում են ներդրված ինստիտուտի հանրային իրավական նպատակն ու բնույթը, ինչպես նաև առավել վտանգավոր հանցագործությունների դեմ պայքարը՝ տուժողի դիրքորոշումից կախվածության մեջ դնելու անթույլատրելիության հարցը [2, էջեր 10-11]:

Նշված խնդրին անդրադարձ է կատարվել Ռուսաստանի Դաշնության Գերագույն դատարանի կողմից, որում արտահայտված դիրքորոշման համաձայն՝ մեղադրյալի հետ մինչդատական համագործակցության համաձայնագիր կնքված լինելու պարագայում՝ տուժողի (նրա օրինական ներկայացուցիչ, ներկայացուցիչ), քաղաքացիական հայցվորի և նրա ներկայացուցչի առարկությունն ընդդեմ դատական նիստի անցկացման հատուկ ընթացակարգի կիրառման չի կարող հիմք հանդիսանալ գործը ընդհանուր կարգով քննելու համար [3]:

Այսպիսով, պետության և պաշտպանական կողմի միջև համագործակցության համաձայնագրի կնքման ընթացակարգին տուժողի կողմից անմիջական մասնակցություն չունենալու օրենսդրի դիրքորոշումը, հիմնարար է՝ ելնելով այս ինստիտուտի հանրային իրավական բնույթից և նպատակից: Այս առումով սկզբունքային նշանակություն ունի Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրական դատարանի

դիրքորոշումը, համաձայն որի՝ տուժողի իրավունքների վերականգնումը ապահովելու պետության պարտավորությունը չի ենթադրում վերջինիս իրավունք վերապահել կանխորոշել կոնկրետ անձի նկատմամբ քրեական հետապնդման իրականացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև տվյալ անձի նկատմամբ կիրառվող քրեական պատասխանատվության սահմանները: Նման իրավունք, ելնելով քրեա-իրավական հարաբերությունների հրապարակային բնույթից, կարող է պատկանել միայն պետությանը՝ օրենսդիր և իրավակիրառ մարմինների միջոցով իրացնելու եղանակով [4]:

Նշվածին զուգահեռ, համագործակցության համաձայնագրի շրջանակներում քննարկվում և ամրագրում է ստանում տուժողի սեփականության իրավունքի պաշտպանության հարցը: Մասնավորապես՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 468-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է, որ «*Եթե չհատուցված վնասը տուժողին պատճառվել է միայն մեղադրյալին մեղսագրվող արարքով, ապա համաձայնագրում նշվում է նաև այդ վնասը լրիվ հատուցելու մեղադրյալի պարտականությունը*» [5]:

Քննարկելով համագործակցության համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ ներկայացված միջնորդության բովանդակությունը, հարկ է ուշադրությունն հրավիրել այն կարևոր հանգամանքին, որ մեղադրյալը պարտավոր չէ բուն միջնորդության մեջ, ինչպես նաև դատախազի հետ բանակցությունների ընթացքում տրամադրել կոնկրետ տվյալներ, որոնք կազմում են համագործակցության էությունը և համաձայնագրի առարկան: Այս համատեքստում Մ. Ս. Ստրոգովիչը նշել է, որ մինչև համագործակցության համաձայնագրի կնքումը կասկածյալը (մեղադրյալը) պարտավոր չէ իր ցուցմունքում հայտնել հանցագործության բոլոր մանրամասները և մասնակցել հանցագործության հանցակիցներին բացահայտելու նպատակով իրականացվող քննչական գործողություններին: Բացի այդ, եթե մեղադրյալը մինչև դրա կնքումը կատարում է մինչդատական համագործակցության համաձայնագրի հետագա իրականացմանն ուղղված բոլոր հնարավոր գործողությունները, ապա համաձայնագրի պարտավորությունների դատավարական ամրագրման փաստը մեղադրող կողմի համար կորցնում է իր նշանակությունը [6, էջ 260]:

Անհերքելի է այն, որ քննիչը, դատախազը կարող են միջոցներ ձեռնարկել՝ ստուգելու միջնորդություն ներկայացրած անձի տեղեկացվածությունը և նրա իրական կարողությունները՝ կոնկրետ քննչական գործողություններին, օպերատիվ հետախուզական միջոցառումներին, ընթացակարգային գործողություններին և համագործակցության համաձայնագրի ինս-

տիտուտի նպատակներին հասնելուն աջակցելու հարցում:

Համագործակցության համաձայնագրի բովանդակությանը անդրադարձ կատարելիս անհրաժեշտ է նշել, որ այն պետք է լինի հնարավորինս կոնկրետ և պարտադիր երկու կողմերի համար, հակառակ դեպքում խնդիրներ են առաջանում համագործակցության արդյունավետությունը գնահատելիս: Միաժամանակ, անհրաժեշտ է մեղադրյալից հստակեցնել թե կոնկրետ ինչ գործողություններ է վերջինս կատարելու համագործակցության համաձայնագրի իրականացման նպատակով: Հանցագործությունների բացահայտման հարցում մեղադրյալի կողմից քննչական մարմիններին ցուցաբերվող աջակցության ձևերն ու եղանակները կարող են լինել շատ տարբեր: Այդ թվում, չի բացառվում նոր ծանր և առանձնապես ծանր հանցագործությունների բացահայտման նպատակով մեղադրյալի՝ օպերատիվ միջոցառումներին մասնակցության հնարավորությունը [7, էջեր 97-98]:

Դատախազի կողմից համագործակցության համաձայնագրի կնքման միջնորդության բավարարումը դեռևս չի ենթադրում համաձայնագրի պարտադիր կնքում: Այն նշանակում է, որ դատախազը պետք է հրավիրի մեղադրյալին, նրա պաշտպանին և վերջիններիս մասնակցությամբ բանակցություններ վարի, որոնց արդյունքում միայն ստորագրվելու է համաձայնագիրը:

Քննչական պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առանց՝ հանցագործության մասնակիցների կողմից քննչական մարմիններին ցուցաբերվող ակտիվ աջակցության, հանցագործության կազմակերպիչների բացահայտումը հաճախ դառնում է խնդրահարույց: Մինչդեռ, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 56-րդ գլխի դրույթների արդյունավետ իրացումն անհնար է առանց այնպիսի պատշաճ դատավարական երաշխիքների նախատեսման, որոնք մեղադրյալին պարզաբանելու են կատարված հանցագործության համար նախատեսված պատիժը մեղմելու օրենքով տրված հնարավորության մասին:

Առկա օրենսդրական կարգավորումների համաձայն՝ համագործակցության համաձայնագրի կնքման նախաձեռնությունը պետք է լինի մեղադրյալի կողմից: Այս դրույթի համատեքստում լայն քննարկման առարկա է դարձել մեղադրյալին՝ համագործակցության համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ համապատասխան միջնորդություն ներկայացնելու իրավունքի պարզաբանման անհրաժեշտության հարցը: Հաշվի առնելով ոչ բավարար իրավական գրագիտության աստիճանը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ քննարկվող ինստիտուտի ներդրումը համեմատաբար նոր է, ապա, մեղադրյալի կարգավիճակում հայտնված անձանց

ճնշող մեծամասնությունը տեղեկացված չի լինելու նման հնարավորության մասին:

Քննարկվող ինստիտուտի ներդրումից հետո բարձրացված խնդրին անմիջապես անդրադարձ են կատարել ոլորտի մի շարք տեսաբաններ, նշելով, որ առկա է համաձայնագրի կնքման վերաբերյալ միջնորդության ներկայացման իրավունքի պարզաբանման ընթացակարգի օրենսդրական կարգավորման բաց: Օրինակ՝ Ն. Ն. Ապոստոլովան, Է. Ա. Արտամոնովան, Վ. Մ. Բիկովը, Կ. Բ. Գրանկինը, Է. Վ. Միլտովը, Յու. Գ. Օվչիննիկովը ընդգծել են Ռուսաստանի Դաշնության քրեական դատավարության օրենսգրքում կասկածյալների (մեղադրյալների) նոր իրավունքի ամրագրման անհրաժեշտությունը և առաջարկել դրա պարզաբանման եղանակները:

Հեղինակների մեծ մասը, այդ թվում՝ Կ. Բ. Գրանկինը, Է. Վ. Միլտովան, Ա. Վ. Գրիչանիչենկոն, Ռ. Ռ. Սարկիսյանցը, պաշտպանում են այն տեսակետը, որ հենց քննիչն է պարտավոր կասկածյալին (մեղադրյալին) բացատրել մինչդատական համագործակցության համաձայնագիր կնքելու իրավունքը: Ըստ Վ. Վ. Գորյունովայի, Ու. Տ. Ուլյանովայի, Ռուսաստանի Դաշնության Քրեական դատավարության օրենսգրքը այդ իրավունքի պարզաբանման պարտավորությունը վերապահել է մեղադրյալին իրավաբանական օգնություն տրամադրելուն կոչված անձին՝ պաշտպանին: Մինչդեռ, քրեադատավարական օրենսդրությունը նման դրույթ չի բովանդակում: Նման իրավիճակում մեղադրյալը կարող է անտեղյակ մնալ հանցագործության մասնակիցների գործողությունների մասին ճշմարտացի տեղեկատվության դիմաց՝ ավելի մեղմ պատիժ ստանալու իրեն ընձեռված հնարավորության մասին [8]:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ գիտնականների շրջանում չկա մեկ միասնական տեսակետ նաև այն հարցի վերաբերյալ, թե, որ փուլում է անհրաժեշտ մեղադրյալին պարզաբանել մինչդատական համաձայնագրի կնքման միջնորդություն ներկայացնելու իրավունքը: Տարաբնույթ կարծիքների գոյությունը պայմանավորված է քրեական հետապնդման հարուցման պահի կապակցությամբ տարբեր մոտեցումների առկայությամբ:

Օրինակ, հեղինակներից մեկի՝ Դ. Տ. Արաբուլիի կարծիքով, մինչդատական պայմանագիր կնքելու իրավունքը կասկածյալին պետք է բացատրել քրեական գործ հարուցելու մասին որոշման պատճենը վերջինիս հանձնելու պահին, ինչպես նաև նրա նկատմամբ խափանման միջոց ընտրելիս և ձերբակալման պահին [9, էջ 16]:

Կասկածյալների և մեղադրյալների իրավունքների լիարժեք բացատրության անհրաժեշտությունը հաստատվում է միջազգային

իրավակիրառ պրակտիկայի կողմից: Միացյալ Նահանգներում այս գործընթացին սկսեցին առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել, երբ «Միրանդան ընդդեմ Արիզոնայի» գործով Դաշնային Գերագույն դատարանի կողմից կայացված որոշմամբ, դատարանը եզրահանգել էր, որ կասկածյալների և մեղադրյալների մասնակցությամբ վարույթ իրականացնելն անարդյունավետ է՝ առանց վերջիններիս ընձեռնված իրավունքների մասին պատշաճ բացատրության [10, էջ 423]:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում քննարկվող խնդրին տրվել է հետևյալ լուծումը. Օրենսգրքի 43-րդ հոդվածը սահմանում է մեղադրյալի իրավունքները, որի 1-ին մասի 24-րդ կետը ամրագրում է մեղադրյալի՝ համագործակցության վարույթ կիրառելու վերաբերյալ հսկող դատախազին միջնորդելու իրավունքը: Օրենսդրի կողմից սույն դրույթով կարգավորվել է նաև իրավունքի մասին ծանուցման ժամանակահատվածը, այն է՝ մեղադրյալին ձերբակալելուց կամ մեղադրանք ներկայացնելուց հետո՝ անհապաղ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքը իրավական տեսանկյունից սահմանում է քննարկվող խնդրի կարգավորումը, սակայն կարծում ենք, որ վարույթն իրականացնող մարմնի նման պարտավորությունը չպետք է կրի ձևական բնույթ, սահմանափակվի միայն ի թիվս այլ իրավունքների դրա թվարկմամբ, այլ պետք է միտված լինի այդ ինստիտուտի օրենքով նախատեսված երաշխիքների էության և բովանդակության առավել մանրամասն պարզաբանմանը: Քննիչի կողմից մինչդատական համաձայնագիր կնքելու իրավունքի ներկայացման փաստը պետք է արտացոլվի նաև հարցաքննության համապատասխան արձանագրությունում: Բացի այդ, նպատակահարմար է այս իրավունքը գետեղել՝ գործնականում օգտագործվող այն արձանագրություններում, որոնցում պարզաբանվում է պաշտպանության իրավունքը:

Քրեական դատավարության օրենսդրությունը նախատեսում է ընթացակարգային բնույթի մի շարք պահանջներ, որոնց պահպանումը համագործակցության համաձայնագրի օրինականության նախապայման է:

Թվարկենք դրանցից մի քանիսը.

1. Համագործակցության համաձայնագրի ինստիտուտի կիրառման թույլատրելի ժամկետները.

Մեղադրյալն իրավունք ունի համագործակցության համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնել՝ քրեական հետապնդման հարուցման, փաստացի ձերբակալման կամ իրավապահների կողմից վերջինիս իրա-

վունքների սահմանափակման հետ կապված այլ դատավարական գործողության կատարման պահից ի վեր՝ մինչև նախաքննության ավարտի մասին հայտարարելը [5]: Նշված ժամկետի բացթողումը հիմք է հանդիսանում մինչդատական համաձայնագրի կնքման միջնորդությունը մերժելու համար:

Գործնականում մինչդատական համաձայնագիրը առավել հաճախ կնքվում է մեղադրանքի առաջադրումից անմիջապես հետո: Որպես կանոն, այս փուլում իրավապահ մարմիններն ունեն բավարար փաստարկներ, որոնք նպաստում են մեղադրյալի մոտ քննության հետ համագործակցելու նպատակահարմարության մասին կարծիքի ձևավորմանը: Իր հերթին, փաստաբանն ու մեղադրյալը հնարավորություն ունեն կառուցելու մշակված պաշտպանական գիծ՝ հետագայում քրեական հետապնդման շրջանակներում առավել բարենպաստ արդյունքի հասնելու համար [8]:

2. Համագործակցության համաձայնագիրը պետք է կնքվի ինքնակամ և միայն պաշտպանի մասնակցությամբ:

Համագործակցության համաձայնագրի կնքման կարևորագույն պայմանը մեղադրյալի աջակցությունն է քննությանը՝ հանցագործության հանցակիցների, այլ անձի կողմից ենթադրաբար կատարված և մեղադրյալին վերագրվող հանցանքի ծանրությանը համարժեք կամ ավելի ծանր հանցանքի բացահայտման հարցում: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 56-րդ գլուխը չի կարող կիրառվել, եթե մեղադրյալի կողմից իրավապահ մարմիններին տրամադրվող օգնությունը սահմանափակվելու է միայն հանցավոր գործունեությանը սեփական մասնակցության մասին տեղեկությունների հաղորդմամբ:

3. Համագործակցության համաձայնագրի կնքումը հնարավոր է միայն նախաքննության կարգով քննվող քրեական գործի ընթացքում:

4. Համագործակցության համաձայնագրի կնքումը հնարավոր է միայն այն պարագայում, եթե մեղադրյալի կողմից իրավապահ մարմիններին տրամադրվող աջակցությունը էական կարևորություն է ներկայացնում քննության համար: Քննարկվող ինստիտուտի կիրառումը իրական անհրաժեշտության բացակայության պարագայում հակասում է ՀՀ քրեական դատավարությունում դրա ներդրման նպատակներին:

5. Մեղադրյալի համաձայնությունը առաջադրված մեղադրանքի հետ:

Անդրադառնալով այս հարցին, հարկ է նշել, որ մեղադրյալի կողմից մեղադրանքը չվիճարկել չի կարող ենթադրել համաձայնություն մեղադրյալի գործողությունների որակման վերաբերյալ դատախազի դիրքորոշման հետ: Իր հերթին, առաջադրված մեղադրանքի հետ

համաձայնությունը նշանակում է դատախազի և մեղադրյալի կարծիքների միջև տարաձայնությունների բացակայություն՝ մեղսագրվող արարքի ընդհանուր նկարագրի և որակման կապակցությամբ: Այսպիսով, համագործակցության համաձայնագրի կնքումը կիրառելի է միայն այն դեպքում, երբ մեղադրյալը փաստացի հայտարարում է մեղադրական եզրակացությունում շարադրված հանցավոր արարքի հատկանիշների, հանցանքի կոնկրետ հանգամանքների, ինչպես նաև իրավական գնահատականի ճշմարտացիության մասին:

Մեղադրյալի կողմից մեղքի ընդունման և առաջադրված մեղադրանքի հետ համաձայնության իրավական հետևանքների մասին հարցերը գիտնականների ուսումնասիրության առարկան են եղել դեռևս վաղ ժամանակներից: Այսպես, անդրադառնալով մեղադրյալի կողմից մեղքի ընդունման դրդապատճառներին՝ Ս. Ի. Վիկտորսկին արդարացիորեն նշել է, որ քրեական պատասխանատվության ենթարկված անձը ընդունակ է խոստովանական ցուցմունք տալ՝ առաջադրված մեղադրանքից հետագա հրաժարվելու անհիմաստությունը գիտակցելու տպավորությամբ: Ս. Ի. Վիկտորսկու կողմից ավելի քան 100 տարի առաջ արված եզրակացությունները դեռևս տեղին են և հաստատում են մեղադրյալի խոստովանական ցուցմունքի ճշմարտացիությունը հավաստող այլ միմյանց հետ կապակցված ապացույցների ձեռքբերման անհրաժեշտությունը [11, էջ 263]:

Հաշվի առնելով վերոնշյալը և այն իրավական դրույթը, որ դատաքննությունն իրականացվում է ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 471-474-րդ հոդվածների կանոններով, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ մեղադրանքը չվիճարկելը մեղադրական դատավճիռ կայացնելու պարտադիր պայմաններից է: Այնուամենայնիվ, այս պայմաններում մեղքի ընդունումը պետք է դիտարկել ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 22-րդ հոդվածի 5-րդ մասում ամրագրված նորմի տեսանկյունից, որը սահմանում է, որ հանցագործության համար անձի մեղավորության մասին հետևությունը չի կարող հիմնվել ենթադրությունների վրա. այն պետք է հաստատվի փոխկապակցված վերաբերելի, թույլատրելի, հավաստի ապացույցների ամբողջությամբ:

Հարկ է նշել, որ կողմերի ապացուցողական գործունեությունն է, որ որոշում է անձի մեղավորությունը (անմեղությունը), այլ ոչ թե համապատասխան խոստովանության փաստը: Այս առիթով հետաքրքրական է Ա. Վ. Սմիրնովի և Ի. Չվեչարովսկու կարծիքը, ըստ որի՝ մեղադրյալի (կասկածյալի) հետ համագործակցության համաձայնագիր կնքելիս և այն իրագործելիս վերջինիս կողմից պահանջվում է միայն համա-

գործակցելու ցանկություն, իսկ սույն ինստիտուտի ներդրման նպատակն է սկզբանե ոչ թե մեղքի ընդունումն է, այլ դրական հետքերական վարքագծի խթանումը [12, էջ 15]:

Եզրափակելով հարկ է նկատել, որ համագործակցության համաձայնագրի սուբյեկտի մեղավորությունը մեղսագրվող հանցագործությանը պետք է հիմնավորվի փոխկապակցված ապացույցների ամբողջականությամբ՝ բացառելով քրեադատավարական քաշքշուքներից խուսափելու կամ իրական հանցագործին թաքցնելու նպատակով մեղադրյալի կողմից չկատարված արարքը ինքն իրեն վերագրելու հնարավորությունը: Միաժամանակ, կարևոր պայման է քննիչի կողմից օրենսդրությամբ սահմանված կարգով և ժամկետում՝ մեղադրյալին համագործակցության համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնելու իրավունքի մանրամասն կերպով պարզաբանումը՝ թույլ չտալով վարույթն իրականացնող մարմնին համաձայնագրի շրջանակներից դուրս մեղադրյալից կորզել քննությանը անհրաժեշտ տեղեկատվությունը:

Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 56-րդ գլուխը պետք է կիրառվի միայն լայն հասարակական հնչեղություն ունեցող և (կամ) հանրային բարձր վտանգավորության հանցագործությունների բացահայտման և քննության համար, պայմանով, որ ապացուցվող հանգամանքների հաստատումն այլ միջոցներով այլընտրանք չունի:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Смирнов А. В.** Особый порядок принятия судебного решения при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве // Уголовный процесс. 2009. №10.
2. **Александров А. С., Александрова И. А.** Соглашение о досудебном сотрудничестве со следствием: правовая сущность и вопросы толкования норм, входящих в главу 40.1 УПК РФ // Уголовный процесс. 2009. №8.
3. Московский городской суд. URL: <https://goo.su/wMPOyWT> (ссылка укорочена)

4. Постановление Конституционного Суда РФ от 24 апр. 2003 г. № 7-П «По делу о проверке конституционности положения пункта 8 Постановления Государственной Думы от 26 мая 2000 года «Об объявлении амнистии в связи с 55-летием Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов» в связи с жалобой гражданки Л.М. Запорожец» // СЗ РФ. 2003. № 18. Ст. 1748.
5. ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրք, 30.06.2021 թ.
6. **Строгович М. С.** Курс советского уголовного процесса. – М: Академия наук СССР, 1958.
7. **Павличенко Н. В.** Досудебное соглашение как основа смягчения ответственности за совершение преступлений лицами, оказывающими содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность // Современное право. 2010. №2.
8. **Тисен О. Н.** Теоретические и практические проблемы Института досудебного соглашения о сотрудничестве в Российском уголовном судопроизводстве, Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук, Оренбург 2017, с. 68.
9. **Арабули Д. Т.** Исследование отдельных полномочий участников уголовного судопроизводства со стороны обвинения при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве // Мировой судья. – 2009. – № 9.
10. **Федорова О. В.** К вопросу разъяснения прав, обязанностей и ответственности участникам уголовного судопроизводства // Обеспечение законности в российском уголовном судопроизводстве: материалы Международной научно-практической конференции (Саранск, 7 – 8 декабря 2006 г.) / МГУ им. Н.П. Огарева. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 2006.
11. **Викторский С. И.** Русский уголовный процесс. – М., 1912.
12. **Звечаровский И. Э.** Юридическая природа института досудебного соглашения о сотрудничестве // Законность. – 2009. – № 9.

Տճանաչման/հանձնվել է՝ 06.03.2022
 Բեւաւնաւնա/Գրախոսուել է՝ 28.03.2023
 Քրաւնա/Ընդունուել է՝ 04.04.2023

The Issue of Establishing the Republic of Armenia as a Legal State

Hakobjanyan Arman V.

*Assistant to the Chief compulsory enforcement officer of the Republic of Armenia
Yerevan state university, Faculty of Law, Master's student (Yerevan, RA)*

arman.hakobjanyan20@gmail.com

UDC: 342.1; **EDN:** MGUNWR

Keywords: separation of authority, primacy of law, legal awareness, civil society, legal culture

ՀՀ իրավական պետության կայացման հիմնախնդիրները Հակոբջանյան Արման Վ.

*ՀՀ գլխավոր հարկադիր կատարողի օգնական
ԵՊՀ, Իրավագիտության ֆակուլտետ, Մագիստրատուրայի ուսանող (Երևան, ՀՀ)
arman.hakobjanyan20@gmail.com*

Անփոփագիր. Սույն հետազոտությունը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես իրավական պետության կայացման արդի հիմնախնդիրների և զարգացման միտումների ուսումնասիրությանը: Իրավական պետությունը շարունակ զարգացող երևույթ է, ինչն էլ իր հերթին պահանջում է նորոպի ուսումնասիրություններ, նոր խնդիրների բացահայտում, առաջարկությունների մշակում ու կենսագործում: Սույն հետազոտությամբ անդրադարձ է կատարվել իրավական պետության հիմնական հատկանիշներին և սկզբունքներին, ներկայացվել են Հայաստանի Հանրապետությունում իրավական պետության տարրերի ամրապնդման հարցում առկա խոչընդոտները և առաջարկվել են լուծման որոշակի քայլեր:

Հանգուցաբառեր՝ իշխանության տարանջատում, իրավունքի գերակայություն, իրավագիտակցություն, քաղաքացիական հասարակություն, իրավական մշակույթ

Проблемы образования Республики Армения как правового государства

Акобджанян Арман В.

*Помощник главного принудительного исполнителя РА
ЕГУ, Юридический факультет, магистрант (Ереван, РА)
arman.hakobjanyan20@gmail.com*

Аннотация. Это исследование посвящено изучению актуальных проблем и тенденций развития Республики Армения как правового государства. Правовое государство – постоянно развивающееся явление, что в свою очередь требует новых исследований, выявления новых проблем, разработки и реализации рекомендаций. В этом исследовании были рассмотрены основные черты и принципы правового государства, представлены препятствия в укреплении элементов правового государства в Республике Армения и предложены определенные шаги для решения.

Ключевые слова: разделение властей, правопорядок, правосознание, гражданское общество, правовая культура

Law plays an important role in the stability and development of the state. The outcome of the interrelated activity of the state with the law is the formation of a legal state, which, by ensuring the supremacy of the law, serves for the good of society. The legal state is an evolving phenomenon. In the conditions of the progress of social life, it acquires new properties corresponding to the special conditions of society's existence and its level of development. An enduring general principle of any legal state is its attachment to law. The legal state is a form of organization and activity of state power, which is built on the basis of the legal norm in relations with individuals and their various associations. Moreover, the law plays a primary role only when it acts as a measure of freedom for each

and everyone, the existing laws serve the interests of the people and the state, and their relationship is an embodiment of justice. Meanwhile, the developed legislation and the close cooperation of the state with the law don't indicate the existence of a legal state in the society.

The problem of building a legal state in modern Armenian society is very topical. This is explained by the fact that the rule of law is one of the fundamental principles of the Constitution of the Republic of Armenia. In particular, Article 1 of the Constitution of the Republic of Armenia claims that the Republic of Armenia is a sovereign, democratic, social and legal state [1]. Despite the establishment of the principle of the legal state in the Constitution of the Republic of Armenia, today it cannot be said

that Armenia is a full-fledged legal state. It is still in the process of forming such a state, that is being a legal state which is a goal that must be realized in the near future.

The path to establishing a legal state in the Republic of Armenia began a long time ago. The main principles of the legal state have been expressed in the Constitution of the Republic of Armenia. In particular, Articles 3, 4 and 6 of the Constitution enshrine the principles of protection of human rights and freedoms, separation of powers and legality, respectively. Basically, the above constitutional norms create a path to a stable legal state, while this path is controversial and difficult.

What are the reasons for the complexity of establishing a legal state in the Republic of Armenia?

- On the basis of the analysis of the text of the Constitution of the Republic of Armenia, it turns out that there is no clear and universal definition of the concept of "legal state", which makes it possible to use different interpretations related to it.

- The principles and norms fixed in the Constitution of the Republic of Armenia are mainly of a declaratory nature, while the idea of a legal state must be practically implemented by state bodies and officials. At the same time, the high level of corruption in the country and the violation of constitutional and other legal norms by the officials themselves do not allow us to talk about the rule of law, which is one of the main principles of the rule of law.

- Improving the legislation is one of the main problems of building a legal state. It is important that in the context of the quantitative and qualitative features of normative legal acts, priority should be given to the second.

- The level of legal awareness of the society correlates with the stability of the legislation due to the fact that in a legal state the society must have a developed legal culture [2].

- One of the problems is that the civil society in Armenia is still in the stage of formation, while the process of forming a legal state is accompanied by the creation of a civil society, and until the civil society is formed, the transition from the existing state-legal structure to the political regime of a complete legal state is impossible.

- The distinguishing feature of the legal state is the ability to ensure the implementation of laws with the participation of civil society, which helps to protect the rights and freedoms of the individual, and also creates the possibility of a fair settlement of conflicts.

- The low level of material security is also a serious problem. A state where there is an infinite

gap between the rich minority and the poor majority cannot claim a high degree of rule of law.

- Armenia's political system is in an unstable state, and the principle of separation of powers is not fully implemented.

- Many legal issues remain unresolved. In some cases, the rush to publish normative legal acts leads to their inconsistency with all legislation. This circumstance complicates the understanding and perception of the law, as well as the formation of stable legal traditions in the mass consciousness of society.

The current problems of the legal state are due to the peculiarities of the form of government, the inconsistent implementation of the principle of separation and balancing of powers, and not perfect solutions, as well as the low level of political and constitutional culture, the insufficient establishment of the party system. The task of the legal state is to create a full-fledged institution of the head of state with constitutional guarantees, strong and balanced legislative and executive power bodies, an independent and impartial court.

The recent history of RA constitutional developments proves that, for both objective and subjective reasons, the development of independent statehood has not reached such a milestone as to record that democracy is on firm foundations, human rights are reliably protected, an effective system of governance has been established, and the courts are independent and they are impartial. There are no guarantees ensuring the stable development of constitutional legal relations in RA.

The above-mentioned problems are considered to be the main gap in calling the Republic of Armenia a stable legal state. They can be overcome thanks to the implementation of certain fundamental ideas, which can be called the principles of establishing a legal state.

1). Supremacy of the law

It implies the simultaneous presence of at least three conditions:

a). the absence of arbitrary powers of the government to punish a person or to take certain actions against his life and property;

b). the subjection of every person to the laws of the State;

c). the supremacy of the spirit of law in the bodies of state power [3].

Law is the highest form of protection and organization of people's freedoms in the system of legal values. The state establishes general mandatory rules of conduct in the law, which must take into account the objective requirements of the development of social relations based on the principles of equality and justice. Under the rule of law, no state body, official, collective or public

organization, and no individual has the right to violate the law. They bear strict legal liability for its violation.

When we talk about the supremacy of the law as a normative legal act with supreme legal force, we must clearly emphasize that all sub-legislative acts must strictly comply with it. In this context, the rule of law is seen as the principle of legality. Legitimacy requires the unconditional observance of the law by all subjects of public relations, while the legal state presents such a requirement to state institutions performing the functions of public authority. Thus, legality and the legal state create legal legitimacy, which ensures the stability of a fair and legal order in society.

2). The truthfulness of rights and freedom for individuals and the existence of guarantees for their implementation.

The rule of law serves one common purpose: to ensure the enjoyment of individual rights and freedom. The implementation of human rights and freedom also implies the provision of a system of certain guarantees by the state government. A person should be sure that his rights are secured in any sphere of social relations. The guarantee of rights is perceived as a real possibility of their implementation and protection. It is ensured not only by the legislative fixation of rights, but also by the creation of mechanisms for the comprehensive protection of rights and freedoms and the establishment of legal responsibility for their violation. The main responsibilities of the state in this area are manifested in the context of recognition, preservation and protection of human rights and freedom. The recognition itself implies the establishment by the state of the human rights and freedom predicted by the universal norms of international law and derived from the natural-legal concept in all legislation. Protection requires that public authorities not only refrain from actions that violate human rights and freedom, but also create conditions for their implementation by people. Protection envisages active actions of judicial and administrative bodies to create appropriate guarantees, as well as to restore the violated right or to prevent such violation.

3). Mutual responsibility of the state and the individual.

The relationship between the state as the bearer of political power and the individual as a participant in its formation should be based on equality and justice. Having defined the extent of individual freedom in law, the state limits itself in its own decisions and actions within those same limits. This leads to the emergence of the phenomenon of the responsibility of the state to the individual. Meanwhile, the individual, in his turn, is responsible

before the state for not fulfilling his duties. In essence, compliance with legal requirements is the duty of both a person and the entire state, which excludes the manifestation of the state's arbitrariness during the regulation of public relations.

4). Separation of authority.

The main requirement of the concept of separation of powers is that in order to establish political freedom, ensure the rule of law and eliminate the abuse of power by an individual or any social group, it is necessary to divide the state power into legislative, executive and judicial branches.

Through the separation of powers, the state is organized and operates legally, which is a means of democratizing political life. Structural parts and elements of state power function in accordance with their intended purpose. Endowed with certain powers, each structural element of the legal state carries out its activities in accordance with the will of society, and each official is personally responsible for the violation of human rights and freedom guaranteed by the constitution and other normative legal acts. Basically, in legal state, whole government is free from bureaucracy and administrative methods of governance [4, p. 141]. Not only the division of labor between state bodies is expressed, but also the "moderation" of state powers and the delimitation of state power are ensured, preventing its concentration and transformation into authoritarian power.

The Republic of Armenia practically has the arsenal that will enable solving the problems faced by our state for the complete formation of a legal state, but due to deep contradictions in the political balance, its implementation is constantly on the verge of collapse. It is necessary to implement becoming legal state in stages, taking into account the historical and national characteristics of the country. Although modern Armenian society is still far from achieving the ideals of a legal state, moving in that direction is important and necessary. And for the establishment of a legal state, not only the state power, but also the effort and investment of the society and an individual is necessary.

We offer a system of certain steps for the establishment of a legal state:

- to improve the legal culture of the population in order to declare it part of the world civilization,
- to develop the legal culture of citizens, which will provide prospects for overcoming and finally eradicating legal nihilism,
- to form and maintain the economic potential, which can provide adequate level of material support to all citizens,

- ensure the principle of responsibility and professionalism in the work of law enforcement agencies and the judicial system,
- to overcome the obstacles that arise in the relations between the society and the state,
- direct all the potential of the state apparatus to the provision for the common good,
- bring society as close as possible to the system of state administration and law-making activities,
- to carry out law-making activities through the "use" of theoretical and practical knowledge of scientists-specialists in the relevant field,
- to base the idea of priority of human rights and freedoms on the basis of every normative legal act in the legislative system.

We believe that it is necessary to create more clear constitutional guarantees for the consistent implementation of the principles of the legal state and the implementation of a clear program policy. It is also necessary to consistently implement the constitutional principle of dividing and balancing the powers of a legal state, to strengthen the proper functioning and independence of various branches of government. In a legal state, the constitutionality of the goals and activities of political forces should not only be guaranteed, but also ensured. A person's conduct must be based on the principle of the the supremacy of the law . For the construction of a legal state, it is necessary for people to be sure that they can protect their rights and interests legally if necessary. It should be emphasized that the legal state does not endow anyone with special obligations, the main obligation for everyone is to strictly follow the requirements of the adopted fair laws. We also consider it necessary to mention that the legal state is necessary not only for ensuring order and order in the country, but also for the development and modernization of the state. It is the

obligation of every country that declares itself to be a legal state to provide minimum conditions for a dignified life and free activity of every person. We believe that the absence of such conditions will endanger not only the guarantee of human rights and freedom, but will also seriously undermine a person's trust in the state, the foundations of the legal state.

In a general approach, we can say that when the co-evolution of the human-society-state connection turns into a truly functioning mechanism, then we will be able to talk about securing the goals and interests of a certain individual, stabilizing society and forming a democratic legal state. "The individual for the state, and the state for the individual". this is the main slogan and the necessary basis for the establishment of the Republic of Armenia as a legal state.

References

1. ՀՀ Սահմանադրություն, ընդունված՝ 06.12.2015 թ.
2. **Липунова Л.**, Влияние правосознания на формирование правового государства, N 4 (9) 2013.
3. **Крайгир М.**, Верховенство права (и Rechtsstaat) Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей, Ответственные редакторы, 2013.
4. **Դանիելյան Գ.** Իշխանությունների բաժանում և հավասարակշռում // Դանիելյան Գ., Այվազյան Վ., Մանասյան Ա. Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետությունում / գիտագործնական հետազոտություն / Երևան, 2015:

Տճանաչվել է՝ 03.03.2022

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.03.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 20.03.2023

Правовая характеристика пересмотра дел на основании вновь открывшихся и новых обстоятельств в гражданском процессе

Сисакян Лилиана В.

*Специалист Службы правовой экспертизы Аппарата Кассационного суда РА,
Аспирант кафедры Гражданского права и гражданско-процессуального права
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
liliana.sisakyan.99@inbox.ru*

УДК: 341; EDN: MBWYQF; DOI: 10.58587/18292437-2023.2-44

Ключевые слова: новые и вновь открывшиеся обстоятельства, судебная ошибка, пересмотр, исключительный пересмотр, законность и обоснованность судебного акта.

Նոր երեվան եկած և նոր հանգամանքների հիմքով գործերի վերանայման իրավական բնութագիրը քաղաքացիական դատավարությունում *Միսակյան Լիլիանա Վ.*

*ՀՀ Վճարելի դատարանի աշխատակազմի իրավական փորձարկողությունների ծառայության մասնագետ,
Հայ-Ռուսական համալսարանի Քաղաքացիական իրավունքի և քաղաքացիական դատավարության իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)
liliana.sisakyan.99@inbox.ru*

Անփոփագիր. Իրավական համակարգի և Քաղաքացիական դատավարական օրենսդրության զարգացման ներկա փուլում հատուկ ուշադրություն է դարձվում նոր և նոր երևան եկած հանգամանքների հիմքով օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտերի վերանայման ինստիտուտին: Իրավական այս ընթացակարգի շնորհիվ պետությունն իրականացնում է մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պատշաճ պաշտպանությունը, ինչն արտահայտվում է արդեն իսկ օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտերի քննությամբ՝ հաշվի առնելով նոր կամ նոր երևան եկած հանգամանքները:

Հանգուցարաներ՝ նոր և նոր երևան եկած հանգամանքներ, դատական սխալ, վերանայում, բացառիկ վերանայում, դատական ակտի օրինականություն ու հիմնավորվածություն:

Legal Characteristics of the Review of Cases on the Basis of Newly Discovered and New Circumstances in Civil Proceedings *Sisakyan Liliana V.*

*Specialist at the Legal Expertise Service of the Staff of the RA Court of Cassation,
Ph.D. student of the RAU Chair of Civil Law and Civil Procedure Law (Yerevan, RA)
liliana.sisakyan.99@inbox.ru*

Annotation. At the current stage of the development of the legal system and civil procedure legislation, special attention is paid to the institution of revision of judicial acts that have entered into legal force on the basis of new and newly discovered circumstances. Thanks to this legal procedure, the state implements the proper protection of human rights and fundamental freedoms, which is manifested due to taking into account the judicial acts that have already entered into legal force, taking into account new or newly discovered circumstances.

Key words: new and newly discovered circumstances, judicial error, revision, exceptional revision, legality and validity of the judicial act.

Введение.

Развитие социальной, экономической и историко-культурной составляющих оказывает существенное влияние на формирование и развитие судебных институтов. Именно поэтому возникает необходимость пересмотреть правовые нормы и придать им новое дыхание, которое будет соответствовать современному правовому положению государства. Наряду с этими работами особое внимание следует уделить процессу обеспечения надлежащего осуществления защиты прав и свобод человека.

Право на судебную защиту, гарантированное государством, является одной из общепризнанных норм, которая согласно статье 61 Конституции РА является составной частью правовой системы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (далее – Конвенция) закрепляет право человека на справедливое и публичное судебное разбирательство в разумный срок независимым и беспристрастным судом [1]. Этот важнейший принцип закреплен и во многих решениях Конституционного суда РА (например, постановления Конституционного

суда РА под номерами УЧП-690, УЧП-1220, УЧП-1222, УЧП-1257, УЧП-1289) и Кассационного суда РА (например, Постановления Кассационного суда РА под номерами ЦГЧ/0307/02/21, БЧ/15704/02/21, БЧ/0919/04/18) и является фундаментальным в ходе осуществления правосудия.

Важно отметить, что международные акты, определяющие основное право лица на обращение в суд за защитой своих прав и свобод, предусматривают обязанность государства обеспечить защиту этих прав справедливым судом и создать действенные средства для этого. Таким образом, по мнению Р. Э. Гукасяна, именно государство, а не отдельные органы, несут ответственность за обеспечение реализации основных прав, свобод и законных интересов [5, с. 376]. Защита субъективных прав, нарушенных государством, может осуществляться несколькими способами, но среди них особая роль принадлежит судебной защите.

Содержание.

Оценивая вышеизложенное, можно прийти к выводу, что обеспечение права на судебную защиту требует создания таких механизмов, которые позволят его реализовать в полном объеме и обеспечат эффективное восстановление нарушенных прав. Как в Гражданско-процессуальном кодексе РА, так и в Административно-процессуальном кодексе РА и Уголовно-процессуальном кодексе РА законодатель предусмотрел возможность пересмотра дел по новым и вновь открывшимся обстоятельствам, как еще одно средство судебной защиты, благодаря которому можно будет выявить и исправить допущенные судами ошибки. Следует также отметить, что «дефекты» судебных актов могут возникать не только из-за ошибки, допущенной судом (судьей) при рассмотрении и разрешении дела, но и по различным другим причинам. Одним из таких возможных случаев является, например, возникновение обстоятельств, которые не были или не могли быть известны участникам процесса в ходе судебного разбирательства. В случае возникновения таких обстоятельств, которые привели к неправильному разрешению дела, судебный акт, вынесенный судом, нуждается в определенной точности, с целью обеспечения справедливого и правильного расследования дела и его разрешения. При таких условиях есть возможность дополнительно проверить законность и обоснованность уже вступившего в законную силу судебного акта.

Значение этого этапа судебного разбирательства. В. Ярков усматривает в том, что его инициирование и дальнейшее устранение нарушений возможны по инициативе заинтере-

ресованных лиц без предварительного вмешательства и указаний вышестоящих судов. Утвержденный судом фактический состав отменяет все предыдущие судебные действия, зафиксированные в судебных актах, и ведет к возобновлению рассмотрения дела с самого начала [14, с. 427].

Как справедливо заметил Конституционный Суд Российской Федерации в Постановлении от 03.02.1998 г.: «*Ошибочное судебное решение не может считаться правосудием, и государство обязано гарантировать защиту прав и свобод человека и гражданина от судебной ошибки. Отсутствие возможности пересмотра ошибочного судебного акта унижает и ограничивает право каждого на судебную защиту, что недопустимо*».

В контексте вышеизложенного следует отметить, что определение новых и вновь открывшихся обстоятельств закреплено в статьях 418 и 419 Гражданского процессуального кодекса РА. В правовой доктрине пересмотр судебных актов по новым или вновь открывшимся обстоятельствам считается отдельной и самостоятельной стадией гражданского судопроизводства [13, с. 594]. Как и все этапы, связанные с пересмотром судебных актов, этот этап также имеет факультативное значение. Но, в отличие от них, рассмотрение дел по новым и вновь открывшимся обстоятельствам носит внесудебный характер, т. е. не имеет своего predetermined места в системе заменяющих стадий.

Таким образом, раскрывая правовую характеристику вновь открывшихся обстоятельств, считаем необходимым отметить, что это те фактические обстоятельства, которые существовали, однако не были известны и не могли быть известны истцу или суду в момент вынесения судебного акта, но их наличие имеет существенное значение для дела. Наличие таких обстоятельств ставит под сомнение законность и обоснованность судебного акта. Следовательно, для решения вопроса пересмотра судебного акта по вновь открывшимся обстоятельствам необходимо, в первую очередь, выяснить наличие или отсутствие вновь открывшихся обстоятельств и понять, повлияли ли они на правильность и законность вынесенного судебного акта [12, с. 537-538]. Из сказанного следует, что обстоятельство должно иметь такое существенное, важное и решающее значение для конкретного дела, чтобы появилась возможность пересмотра уже вступившего в силу судебного акта.

Об этом неоднократно отмечали различные ученые-юристы. Например, по мнению Л. С. Морозовой, особенность существенности вновь

открывшихся обстоятельств проявляется в том, что вследствие их возникновения опровергается достоверность обстоятельств, лежащих в основе первоначального судебного акта по делу [8, с. 27]. Как отметил Е. А. Нефедев, в этом случае обжалование судебного акта «может быть прямо направлено на разворот дела» [9, с. 343].

В правоприменительной практике Республики Армения, в частности, в постановлениях Конституционного суда РА (например, под номером *УՀՈ-1222*), пересмотр дел на основании вновь открывшегося обстоятельства был охарактеризован как серьезная правовая гарантия восстановления нарушенных прав лица, исправления судебных ошибок и выявления истины по делу, и подчеркивая важность этого института отметил, что это повод для изучения законности и обоснованности вступившего в силу судебного акта в надлежащей правовой процедуре и при наличии необходимых правовых обоснований (доказательств) являются основанием для пересмотра судебного акта (...), т. е. в рамках такого расследования компетентный суд также должен определить, насколько представленные обстоятельства повлияли на исход рассматриваемого дела и как должны быть восстановлены возможно нарушенные права лица. Конституционный суд РА обстоятельно коснулся вопросов раскрытия конституционно-правового содержания пересмотра дел на этой исключительной основе, их единообразного восприятия и применения в ряде своих постановлений (дела под номерами *УՀՈ-701*, *УՀՈ-709*, *УՀՈ-751*, *УՀՈ-872*, *УՀՈ-935*, *УՀՈ-1049*, *УՀՈ-1114* и т.д.). Правовые позиции, выраженные Конституционным судом РА, послужили ориентиром для ряда постановлений по гражданским делам относительно рассматриваемого института Кассационного суда РА (постановление по гражданским делам *ԼԴ2/0670/02/19*, *ԵԴ/9876/02/19*, *ԼԴ2/0882/02/19*, *ԵԴ/21167/02/18*).

Гражданская и административная палата Кассационного суда РА в деле под номером *ԵԱԴԴ/0056/02/08* констатировала, что каждое дело уникально по своим фактическим обстоятельствам, следовательно, при определении существенности вновь открывшегося обстоятельства по каждому делу суды должны учитывать все факты дела по рассматриваемому делу и выяснить, влияют ли эти обстоятельства по своему характеру на исход рассматриваемого дела или нет. Интересна также правовая позиция уголовной палаты Кассационного суда РА относительно этой основы. В деле под номером *ԱՐԱԴ1/0025/01/15* уголовная палата констатировал, что формулировка «вновь открывшийся»

или используемые в международных документах термин «newly discovered» свидетельствуют о том, что само обстоятельство для такой оценки должно прежде, до вступления судебного акта в законную силу, существовать в объективной действительности, однако после вынесения судебного акта оно должно только появиться. Европейский суд по правам человека, ссылаясь на обсуждаемую основу, в деле *Mihalache v. Romania* (дело под номером *54012/10*) отметил, что она включает в себя новые доказательства, относящиеся к ранее существовавшим фактам.

Подвергая системному анализу подходы, имеющиеся в правовой доктрине и судебной практике, приходим к выводу, что вновь открывшиеся обстоятельства характеризуются присущими ему характеристиками:

1. обстоятельства, которые служат основанием для пересмотра судебного акта, до вступления судебного акта в законную силу существовали в объективной реальности;
2. обстоятельства, которые служат основанием для пересмотра судебного акта до вступления судебного акта в законную силу, не были известны как истцу, так и суду, рассматривающему дело;
3. они должны иметь существенное значение для рассматриваемого дела.

Из вновь открывшихся обстоятельств следует отделить новые обстоятельства, то есть те обстоятельства, которые возникли или изменились после вынесения судебного акта, что и означает, что эти обстоятельства не существовали на момент рассмотрения дела, поэтому не были известны участникам судебного процесса. В отличие от вновь открывшихся обстоятельств, новые обстоятельства не существовали и не могли существовать в прошлом, поскольку они возникают после вступления судебного акта в законную силу. Именно силой этого качества они и отличаются от вновь открывшихся обстоятельств.

Под новыми обстоятельствами В. Васковский понимал те существенные обстоятельства, которые касаются дела, но возникают только после завершения судебного процесса [4, с. 288]. Европейский суд по правам человека в деле *Булгаков против РФ* (дело под номером *69524/01*), коснувшись сути нового обстоятельства, отметил, что новыми считаются обстоятельства, имеющие значение для дела, но возникшие только после рассмотрения дела. В этом плане следует отметить, что в подобных условиях нельзя заключить, что уже вступивший в законную силу судебный акт был ошибочным и на этом основании проверить его законность и обоснованность, поскольку подобных факти-

ческих явлений в объективной реальности не существовало, и как лицо, участвующее в деле, так и рассматривающий дело суд по объективным причинам не могли даже предположить, что такие обстоятельства могли существовать.

Интересно, что до недавнего времени и процессуальное законодательство РФ, и судебная практика были более склонны к тому, что новые обстоятельства не должны и не могут служить основанием для пересмотра судебного акта, и по их мнению возникновение таких обстоятельств может служить основанием для подачи нового иска. Например, в одном из постановлений Президиума ВАС РФ отмечалось, что представление новых неизученных доказательств при вынесении судебного акта, в том числе по причине того, что лицо, участвующее в деле, не знало об их существовании, не является основанием для пересмотра судебного акта [15, с. 57]. А в российской правовой доктрине был распространен подход, согласно которому законодатель игнорировал отечественную гражданско-процессуальную доктрину права, которая исходит из того, что любое обстоятельство, возникшее после вынесения судебного акта, может служить основанием для предъявления нового иска, но не для пересмотра вынесенного судебного акта [11]. Тем не менее, в дальнейшем, наряду с вновь открывшимися обстоятельствами, пересмотр судебных актов на этой основе также стал рассматриваться.

Определения этих терминов даются в юридической литературе по-разному, подчеркивая также их отличительные признаки [2, с. 33; 6, с. 561; 7, с. 12]. Исходя из их изучения, можно сделать вывод, что основная особенность данного этапа заключается в том, что он направлен именно на признание недействительным вступившего в законную силу судебного акта. Следует отметить, что конкретное дело подлежит повторному пересмотру, первым этапом которого является установление наличия или отсутствия нового или вновь открывшегося обстоятельства, а после этого пересмотр вступившего в законную силу судебного акта.

В результате изучения института пересмотра судебных актов на основании новых и вновь открывшихся обстоятельств становится ясно, что в научной литературе [10, с. 11] распространено мнение, что пересмотр судебных актов по новым или вновь открывшимся обстоятельствам выполняет специальные процессуальные задачи, такие как:

1. предоставляет суду возможность разрешить дело с учетом новых или вновь открывшихся обстоятельств, несмотря на то, что при вынесении судебного акта суду не были извест-

ны эти обстоятельства и что решение суда вступило в силу,

2. обеспечить, чтобы эти обстоятельства были выяснены путем их всестороннего, тщательного и глубокого изучения с учетом мнения заинтересованных лиц,

3. гарантировать отмену судебных решений, ставящих под сомнение их законность, обоснованность и справедливость.

Заключение. Несмотря на подход, нашедший большое место в литературе, мы считаем, что судебные акты должны быть пересмотрены, а затем отменены не из-за сомнений в их законности и обоснованности, а в связи с возникновением обстоятельств, имеющих существенное значение для дела.

Изучив также существующие точки зрения относительно этого института, считаем необходимым отметить, что многочисленные ученые-юристы высказали мнение о том, что целью пересмотра гражданских дел на этой исключительной основе является именно выявление судебных ошибок и их устранение. По нашему мнению, этот подход не может быть рассмотрен однозначно, поскольку, как было отмечено, как участникам дела, так и суду, рассматривающему дело, новые или вновь открывшиеся обстоятельства не известны в ходе судебного процесса и не могли быть известны, что исключает вывод о неправильном принятии судом решения. Сказанное означает, что суд, рассматривающий дело, при принятии судебного акта руководствуется системной «базой» фактических обстоятельств, доказательств и правовых норм, имеющих в деле, и, подвергая их системному анализу, выносит судебный акт, что, по нашему мнению, не может однозначно рассматриваться как результат неправильного рассмотрения дела.

При этом некоторые авторы считают, что пересмотр дел на основании новых и вновь открывшихся обстоятельств недооценен. Недооценка данного этапа гражданского судопроизводства теоретически и на практике обычно пытаются объяснить тем, что по сравнению с другими этапами судопроизводства, которые предназначены для проверки законности и обоснованности судебных актов, пересмотр дел на основании новых и вновь открывшихся обстоятельств составляет сравнительно меньшее число [3, с. 744]. Однако, изучив на данный момент только публикации судебных решений Кассационного суда РА (например, Постановления Кассационного суда РА по гражданским делам, под номерами 172/0670/02/19, 17/9876/02/19, 172/0882/02/19, 17/21167/02/18), можно убедиться, что в судебной практике Республики Армения на данный момент не может быть и

речи о недооценке этого института, поскольку он находится в центре изучения правоприменителем.

Перечень использованной литературы

1. Конвенция о защите прав человека и основных свобод, г. Рим, 4. XI. 1950 г.
2. **Алиев Т. Т.** Место пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам судебных постановлений в системе гражданского судопроизводства // Арбитражный и гражданский процесс. 2005. № 3.
3. **Афанасьева С. Ф.** Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов/ М.: Юрайт, 2013. Автор гл. 29 - Т.Т. Алиев.
4. **Васьковский Е. В.** Учебник гражданского процесса. М., 1917.
5. **Гукасян Р. Е.** Реализация конституционного права на судебную защиту. // Избранные труды по гражданскому процессу. М., 2008.
6. **Лесницкая Л. Ф.** Пересмотр по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определений, постановлений, вступивших в законную силу // Комментарий к гражданскому процессуальному законодательству / Под ред. М.К. Юкова. М., 1991.
7. **Ломоносова Е. М.** Пересмотр гражданских дел по вновь открывшимся обстоятельствам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1970. // Российская государственная библиотека.
8. **Морозова Л. С.** Пересмотр решений по вновь открывшимся обстоятельствам. - М., 1959.
9. **Нефедьев Е. А.** Учебник русского гражданского судопроизводства. - Краснодар, 2005.
10. **Резуненко А. Н.** Пересмотр судебных актов, вступивших в законную силу, по вновь открывшимся обстоятельствам как стадия гражданского процесса: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Волгоград, 2001.
11. **Рожкова М. А.** О новых и вновь открывшихся обстоятельствах // Проблемы регистрации прав, фиксации и удостоверения фактов гражданского права: сборник статей / отв. ред. М. А. Рожкова. - М., 2013.
12. **Треушников М. К.** Гражданский процесс. - М., 2003. (автор главы — В. М. Шерстнок).
13. **Треушников М. К.** Гражданский процесс: УЧЕБНИК/– 6-е изд., переаб. и доп. – М.: Издательский дом «Городец», 2019.
14. **Ярков В. В.** Юридические факты в цивилистическом процессе. - М.: Инфотропик-медиа, 2012.
15. Постановление Президиума ВАС РФ от 11 февраля 1997 г. 34712/96 // Вестник ВАС РФ. 1997. № 5.

Сдана/Հանձնվել է՝ 10.04.2022

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 19.04.2023

ИСТОРИЯ

Ռուս-ուկրաինական մերօրյա հակամարտությունը և Հայկական հարցը

Մարգարյան Սուրեն Թ.

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ) sargsyansuren@yandex.ru

ՀՏԳ՝ 327.5 (470+571, 477), 93/94; EDN: ISDVBA;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-49

Հանգուցաբառեր՝ Հակամարտություն, Հայկական հարց, պատերազմ, բարեկամ ժողովուրդներ, հակազիտական առասպելներ, պատմություն հնարողներ, մեծապետական շովինիզմ, օկուպացված տարածք, ագրեսոր, հակասությունների ուժային լուծում

Современный российско-украинский конфликт и Армянский вопрос

Саргсян Сурен Т.

д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА) sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация. Многовековые российско-украинские противоречия в отношении Крыма, Донецка и Луганска резко обострились с 2014 года. Дальнейшему их углублению способствуют также фальсификаторы истории, выдумывающие ложные мифы и искажающие не только историю, но и нынешние реалии. На основе этих выдуманных тезисов законодательные и исполнительные органы этих стран принимают во многих случаях нереальные и окончательные решения. Все это 2019 году привело к разрушительной войны. Война, ставшая пробным камнем формирования нового мирового порядка и оказывающая непосредственное влияние на все страны и народы, в том числе на Армению и все армянство. В очередной раз в этой неблагоприятной ситуации оказался и замученный Армянский вопрос.

Ключевые слова: конфликт, Армянский вопрос, война, дружественные народы, антинаучные мифы, создатели истории, империалистический шовинизм, оккупированная территория, агрессор, силовое решение конфликтов

Today's Russian-Ukrainian Conflict and the Armenian Question

Sargsyan Suren T.

Doctor of Sciences in History, professor, Leading Researcher, at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA) sargsyansuren@yandex.ru

Abstract. Centuries-old Russian-Ukrainian conflicts over Crimea, Donetsk, and Luhansk have escalated sharply since 2014. The falsifiers of history also contribute to their further deepening, which invent false myths and distort not only history but also current realities. Based on these invented theses, the legislative and executive bodies of those countries make unrealistic and extreme decisions in many cases. All that led to 2019, started a devastating war.

A war that has become a touchstone for the formation of a new world order and has a direct impact on all countries and peoples, including RA and all Armenians. Once again, the Armenian issue, which has not been discussed, has appeared in this unfavorable situation and has been suspended.

Keywords: Conflict, Armenian issue, war, friendly peoples, anti-scientific myths, history makers, imperialist chauvinism, occupied territory, aggressor, resolution of conflicts by force

Տևական ժամանակ է, ինչ աշխարհի ուշադրությունը սևեղծված է ռուս-ուկրաինական հակամարտությանը: Հայրենի ՉԼՄ-ները ևս այդ մասին ամենօրյա տեղեկատվություն են սփռում: Սակայն թե ո՞րն է ռուս-ուկրաինական գոյատևման սահմանագոտին, ե՞րբ, ինչու՞ և ինչպե՞ս սկսվեց այդ հակամարտությունը, ոչինչ չի ասվում: Իսկ քանի որ այդ հակամարտության հետ է կապվում նաև ներկա փուլում Հայկական հարցի լուծման տարբերակները և որպեսզի ընթերցող հասարակությունը հնարավորություն ունենա ճիշտ պատկերացում կազմել դրա

մասին, սույն հոդվածում կփորձենք ընդհանուր գծերով լուսաբանել այն:

Նախ նշենք, որ այդ հակամարտությունը նոր չէ: Դրա արմատներն սկիզբ են առել և տարբեր ձևերով դրսևորվել են այդ երկու ժողովուրդների սկզբնավորման ժամանակներից¹: Ստացվել է այնպես, որ ազգային, քաղա-

¹ Ուկրաինա երկրանվանումն առաջացել է սլավոնական «կրաինա» («Країна») «սահմանամերձ երկիր» բառից: 603 700 կմ² տարածք և 2023 թ. ապրիլի 8-ի տվյալներով 36 մլն 437 հազար (1989 թ. 51,7 մլն, 2013 45,5 մլն.) բնակչություն ունեցող Ուկրաինան XIII դարում ավերվել է մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: Հաջորդ 600 տարիների

քական, հոգևոր մշակութային, սոցիալատնտեսական տարբեր պայմաններում և իրավիճակներում պատմության ընթացքում այդ հակամարտությունը մերթ սրվել է, մերթ՝ ուղղակի անտեսվել: Սակայն այն աստիճանի ռազմաքաղաքական անգիջում առճակտման, որպիսին այսօր է առկա, երբեք չի հասել: Ասել է թե, չհաշվված տարբեր առիթներով հատվածական բախումները, ռուս-ուկրաինական պատերազմ որպես այդպիսին պատմության ընթացքում չի արձանագրվել:

Անկախացումից հետո՝ 1996 թ. ընդունված Սահմանադրությամբ ղեկավարվող չեզոք ինքնահայտարարված Ուկրաինական Հանրապետության (ՈւՀ), Ռուսաստանի և ԱՊՀ մյուս երկրների միջև ռազմական համագործակցություն ձևավորվեց: Միաժամանակ ՈւՀ-ն 1994 թ. գործընկերություն հաստատեց Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) հետ: 2013 թ. Նախագահ Վիկտոր Յանուկովիչը, հոգուտ ՌԴ-ի հետ ավելի սերտ տնտեսական կապերի, կասեցրեց Ուկրաինա-ԵՄ ասոցացման համաձայնագիրը: Արդյունքում՝ Ուկրաինայում բռնկվեցին Եվրամայդան անվանումով զանգվածային բողոքի ցույցերը, որոնք վերաճեցին «Արժանապատվության» հեղափոխության: Այս իրադարձությունները հիմք հանդիսացան 2014 թ. մարտին ՌԴ-ի կողմից Ղրիմի բռնակցման և հաջորդ ամիս՝ Դոնբասի անջատողականների կողմից պատրազմի սանձազերծման համար: 2022 թ. Փետրվարին ռուսական զորքերը՝ սանձազերծելով Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ծավալված ամենամասշտաբային և արյունալի զինված հակամարտություններից մեկը, ներխուժեցին Ուկրաինա:

Այսօր բարդ իրավիճակ է առաջացել²: Ուկրաինան, ՌԴ-ի հետ շարունակվող պատերազմի հետ մեկտեղ, իր որդեգրած եվրոատլանտյան ինտեգրացիայի քաղաքական կուրսի շրջանակներում շարունակում է տնտեսական,

քաղաքական և ռազմական կապերը սերտացնել Արևմուտքի հետ:

Տարբեր՝ ներքին և հատկապես արտաքին ազդեցությունների հետևանքով, այդ երկու հիմնականում բարեկամ ժողովուրդների միջև անգիջում և եղբայրասպան պատերազմ է ընթանում, որի վերջը դեռևս չի էլ նշմարվում: Ընդհակառակը, հակամարտությունը գնալով թեժանում է, որովհետև երկու երկրների իշխող էլիտաներն էլ համառ են և դեռևս որևէ զիջման գնալու պատրաստ չեն: Ավելին, երկու կողմերը լծված են բոլոր առումներով սեփական դիրքորոշումներ արդարացնելու գործին և իրենց նպատակներն իրագործելու համար գաղափարական ամենօրյա շարունակական մշակման են ենթարկում սեփական հասարակություններին:

Հակառուսական հիստերիայի պայմաններում մեկը մյուսի հետևից այսօր Ուկրաինայում ծնվում են հակագիտական առասպելներ, որոնց բնորոշող հիմնադրույթներն ինքնագովերգումն է և հակառուսականությունը: Բնականաբար ուկրաինացի գիտնականների մեջ քիչ չեն նաև օբյեկտիվ և անաչառ այնպիսի հետազոտողներ, որպիսիք են Պ. Տորչևոն, Գ. Իվակինը, Ա. Մոցյան, Վ. Կարոլը, Վ. Օլենկոն, Ն. Շչերբակը և ուրիշներ: Սակայն տենդենցիոզ հետազոտողների, ինչպիսիք են Ա. Դուբինան, Ա. Կուրը, Ս. Նալիվայկոն, Ս. Պլաչինդան, Վ. Սերգեյչուկը, Լ. Միլենկոն, Յու. Շիլովը, Պ. Շտեպան, Ս. Չմիխովը և ուրիշներ պակաս ևս չկա: Վերջինները ջանասիրությամբ են լծվել այդ «պատվախնդիր» գործին և հակամարտության վրա պարբերաբար յուղ են ավելացնում: Առանձնակի ծայրահեղ մոտեցումներով աչքի են ընկնում հատկապես ուկրաինացի մեթոդյա պատմություն հնարողները: Եթե հավատանք դրանց, ապա «Ուկրաինացիները յոթ հազար տարեկան են» [8] և ոչ ավել ոչ պակաս «Ուկրաինացիները Արարատից իջնելով ըստ էության դարձան բոլոր ժողովուրդների նախահայրերը» [8]: Նրանք նաև «Եվրոպայի ամենահին ժողովուրդն են» [1]: Նույնիսկ շեշտում են, որ «Ուկրաինացիները Շումերներից հին են», իսկ «ճապոնական սակուրան էլ ընդամենը ուկրաինական բալենին է» [2]: Չարագնելով այդ մտածածին հիմնադրույթները պատմություն հնարողների մյուս խումբն ավելի առաջ է գնում և պարզապես հայտարարում է. «Նոյան տասպանը կանգ է առել Ուկրաինայում՝ Կիևի մոտակայքում», «Ադամը և Եվան ուկրաինացիներ են եղել» [9], «Ուկրաինացի Կոլոմբոսն է հայտնաբերել Ամերիկան»³, Մամլուքները, որոնք 1250-1517 թթ. կառավարել են Եգիպտոսում, «ծագումով ուկրաինացիներ են

ընթացքում Ուկրաինան գտնվել է Ավստրո-Հունգարիայի, Օսմանյան և Ռուսական կայսրության կազմում: XVII դարում Ուկրաինայում ձևավորվում է Կազակական հետմանությունը, որն ավելի ուշ բաժանվում է Ռուսաստանի և Լեհաստանի միջև և, ի վերջո, ամբողջությամբ ներառվում Ռուսական կայսրության կազմում: 1917 թ. ազգային շարժումը ձևավորում է Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետությունը: Սակայն Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ 1922 թ. Ուկրաինան դառնում է Խորհրդային միության հիմնադիր-անդամ: 1939 թ. Ուկրաինական ԽՍՀ-ն արևմուտքում ձեռք է բերում նոր տարածքներ, իսկ 1954 թ. ստանում է Ղրիմը: 1945 թ. Ուկրաինայի ԽՍՀ-ն դառնում է ՄԱԿ-ի անդամ [20]:

² Եվրոպայի ամենաաղքատ պետություններից Ուկրաինան 2022 թ.-ից տառապում է կյանքի ցածր տևողությամբ և համատարած կոռուպցիայով, սակայն ընդարձակ բերրի հողերի շնորհիվ աշխարհում հացահատիկ արտահանող առաջատար երկրներից է:

³ В Украине дали ход запрету слова «Россия», обозначающее Россию [14].

եղել» [7] և այլ անհետեթություններ: Որևէ սահման չճանաչող այդ «պատմաբաններից» Յու. Կալիգինն էլ գրում է, որ Հիսուս Քրիստոսը Գալիցիայից էր [12], իսկ Վ. Բերիկը վստահեցնում, որ Բուդոնան՝ ուկրաինացի⁴, որ Տրիպոլյան քաղաքակրթությունը, որ երկրագնդի ամենահին պետությունն է, ևս ուկրաինական ծագում ունի, որ Տրոյայի և Հռոմի բնակիչները ևս ուկրաինացիներ են եղել [9] և նույնիսկ նրանք են մայաներին և ացտեկներին ուսուցանել մաթեմատիկա, ֆիզիկա և այլ նման անհետեթություններ: Կիևի Ազգային համալսարանի դոցենտ Վ. Ա. Ռադզիևսկին էլ «Ժամանակակից ուկրաինական առասպելների մասին» հոդվածում [9] նշում է, որ ուկրաինացի պատմահնարողների կարծիքով ռուսական ցարեր Պետրոս Մեծը և Եկատերինա II-ը եղել են ուկրաինական ինքնության խեղդողներ: Որ Պետրոս Մեծն իբր, Սանկտ Պետերբուրգը կառուցել է «ուկրաինական կազակների ոսկորների վրա» և նմանատեսակ այլ «փայլուն մտքեր»:

Ռուսներն էլ առաջնորդվելով մեծապետական շովինիզմի դիրքերից և հիմնականում անտեսելով հարևան ժողովուրդների ազգային շահերը, իրենց հերթին են գրգռել նրանց և դրանով աստելություն սերմանել իրենց նկատմամբ: Իսկ կոնկրետ ուկրաինացիների պարագայում մշտապես զարգացրել են այն թեզը, որ ուկրաինացի և ռուս էթնոսները սնվում են նույն արմատներից (Киевская Русь) և նրանց հոգևոր-մշակութային արժեքները, լեզվամտածողությունը նույնն են [10]: XIX դարում վկայակոչելով նույն հավատի հետևորդներ լինելը, պատմական ճակատագրերի նույնությունները, լեզվական և մշակութային ընդհանրությունները և այլ իրողություններ վկայում են, որ ինչպես Մեծ Հայքում և Փոքր Հայքում բնակվող հայերն էին նույն հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ մասերը, վելիկոռոսները գոյացնող ռուսները, մայոռոսները (ուկրաինացիներ) և բելոռոսները ևս նույն ռուս ժողովրդի տարբեր մասերն են [5]: Միայն թե տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր ուժեր իրենց քաղաքական շահերից ելնելով տարբեր կերպ են մեկնաբանել այդ դրույթը: Այդպես եղավ օրինակ XX դարում, երբ հակառուսական ուժերի ձեռքին ուկրաինական լեզուն դարձավ պետականության ձևավորման գործիք: Երբ բուլշևիկներն իրենց անհետառես քաղաքականությամբ էլ ավելի նպաստեցին արևելյան սլավոնների հետագա տարանջատմանն ու թուլացման գործընթացին [11]: Իսկ դրա արձագանքներն

իրենց զգացնել տվեցին նաև հետագայում: Օրինակ՝ 1941 թ. շատ բնակավայրերում երկիր ներխուժած գերմանական զորքերին համարելով ազատարարաներ՝ ուկրաինացիները «աղուհացով էին դիմավորում» նրանց [4]:

Նկատենք, որ ինչպես նախորդ, այնպես էլ XIX դարում ռուսական ցարերի քաղաքականությունը և իրականացրած գործողություններն ուղղված էին Ռուսական կայսրության կենտրոնացմանը և միասնականացմանը, իսկ նպատակը ծայրամասերի և տարածաշրջանների «ազատությունների» սահմանափակումն ու պետության հզորացումն էր: Այնպես որ, ուկրաինացի պատմահնարողների առասպելներն առասպելներ, սակայն իրականում IX դարում այդ ժողովուրդների ձևավորման շրջանից սկսած, ռուս-ուկրաինական պայքարը տարբեր ուժգնությամբ ու դրսևորումներով շարունակվել է հետագա բոլոր ժամանակներում: Այն մի փոքր մեղմել է 1950-ականների երկրորդ կեսի «հալոցքի շրջանում», որը սակայն հետագայում դարձյալ սրվել է մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և դրանից հետո:

Հետխորհրդային առաջին իսկ տարում անկախացած Ուկրաինայի և Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) միջև միջպետական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին 1992 թ. փետրվարի 14-ին: Սակայն նրանց հարաբերությունները՝ 2014 թ. մարտի 17-ին ՌԴ-ին Ղրիմը, միացնելու առիթով՝ դարձյալ կտրուկ վատացան: Ավելին, 2014 թ. ապրիլի 15-ին Ուկրաինայի խորհրդարանը (ռադա) օրենք ընդունեց, որով Ղրիմի տարածքը ճանաչվում էր որպես Ուկրաինայի ժամանակավոր օկուպացված տարածք: Այնուհետև 2015 թ. հունվարի 27-ին՝ ռադան մի որոշում ընդունեց, որով Ղրիմում և Դոնբասում Ռուսաստանի գործողությունները որակվեցին որպես ագրեսիա Ուկրաինայի նկատմամբ: Իսկ 2015 թ. սեպտեմբերին հաստատված Ուկրաինայի նոր ռազմական դոկտրինում Ռուսաստանի Դաշնությունը հայտարարվեց ռազմական հակառակորդ: Բոլորովին զարմանալի չէր նաև, որ 2016 թ. փետրվարի 18-ին ռադան թիվ 974-VIII օրենքի նախագծով նույնիսկ «Ռոսիյա» եզրույթն արգելեց և առաջարկեց այդուհետ Ռուսաստանն անվանել «Մոսկովյա» [14]: Ի դեպ, ինչպես իրավացիորեն գրում է ժամանակակից ուկրաինացի հետազոտող պրոֆեսոր Ա. Կարանը [7], ուկրինական սփյուռքը ևս խրախուսում և աջակցում է «ռուսական էքսպանսիայի դեմ հերասաբար պայքարող» ուկրաինացի առասպելահնարողներին, որոնք համառորեն անտեսում են այն խոսուն իրողությունը, որ ԽՍՀՄ-ի գոյության տարիներին ռուսների կողմից «ճնշված» Ուկրաինայի բնակչությունը 1992 թ.

⁴ Ուկրաինայի ինֆորմացիոն քաղաքականության մինիստրության Հասարակական խորհրդի նախագահ Բերիկ Վլադիմիր Միխայլովիչը հայտնի է որպես նորագույն հակագիտական առասպելաստեղծողի [6].

52 միլիոն էր, իսկ «ազատ ու բարգավաճ» 2016 թ.՝ չէր գերազանցում 42 միլիոնը [3]:

Ավելի ուշ՝ արձագանքելով այդ ամենին և ի պատասխան դրա, ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը պարզաբանեց, որ «Ռուսական պետականության զարգացման փորձը եզակի է: Մենք բազմազգ հասարակություն ենք, բայց մեկ միասնական ժողովուրդ» [15]: Իսկ 2015 թ. թիվ 683 հրամանով ՌԴ-ի նախագահի ընդունած «Ռուսաստանի Դաշնության ազգային անվտանգության ռազմավարության» փաստաթղթում 2014 թ. Ուկրաինայում տեղի ունեցած իշխանափոխությունը որակվեց որպես «հակասահմանադրական պետական հեղաշրջում» և շեշտվեց՝ «ծայրահեղ աջ ազգայնական գաղափարախոսության ամրապնդումն Ուկրաինայի բնակչության մոտ: Ի դեմս Ռուսաստանի, թշնամու կերպարի նպատակաուղղված ձևավորումը, ասված է այդ փաստաթղթում, ներպետական հակասությունների ուժային լուծման անթաքույց խաղաղույթը, խորը սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը Ուկրաինան դարձնում են Եվրոպայում և Ռուսաստանի սահմանների մոտ անկայունության երկարաժամկետ օջախ»: Ի վերջո այդ ամենն հանգեցրեց նրան, որ 1997 թ. մայիսի 31-ին Ռուսաստանի Դաշնության և Ուկրաինայի միջև ՌԴ և Ուկրաինայի նախագահներ Բ. Ելցինի և Լ. Կուչմայի Կիևում ստորագրած բարեկամության, համագործակցության և գործընկերության մասին պայմանագիրը 2019 թ. ապրիլի 1-ին դադարեց գործել, որովհետև ուկրաինական կողմը հրաժարվեց այն երկարաձգել:

2014 թվականից հետո էլ նոր փուլ թևակոխած «Ղրիմի հարցը» դարձավ երկու երկրների հարաբերությունների առանցքային հանգույցներից մեկը: Ղրիմի և Սևաստոպոլի իշխանության նոր տեղական մարմինները, չնայած Ուկրաինայի իշխանությունների հակազդեցության փորձերին և Արևմուտքի երկրների ճնշումներին, Ռուսաստանի աջակցության շնորհիվ մարտի 16-ին Ղրիմի կարգավիճակի շուրջ հանրաքվե կազմակերպեցին: Դրանով Ղրիմի բնակչությանն առաջարկեցին պատասխանել Ուկրաինայի կազմից դուրս գալու և Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու հնարավորության մասին հարցին: Մարտի 17-ին հանրաքվեի արդյունքների և Անկախության հռչակագրի հիման վրա միակողմանիորեն հռչակվեց Ղրիմի ինքնիշխան Հանրապետությունը: Մարտի 18-ին ՌԴ-ի և Ղրիմի Հանրապետության միջև Ռուսաստանի կազմում Ղրիմի Հանրապետության ընդունման մասին պայմանագիր ստորագրվեց և այդ հարցը համարվեց ավարտված:

Ղրիմի հարցին զուգահեռ 2014 թ. ապրիլին Ուկրաինայի արևելքում այդ երկրի իշխա-

նությունների դեմ զանգվածային բողոքները Ուկրաինայի զինված ուժերի և կամավոր ռազմականացված կազմավորումների ու ապստամբների ջոկատների (Դոնեցկի և Լուգանսկի Ժողովրդական Հանրապետությունների կողմնակիցների) միջև վերանեցին զինված հակամարտության: Հակամարտող կողմերի միջև համաձայնության հասնելու բոլոր փորձերը հաջողություն չունեցան: Սակայն հետագայում ևս հակամարտության լուծման որոնումները դիվանագիտական մեթոդներով շարունակվեցին: Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Ուկրաինայի և Ռուսաստանի ղեկավարների մասնակցությամբ (նորմանդական ձևաչափ) ընթացող այդ բանակցությունները հանգեցրին կարճատև հարաբերական զինադադարի և 2014 թ. Մեպտեմբերի 5-ի Մինսկի համաձայնագրի ստորագրմանը: Սակայն փաստացի Մինսկի համաձայնությունների ստորագրման օրվանից անցած չորս տարիների ընթացքում, դրանց ոչ մի կետը չկատարվեց:

2017 թ. կեսերից Ուկրաինայի ղեկավարությունը, հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Մինսկի համաձայնագրերի հիման վրա ճգնաժամի կարգավորման գործընթացը մտել է փակուղի, շեշտը դրեց ամերիկյան նոր վարչակազմի հետ շփումների ամրապնդման և դրանով Դոնբասում իրավիճակի կարգավորման հասնելու վրա: Միաժամանակ նախաձեռնեց հաջողությունների հասնել ՄԱԿ-ի խաղաղապահ զորակազմի գործարկման և Ռուսաստանի վրա պատժամիջոցների ճնշման ուժեղացման հիման վրա: Տարբեր մակարդակներում և լրատվամիջոցներով նաև բացեփրաց հայտարարվեց, որ Ուկրաինայի ղեկավարությունը Դոնբասի զինված հակամարտությունը դիտարկում է որպես Ռուսաստանի կողմից ագրեսիայի դրսևորում: Ռուսաստանի ղեկավարությունն էլ հակադարձելով պնդեց, որ խոսքն ընդամենը ներքին հակամարտության մասին է: 2019 թ. ապրիլի 21-ին Ուկրաինայում տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլի արդյունքում 2019 թ. մայիսի 20-ին նախագահ ընտրվեց Վլադիմիր Զելենսկին: Ուկրաինայի այդ ընտրությունները ժամանակակից լիբերալիզմի կնքահայր Ֆրենսիս Ֆուկույաման⁵ անվանելով «բողոքի քվեարկություն», պարզաբանեց, որ Զելենսկին բողոքի և ինչ-որ իմաստով նաև նիհիլիզմի արդյունք է [16; 19]: Նիհիլիզմ, որի էության մեջ քողարկված է պոստմոդեռնիստական ինքնահեզմանը: Այս իմաստով ամբողջ աշխարհն է կանգնած **քաղաքակրթական այդ մարտահրավերի առջև**: Արդեն տևական ժամանակ է, ինչ մարդկու-

⁵ Ճապոնական արմատներով ամերիկացի ականավոր քաղաքագետ, փիլիսոփա և գրող: Այն Բլումի ամենահայտնի աշակերտը:

թյունը թեևակոխել է փոփոխությունների չափազանց զորեղ շրջափուլ, աշխարհը փոխվում է և դրա հետ զուգընթաց փոխվում են նաև մարդկային պատկերացումները աշխարհի և կյանքի վերաբերյալ: Աշխարհում սկսված հենց այդ քաղաքական մտքի ճգնաժամն ավելի բարդացրեց իրավիճակը և վերաճեց ցայսօր շարունակվող կործանարար ռազմական բախման, որն անվանվեց Ուկրաինայում ՌԴ հատուկ զործողություն:

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի վերաճած քաղաքակրթական այդ մարտահրավերը փորձաքար է դարձել Երկիր մոլորակի ժողովուրդների համար: ԱՄՆ-ը հակամարտությունը համարեց Ռուսաստանի կողմից ագրեսիայի դրսևորում: Ռուսաստանն էլ հակադարձելով պնդեց, որ դա ներքին հակամարտություն է: Մարդկությունը թեևակոխեց փոփոխությունների զորեղ շրջափուլ, որին զուգընթաց փոխվում են նաև մարդկային պատկերացումները աշխարհի և կյանքի վերաբերյալ: Սկսված հենց այդ քաղաքական մտքի ճգնաժամն անվանվեց Ուկրաինայում ՌԴ հատուկ զործողություն: Ըստ ռուսական կողմի, այն իրականացվում է երկրի քաղաքացիներին միջուկային պատերազմից պաշտպանելու և «*Երրորդ համաշխարհային պատերազմը կանխելու համար*»⁶: Ըստ ռուսական կողմի, այն իրականացվում է երկրի քաղաքացիներին միջուկային պատերազմից պաշտպանելու համար, այդ թվում՝ միջուկային զենք ունեցող ՆԱՏՕ-ի երկրների դեմ: Այսինքն, դրա գլխավոր նպատակ «*եղել է Երրորդ համաշխարհային պատերազմը կանխելը*»⁷: Իսկ ուկրաինական կողմն այն համարում է ագրեսիա իր երկրի նկատմամբ և հայտարարելով բոլոր միջոցներով սեփական ինքնիշխանությունն ու սահմանները պաշտպանելու մասին՝ օգնության խնդրանքով դիմել աշխարհի բոլոր երկրներին:

Արձանագրենք, որ այդ կործանարար հակամարտությունը շարունակվում և ամեն օր հազարավոր զոհերի ու մեծամասշտաբ ավերումների պատճառ դառնում: Առաջին հայացքից թվում է, թե աշխարհագրորեն մեզանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռվում ընթացող այդ պատերազմը մեզ հետ առնչություն չպիտի ունենար, սակայն ունի, այն էլ՝ ուղղակի և անմիջականորեն: Իսնդիրն այն է, որ այդ հակամարտությունը վաղուց դուրս է եկել ռուս-ուկրաինական շրջանակներից և, փաստորեն, դարձել միաբևեռ աշխարհը փոխելու և նոր աշխարհակարգ ձևավորելու փորձաքարը: ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ

հավաքական Արևմուտքը մի կողմից և Ռուսաստանը, Չինաստանն ու վերջիններիս բարեկամ երկրները մյուս կողմից, հակամարտում են աշխարհն իրենց ցանկություններին համապատասխան վերաճելու համար:

Նշենք, որ մեր կարծիքով այսօրյա ռուս-ուկրաինական հակամարտության գլխավոր նպատակներ են՝

1. Ուկրաինացիները, որոնք մշակութային, լեզվական, գաղափարախոսական և այլ ասպարեզներում ձերբազատվել են ռուսականությունից, ցանկանում են ընդհանրապես կտրել իրենց պորտալարը ռուսաստանից և լիովին ինտեգրվել եվրոպական ընտանիքին ու արժեքներին և սա նրանց դարավոր ձգտումն է եղել:

2. Ռուսները ձգտում են թույլ չտալ վելիկոռուսականության ամենամեծ անդամի հեռանալը, քանի որ դա հնարավորություն կընձեռի Արևմուտքին անարգել շարժվել դեպի արևելք, խիստ կթուլացնի ու խոցելի կդարձնի ՌԴ-ին և հետո էլ վարակիչ ու գրավիչ կդառնա ՌԴ-ի կազմում ապրող մյուս ժողովուրդների համար: Այսինքն, երկուստեք լինելիության պայքար են մղում: Պայքար, որից բռնկված կրակից ու զոհերի արյան ջերմությունից անթաքույց և ցինիկորեն փորձում են օգտվել աշխարհի հզորներն ու նրանց կամակատար այլ երկրներ:

Ոչ ոքի չի հետաքրքրում, թե որքան ռուս կամ ուկրաինացի կզոհվի, թե պատերազմը որքան կշարունակվի կամ երբ կավարտվի: Բոլորին ամենից առաջ հետաքրքրում է, թե ինչ և որքան կշահի այս հակամարտությունից: Աշխարհում ընթացող բևեռացման այդ գործընթացում, հատկապես մեր նման փոքր երկրների համար, անչափ կարևոր է ճիշտ կողմնորոշվել, որպեսզ ոչ ավերակների տակ մնա և ոչ էլ հայտնվի պատմության լուսանցք շարժվածի կարգավիճակում: Հարկավոր է խորությամբ ըմբռնել, որ այսօր, քան երբևէ, մարդկանց կառավարման գործում ամենաառաջին գործոնը հասարակական կարծիքին տիրապետելն է և նրան հեշտ կառավարելի դարձնելը:

Ռուս ուկրաինական հակամարտությունը և հայերը

Հավաքական Արևմուտքն սկսեց խեղճ նայել ՌԴ-ի ուղեծրում գտնվող երկրներին՝ այդ թվում ՀՀ-ին: Նկատենք, որ ռուս-ուկրաինական հակամարտության նկատմամբ հայությունը վերաբերաբերմունքը միանշանակ չի և այսպիսին պատկեր ունի՝

ա) հայաստանաբնակ հայերի մեծ մասը՝ հիշելով 1991-1994 թթ. արցախյան պատերազմի ժամանակ աղբրեջանական բանակի շարքերում կռվող ուկրաինացի օդաչուներին, Ուկրաինայի կողմից մշտապես ազերիներին մահաբեր զենքեր

⁶ Այդ մասին 2019 թ. ապրիլի 7-ին հայտարարել է Կրեմլի պաշտոնական ներկայացուցիչ Դմիտրի Պեսկովը [17]:

⁷ Այդ մասին 2019 թ. ապրիլի 7-ին հայտարարել է Կրեմլի պաշտոնական ներկայացուցիչ Դմիտրի Պեսկովը [17]:

վաճառելու և դիվանագիտության ասպարեզում նրանց ադրբեջանամետ պահվածքի իրողությունները՝ այնքան էլ բարեհաճ չեն տրամադրված Ուկրաինայի նկատմամբ: Հայաստանն ու Ուկրաինան միմյանց մեղադրում են իրենց վատառությունը դավաճանելու և թշնամիների կողմն անցնելու մեջ: 2014 թ. Հայաստանը, ինն այլ երկրների և Ռուսաստանի հետ միասին, դեմ քվեարկեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի բանաձևին, որն անվավեր էր ճանաչել ռուսամետ Ղրիմի հանրաքվեն՝ հիշեցնելով, որ Ուկրաինան 2008 թ. քվեարկել էր «հայկական ուժերը» Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերելու բանաձևի օգտին: ՈւՀ նախագահ Չելենսկին էլ 2020 թ. Արցախյան պատերազմի ժամանակ հանդես եկավ հայտարարությամբ. «Մենք աջակցում ենք Ադրբեջանի տարածքային անբողոքականությանը և ինքնիշխանությանը, ինչպես Ադրբեջանը՝ մեզ»:

բ) հայաստանաբնակների մյուս մասն էլ՝ տուրք տալով արևմտամետների ծավալած հակառուսական քարոզչությանը և առաջնորդվելով համամարդկային վերացական ինչ-ինչ սկզբունքներով՝ դատապարտում են ՌԴ-ին,

գ) սփյուռքահայերը Սփյուռքի նման բազմաշերտ են և տարակարծիք:

Պատերազմին միանշանակ վերաբերմունք ունեն ուկրաինաբնակ հայերը⁸: Այսպես, Ուկրաինայի հայերի միավորման (ՈՒՀՄ) նախագահ Վիլեն Շատվորյանը պատերազմի առիթով հայտարարեց. «Ռուսներն ու ուկրաինացիները եղբայր ժողովուրդներ են, և երևի ՌԴ-ի դեկավարությունը կհասկանա, որ եղբայր չի կարող եղբորն սպանել: Ուկրաինայի հայերը դեմ են ՌԴ-ի ռազմական ագրեսիային: ՈՒՀՄ-ն աջակցում է Ուկրաինային, այստեղի բոլոր հայերն Ուկրաինան համարում են իրենց հայրենիքը: Մեր տները, ընտանիքներն այստեղ են և, ինչ էլ լինի, մենք մինչև վերջ կանգնելու ենք ուկրաինացի ժողովրդի կողքին և պաշտպանելու ենք մեր տները» [21]: ՈՒՀՄ փոխնախագահ Դավիթ Մկրտչյանն էլ հավելեց. «պատերազմի առաջին իսկ օրից ՈՒՀՄ-ն անում է ամեն ինչ, որպեսզի քաղաքարվեն մեր հայրենակիզների խնդիրները» [22]: Ուկրաինայի հայերի կարծիքով իրենք հասկանում են, որ Հայաստանը գտնվում է Ռուսաստանի ուղեծրում, բայց նաև կարծում են, որ նա պիտի պաշտպանի իր ազատության համար պայքարող Ուկրաինային: Իսկ նվազագույնը պետք է չեզոքություն պահպանի և հայտարարի, որ ով ցանկանա ռազմական ճանապարհով հարցեր լուծել, պետք է դատապարտվի և պետք չէ քաղաքականություն

խաղալ կամ կողմնակալ լինել մարդկանց կյանքի նկատմամբ:

Ուկրաինայի տարբեր քաղաքներում հետազայում առաջացել են ներքին ինքնավարություն ունեցող հայկական մեծ համայնքներ⁹: Պաշտոնական տվյալներով մինչև պատերազմն Ուկրաինայում շուրջ 130 հազար, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ մոտ 400 հազար հայ էր բնակվում: Գործում էին 25 հայկական եկեղեցիներ, ամենօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ, հրատարակվում էին «Արագած», «Մաայաց աղավնի» հայկական թերթերը և «Մուրք Խաչ» հանդեսը: 2001 թ. ստեղծվել է Ուկրաինայի հայերի համաուկրաինական միությունը (ՈՒՀՄ), որը կազմակերպություն է և միավորում է երկրում գործող բոլոր հայկական կառույցները:

Այդ կործանարար պատերազմի հորձանուտում հայտնվել են նաև հայ ժողովուրդն ու Հայաստանի Հանրապետությունը (ՀՀ): Որովհետև՝

ա) ՀՀ-ն համարվում է ՌԴ-ի ռազմավարական դաշնակիցն ու բարեկամը,

բ) ավելի քան երեսուն տարի շարունակվում է հայ-ադրբեջանական առճակատումը, իսկ Եվրոպային նավթ և գազ մատակարարող Ադրբեջանը դիտարկվում է Արևմուտքի հավատարիմ գործընկերը:

Առաջացել է մի իրավիճակ, երբ դեպի Արևմուտք ձգտող ՀՀ-ն հայտնվել է երկու քարի արանքում, վտանգված է նրա սուբյեկտայնությունը՝ դրանից բխող կործանարար բոլոր հետևանքներով: Որպես այդ իրավիճակից դուրս գալու բանալի կարող է ծառայել այն, որ սթափ զնահատելով իրավիճակը՝ կարողանանք զգացմունքային հայտարարություններից իրականություն տեղափոխվել և հասկանալ, որ աշխարհի գոյությունից ի վեր ուժեղները միշտ էլ իրենց կամքն են հարկադրել թույլերին: Այդ ուժեղներից Ռուսաստանն իր ազդեցության գոտի ՆԱՏՕ-ի ներխուժումից իրեն վտանգված էր զգում և ցանկանում էր պաշտպանել իր ազգային շահերը: Նման իրավիճակի նախադեպը 2008 թ. Ռուսաստանի ներխուժումն էր

⁸ 2001 թ. տվյալներով ՈւՀ-ի բնակչության 77,8%-ը ուկրաինացիներ են, 17,3 %-ը ռուսներ, 0,2 %-ը հայեր, որոնք Ուկրաինայում վաղուց են բնակվել: XI դարում արդեն Կիևում հայկական համայնք կար: [20]:

⁹ Հայերն զբաղվում էին արհեստներով, առևտրով, երկրագործությամբ, մասնակցում ուկրաինական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին: Երկար ժամանակ իրենց ազգային նկարագիրը պահպանած հայերին XVII դարում բռնի կաթոլիկացրել են: Թուրքական դաժան բռնատիրությունից էլ թույլացած գաղութի ապագայնացումն ավելի ուժեղ ընթացավ: Մեծ Հայրենականի տարիներին, հազարավոր հայ մարտիկներ մասնակցեցին երկրի պաշտպանությանն ու ազատագրմանը: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժից հետո մի քանի հազար հայաստանցիներ բնակություն հաստատեցին Ուկրաինայի ծովափնյա քաղաքներում և հայ ազգային կյանքը կրկին աշխուժացավ: Գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքներում հիմնվեցին հայկական մշակութային ընկերություններ, եկեղեցիներ, դպրոցներ:

Վրաստան, երբ վերջինս հրապուրվել էր ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու գաղափարով: Արևմուտքում անմեղ երկրի վրա հարձակված և վատ Ռուսաստանի մասին սնափառ հայտարարություններ անողները, մոռանում են, թե ինչպես են արևմտյան երկրներն իրենք իրենց պահել հարյուրամյակներ շարունակ: Նրանք հպատակեցրել, թալանել են թույլ երկրների բնական ռեսուրսները, սպանել և վիրավորել հարյուր հազարավոր բնիկների: Հենց ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների ինքնահռչակ տիպար ԱՄՆ-ը, անցյալում հարձակվել, մի քանի երկրներ է գրավել և իր կամքը պարտադրել ողջ աշխարհին: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի որդեգրած Մոնրոյի դոկտրինում ասվում է, որ արտաքին ուժերի ցանկացած միջամտություն Ամերիկայի քաղաքական գործերին, համարվում է ԱՄՆ-ի դեմ թշնամական գործողություն: Իսկ ինչո՞վ է սատարելու ՌԴ-ի Ուկրաինայում իր ազդեցության գոտու մասին մեկնաբանությունից: Վերջապես, Washington Post-ի և ABC News-ի վերջին հարցախոյզը, որը ցույց է տվեց, թե հենց ամերիկացիների միայն 33 տոկոսն է հավանություն տալիս Բայդենի արտաքին քաղաքականությանը, դրա անուղղակի հաստատումն է:

Ասում են՝ «պատերազմը դիվանագիտություն է այլ միջոցներով», հետևապես կարծում ենք, որ որքան շատ արտաքին ուժեր (ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան և այլն) խառնվեն այս հակամարտությանը, այնքան ավելի կվատանա իրավիճակը, քանի որ այս երկրներից յուրաքանչյուրը, ձևացնելով թե իբր պաշտպանում է Ուկրաինային, իրականում հետապնդում է իր շահը: Իսկ Ռուսաստանն էլ՝ վախենալով, որ Ուկրաինան կմիանա ՆԱՏՕ-ին, որոշեց իր կամքը պարտադրել նրան, որովհետև դրանից հետո անհնար կլինի չեզոքացնել ընկալվող վտանգը, քանի որ համաձայն ՆԱՏՕ-ի քաղաքականության՝ «*հարձակումը մեկ անդամ երկրի վրա համարվում է հարձակում բոլորի վրա*» [23]:

Պատերազմի և Ռուսաստանի դեմ սահմանված պատժամիջոցների հետևանքով Հայաստանը հայտնվել է Ռուսաստանի հետ իր դաշինքի և կախվածության, ինչպես նաև մնացած աշխարհի հետ հարաբերությունների մեջտեղում և «*երբ երկու փիղ բախվում են, մրջյունը ոտնակոխ է լինում, անկախ նրանից, թե որ փիղն է հաղթում*»: «Կալիֆոռնիա կուրիեր» թերթի խմբագիր Հարութ Սասունյանի կարծիքով Հայաստանի ամենամեծ խնդիրն այժմ ձեռնահաս դեկավարի, որը կկարողանար լուծում գտնել այս բարդ իրավիճակից դուրս գալու համար, չգոյությունն է [24]: Օրինակ, երբ Եվրոխորհուրդը քվեարկեց Եվրոպայի խորհրդին Ռուսաստանի անդամակցությունը կասեցնելու օգտին, քառասուներկու երկիր կողմ

քվեարկեց, իսկ Հայաստանը միակ երկիրն էր, որը Ռուսաստանի հետ միասին դեմ քվեարկեց այդ որոշմանը: Հիշենք, որ Թուրքիան խորամանկորեն ձեռնպահ մնաց, իսկ Ադրբեջանն ընդհանրապես քվեարկեց: Անկասկած հակառուսական պատժամիջոցները մեծ ազդեցություն կունենան Հայաստանի թույլ տնտեսության վրա, քանի որ Ռուսաստանը Հայաստանի ամենամեծ առևտրային գործընկերն է, քանզի երբ «*Ռուսաստանը փռշտում է, Հայաստանը մրտում է*»: Ուստի միակ լուծումը խաղաղ բանակցությունների միջոցով փոխզիջման հասնելն է: «*Այն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման*» մոտեցումն այս դեպքում բոլորին կդարձնի կույր և անատամ, ՀՀ-ին՝ հատկապես: Այնպես որ, ռուս-ուկրաինական շրջանակներից վաղուց դուրս եկած աշխարհը փոխելու և նոր աշխարհակարգ ձևավորելու փորձաքար այդ հակամարտության շրջապտույտում հայտնված Հայկական հարցը հերթական անգամ խիստ վտանգված է: Իսկ մերօրյա բևեռացող աշխարհում, որպեսզի ոչ ավերակների տակ մնա և ոչ էլ հայտնվի պատմության լուսանցքում, ՀՀ-ի նման փոքր երկրների համար, ճիշտ կողմնորոշվելն անչափ կարևոր է: Մի բան, որն առայժմ չի երևում: Հետևապես ստիպված ենք արձանագրել, որ չարքկված Հայկական հարցը հերթական անգամ ոչ միայն արդարացի լուծում չի ստանում, այլև XX դարի առաջին երկու տասնամյակների նման, այս անգամ ևս, հայ ժողովորդի ֆիզիկական գոյությունը հայրենի բնօրրանում կրկին վտանգված է և օր առաջ սթափվելու, ճիշտ ու հաշվարկված քայլեր կատարելու խիստ անհրաժեշտությունը կա:

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն

1. **Бесчастная М.** И Бог создал украинку // Ежедельник 2000, 2013. – 8 ноября. – С. 7.
2. **Голубов А.** Троя на Днепре // Корреспондент, 2013. – № 1 (540), 11 января. – С. 26–28.
3. **Бузина О.** Истории от Олеса Бузины: Когда на Украине было жить хорошо – 2 // Сегодня, 2008. – 22 февраля.
4. **Голубов А.** К вопросу об основных направлениях украинской субкультурологии // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств, СПб., 2015. № 2 (23), июнь 2015, С. 225:
5. **Каревин А.** Русь нерусская (Как рождалась «рідна мова»). М. Имперская традиция, 2006, С. 24:
6. **Кузьмук О. С.** Псевдонаукові теорії етногенезу українців та їх вплив на суспільну свідомість Архивная копия от 14 марта 2016 на Wayback Machine // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 110—116.

7. Почему Украина не Россия /Автор-составитель **Котюха А.А.** – Харьков: Фолио, 2005. – С. 44.
8. **Плачинда С. Лебедя.** Як і коли виникла Україна. – К.: ВД «Калита», 2006. – С. 4.
9. **Радзиевский В.**, О современных украинских мифах. ciberleninka.ru, С. 2.
10. **Радзиевский В.**, Восточнославянская субкультурная общность России и Украины: исторический и этнолингвистический экскурс.
11. **Синьяжски О.**, Коротка история «Украинского правопису», Культура украинского слова. Зборник 1. X. С. 110.
15. **Путин В.**, Национальный вопрос sobervieq.org/politics/putin/russia-national.html.
16. <https://www.1in.am/2546759.html>
17. News.am:
18. sobervieq.org/politics/putin/russia-national.html.
19. armenian-interest.com
20. worldpopulationreview.com
21. ua-report.info
22. armeniatoday.news
23. www.nato.int
24. www.TheCaliforniaCourier.com

Կարգը.

12. www.myheritage.com.
13. ciberleninka.ru.
14. <http://www.vesti-ukr.com>...v-ukraine...zapretit-slovo-rossija...

Տճանադրվել է՝ 10.04.2022
Րեցենզիվանա/Գրախոսվել է՝ 15.04.2023
Մոտրվա/Ընդունվել է՝ 19.04.2023

Միքայել Աստապատեցու՝ Հյուսիսային Արցախի Քանձակի երկու անտիպ ձեռագրեր (18-րդ դարի երկրորդ կես)

Հարությունյան Մարինե Գ.

ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

marina-arutunyan@mail.ru

ՀՏԳ՝ 091:94(479.25); EDN: LJFOIN;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-57

Հանգուցաբառեր՝ Դադիվանք, Երից Մանկանց վանք, Գոչավանք, վանահայր, ձեռագիր, Մատենադարան, հիշատակարան, գրիչ, վանք, եկեղեցի

Две неопубликованные рукописи Гандзака Северного Арцаха Микаэля Астапатети (вторая половина 18-го века)

Арутюнян Марине Г.

старший научный сотрудник, кандидат исторических наук,

Институт истории НАН РА (Ереван, РА)

marina-arutunyan@mail.ru

Аннотация: В развитии армянской рукописной культуры ценится деятельность центров письменности, образовавшихся в различных монастырях и церквях средневековой Армении.

В Арцахе были наиболее известны центры письменности ряда мест: Дадиванк (также – Дадю), Амарас, Гандзасар, Гтчаванк, Ханацах, Аветараноц, село Хзнавар, Чарекаванк, монастырь Парисос, Монастырь Ериц Манканц, Монастырь Св. Акоба, Монастырь Егիше Апостол, церковь Св. Аствацацин (в селе Араджадзор), Хирхер (Херхер), Шуши, а также – северо-восточная часть Арцаха. Некоторые из многих рукописей, написанных и переписанных в этих центрах письменности, дошли до нас. В настоящее время эти рукописи хранятся в Матенадаране имени Месропа Маштоца и Первопрестольном Святого Эчмиадзина.

В нашей научной статье мы ссылаемся на две неопубликованные рукописи, написанные Микаэлом Астапатети в Гандзаке (Северный Арцах) во второй половине XVIII века. Одна из этих рукописей называется «Евангелие» и была написана на персидском языке армянским шрифтом. В «Евангелии» нет миниатюр, орнаментов, которые обычно присутствуют в разделах, описанных четырьмя евангелистами (Матфеем, Марком, Лукой и Иоанном). Имя заказчика неизвестно. В рукописи описаны разделы, представленные четырьмя евангелистами: «Евангелие от Матфея», «Евангелие от Марка», «Евангелие от Луки», «Евангелие от Иоанна». Есть некоторые рассказы о рождении, крещении, проповеди, исцелениях, чудесах, распятии и воскресении Иисуса Христа, написанные апостолами.

Следующая переписанная рукопись Микаэля Астапатети называется «Медицина». В этой рукописи были представлены способы приготовления различных лекарств из растений, названия различных болезней, причины их возникновения, методы лечения и т.д.

Благодаря этим рукописям в то трудное время в некоторых мусульманских кругах распространилось представление о многовековых армянских традициях, христианской вере, а также об армянской народной медицине и неоспоримых фактах. С другой стороны, эта рукопись, содержащая ценные труды Амирдовлата Амасиаци, является важным источником для изучения различных вопросов средневековой медицины.

Ключевые слова: Дадиванк, монастырь Ериц Манканц, Гтчаванк, священник, рукопись, Матенадаран, мемориал, писатель, монастырь, церковь

Two unpublished manuscripts of Gandzak of Northern Artsakh of Mikael Astapatetsi (the second half of the 18th century)

Harutyunyan Marine G.

Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences, Institute of History of the

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (Yerevan, RA)

marina-arutunyan@mail.ru

Annotation: The activities of the centers of writing formed in various monasteries and churches of medieval Armenia are valued in the development of the Armenian manuscript culture.

The writing centers of a number of places, Dadivank (also - Dado), Amaras, Gandzasar, Gtchavank, Khanatsakh, Avetaranots, the village of Khznavar, Charekavank, Parisos Monastery, Yerits Mankants Monastery, St. Hakoba Monastery, Yeghishe Apostle Monastery, the church of St. Astvatsatsin of the village of Arajadzor, Hirher (Herher), Shushi, as well as the north-eastern part of Artsakh were known. Some of the many manuscripts written and rewritten in these writing centers have come down to us. Currently, the manuscripts are kept in the Matenadaran named after Mesrop Mashtots and the Mother See of Holy Etchmiadzin.

In our scientific article, we refer to two atypical manuscripts written by Mikayel Astapatetsi in Gandzak (Northern Artsakh) in the second half of the 18th century. One of the manuscripts is called "Gospel" which was written in Persian with Armenian script. There are no miniatures, ornaments in the "Gospel" which are usually present in the sections described by the four evangelists (Matthew, Mark, Luke and John). The name of the customer is unknown. The manuscript describes the sections presented by the four evangelists: "Gospel according to Matthew", "Gospel according to Mark", "Gospel according to Luke", "Gospel according to John". There are some stories about of the birth, baptism, preaching, healings, miracles, crucifixion and resurrection of Jesus Christ written by the apostles.

The next rewritten manuscript of Mikael Astapatetsi is called "Medicine". Methods for preparing various medicines from plants, the names of various diseases, the causes, the methods of the treatment, etc. were presented in the manuscript.

Thanks to those manuscripts, the idea of centuries-old Armenian traditions, Christian faith, as well as Armenian folk medicine and indisputable facts was spread in some Muslim circles in that difficult period. On the other hand, this manuscript containing the valuable works of Amirdovlat Amasiatsi is an important source for the study of various issues of medieval medicine.

Keywords: Dadivank, Yerits Mankants Monastery, Gtchavank, priest, manuscript, Matenadaran, memorial, writer, monastery, church

Հայկական ձեռագրական մշակույթի զարգացման գործում արժևորվում է միջնադարյան Հայաստանի տարբեր վանքերում ու եկեղեցիներում ձևավորված գրչության կենտրոնների գործունեությունը:

Դարեր ի վեր Արցախում գործել են Դադիվանքի (նաև՝ Դադոյի), Ամարասի, Գանձասարի, Գոչավանքի, Խանաձախի, Ավետարանոցի, Խզնավար գյուղի, Չարեքավանքի, Փառիսոսի, Երից Մանկանց վանքի, Ծարա երկրի, Սբ. Հակոբա վանքի, Եղիշե Առաքյալի վանքի, Առաջածոր գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու, Հիրիերի (Հերիերի), Շուշիի, ինչպես նաև Արցախի հյուսիս-արևելյան հատվածի մի շարք վայրերի գրչագրության կենտրոններ: Այս գրչության կենտրոններում գրված և ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերի մի մասը հասել էր մեզ [2; 3; 4; 6; 7; 8; 9]: Վերջիններս պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում: Դրանց շարքին դասվում են նաև Արցախի հյուսիս-արևելյան հատվածի ձեռագրերը:

Մեր գիտական ուսումնասիրությունում կփորձենք անդրադառնալ Հյուսիսային Արցախի Գանձակ գավառի երկու անտիպ ձեռագրերին, որոնք վերագրվում են Միքայել Աստապատեցուն³⁰: Վերջինս Արցախում եղել էր տարբեր վանքերի վանահայր, որտեղ էլ գրել էր մի քանի ձեռագրեր: Աստապատեցու գիտական ուսումնասիրության բնագավառները տարբեր են եղել. ընդօրինակել էր ինչպես կրոնական բնույթի ձեռագրեր, այնպես էլ ժողովածուներ, որոնցում

արտացոլվել են հին հայկական տոմարի և ժողովրդական բժշկության ուսումնասիրության տարբեր դրսևորումներ:

Արցախի տարբեր վայրերում Աստապատեցու գրված ձեռագրերից երեքը ներկայումս պահվում են Հայաստանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում [10; 11; 12]: Դրանք՝ ժամանակագրական առումով հիմնականում վերագրվում են 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Այդ ձեռագրերից մեկը՝ «Ժողովածու»-ն [12], գրվել էր Արցախի Շուշիի բերդում՝ 18-րդ դարի վերջին (1791-1792 թթ.): Աստապատեցին իր այս ձեռագիրն անվանում է «Բժշկարան», որի մասին նա վկայում է իր կողմից թողած հիշատակարանում. «Բժկարան գիրք արարեալ վաղեմի ժամանակաց իւր այբուբեն գրոցն օրինակ է՝ ձեռամբ Տէր Միքայէլէ Աստապատեցոյ Շուշի բերդն ՍՄԽԱ թուին» [12, էջ 72ա]:

Նրա պատվիրած ձեռագրերից մեկը՝ «Քարոզգիրք»-ը, գտնվել էր Նախիջևանի Աստապատ գյուղում, որը ներկայումս պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրատանը [14, էջ 59]:

Աստապատեցու Գանձակի ձեռագրերից մեկը կոչվում է «Ավետարան» [10], որը գրվել էր 18-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ հայաստան պարսկերենով: Ցուցակ Ձեռագրացի Ա հատորում [7, էջ 72; 9, հ. Ա, էջ 927] նշվել էր ձեռագրի գրված թվականի վերձանված տարբերակը՝ 1779 թ.: Վայր՝ Գանձակ: Թերթ՝ 143: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 21,1 X 16,9: Գրություն՝ միասին: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 36: Կազմ՝ կոստղապատ տախտակ: Հշտկրն. գրչի՝ էջ 10բ, 141 ա, 143 բ [9, հ. Ա, էջ 927]: Հշտկրն. հետագայի՝ 125բ, 136բ: Թերթերի ծայրերը՝ մաշած, որոշ տողեր՝ անընթեռնելի: «Ավետարան»-ը ծաղկված չէ, բացակայում են թռչնագրերն ու զարդագրերը, որոնք սովորաբար առկա են լինում չորս ավետարանիչների (Մատթեոս, Մարկոս, Դուկաս և Հովհաննես) նկարագրած բաժիններում: Պատվիրատուի անվանումն անհայտ է:

³⁰ Միքայել Աստապատեցու վերաբերյալ տեղեկությունները շատ սակավ են: Ըստ հեղինակի թողած մեկ հիշատակարանի՝ նա Աստապատ գյուղից է (օտար հեղինակների կողմից աղավաղված տարբերակով ներկայումս կոչվում է Աստաբաղ), որը ներկայումս գտնվում է Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Բարեկի շրջանում: Աստապատեցու մշակույթային գործունեությունը դրսևորվել էր պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հոգևոր գործունեությանը զուգահեռ, նա ընդօրինակել և անձամբ պատվիրել էր ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը հասել են մեզ:

Հատկանշական են այդ ձեռագրի հայերեն գրված հիշատակարանները: Ձեռագրի հիշատակարաններից մեկի համաձայն՝ գրիչն «Ավետարան»-ը օրինակել էր ավելի ուշ, ինչպես ինքն է նշում, շարունակել էր Հովհաննեսին և վարդապետ Հակոբին. «Վերջին գրող Սբ Ավետարանիս Տէր Միքայէլ Աստապատեցի, որ իմ Գանձայ բնակեալ տեսի ջան յուսայիոցի Օւանեսին և Յակոբին, որ նորանք ևս էին գրեալ և ես նոցուն օրինակի գրեցի Հոգի Սբ օգնեայ մեզ, գրչիս, Ամէն» [10, էջ 10բ]:

Իսկ մեկ այլ հիշատակարանում գրիչը նշում է, որ ձեռագիրը սկզբում գրվել էր Պարսկաստանի Շոշ քաղաքում, հետո այն օրինակվել էր Գանձակում՝ Տեր Միմեոնի հայրապետության ժամանակ. «որ ի ՌՄԻԸ (1779) ես Տէր Միքայէլս գրեցի օրինակի յուսայիոցի հաքիմ Յակոբին, որ գրել էր ի քաղաք Շոշ ի վաղուց ժամանակի յառաջ Ծ. ամօվ և մենք գրեցաք Սբ Աւետարանս ի քաղաքն Գանձայ ի հայրապետութեանն հայոց տեառն Միմիօնի և ի տունս Ադուանից տեառն Իսրայէլի, որոց յիշատակն օրինութեամբ եղիցի, Ամէն» [10, էջ 141ա]:

Գրիչն իր հիշատակարաններում նշում է, որ Մարգարի որդին է, որոշ ժամանակով բնակվել է Հյուսիսային Արցախի Գանձակ գավառում, որտեղ էլ արտագրել էր Հակոբ վարդապետի գրած Ավետարանը. «Վերջին գրող Սբ Ավետարանիս Տէր Միքայէլ Աստապատեցի Մարգարիեան, բնակեալ ի Գանձայ քաղաքն» [10, էջ 143բ]: Գրության շարունակությունը գրված է ծածկագրով:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ – «1853 ամի մայիսի 19-ին քեզ՝ բարին անի Աղայջան Ղազարեան, փող դավի պարոն պապայ Մուսէ» [10, էջ 125բ]:

«Ի քսան եւ վեց ապրիլի 1853 ամի» [10, էջ 136բ]:

Հայատառ պարսկերեն մեկ հիշատակարանի համաձայն՝ Սբ. «Ավետարան»-ը ընդօրինակվել էր 1780 թ. և որ ինքը՝ Աստապատեցին Մարգարի որդին է, Նախշի Ջհան քաղաքից, Եզդրվար գյուղաքաղաքից և բնակվում էր Գանձակում [10, էջ 141ա]:

Այդ ձեռագրի պարսկերենով գրելու պատճառն այն էր, որ մուսուլմանական շրջանակներում առաջանում էին մի շարք վիճարանական խնդիրներ՝ կապված քրիստոնեական համայնքի հետ և, որ ձեռագրում զետեղված արժեքավոր նյութերը կտան մի շարք վիճարկելի հարցերի պատասխանները:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԱՅԱՏԱՌ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ – Մամուռնամ ազ թօ է՝ ոօարղուտու: Թամամ շօտ. ինճիլ մագիմ, բրզբբան է ֆարսի. Թամաման չար քաթիպ քի ավալ Մաթի. դուում

Մարդու. սէում, Լուղաս, չարում Ուհաննայ: Դանրստայ պաշիտ է բրբայդերան ազիզ. քի սապայ ինճիլ մագիմ նվիշտան. բրզբբան ֆարսի ինպուտ քի աքսար մաիման մըբըլմանան դրդաթ միգրրեֆտանտ բայ ջամիյիեաթ իսայիեան դարբայլի աքսար չիզայ. քի ունչընան իեայ ին չընան աստ. դար բալայի են մուղայդամայ յագում շօտ բար ին բանդայ գունայքար հաղիր վէ մօիլէսի թամաման իասչիաստան ռաստի քանօնան Միքայիլ. վալատի Մարգարայ. շարի Նախշի ջհան. շարադէի Եզդրվար. քի սաքին դարամ շարի Գանձայ. սանայի Եսոյ Մասե. հրզար հաֆտ սատ. հաշտատ. դիկարի սանայի հրզար դըվիստ քիստ հաշտ.... [10, էջ 141ա]:

ՌԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – «Երախտագիտությունն քեզ, ո՛վ Սուրբ Հոգի: Ավարտվեց բոլոր չորս Ավետարանիչների Սուրբ Ավետարանները պարսկերենով. առաջինը՝ Մատթեոսի, երկրորդը՝ Մարկոսի, երրորդը՝ Ղուկասի, չորրորդը՝ Հովհաննեսի: Իմացե՛ք, ով սիրելի՛ եղբայրներ, որ Սուրբ Ավետարանը պարսկերենով գրելու պատճառն այն էր, որ մուսուլման ուսյալներից շատերը շատ հարցերի շուրջ վիճարանում էին քրիստոնյա համայնքի հետ, որ այսպես չէ և այնպես է: Այս նախաբանին անհրաժեշտությունը հասավ ինձ՝ մեղսագործ, ազնիվ, իսկական խաչապաշտներին նվիրյալ Միքայել քահանայիս՝ Մարգարի որդի, Նախշե Ջհան քաղաքից, Եզդրվար գյուղաքաղաքից, որ այժմ սպրում եմ Գանձակում: Քրիստոնեական թվականության 1780 թվականը»:

Այս նույն տեղեկությունը հանդիպում ենք նաև Հ. Կիրակոսյանի՝ «Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն Ավետարանի ձեռագրերը» աշխատությունում [5, էջ 23]:

Ուսումնասիրվող ձեռագիր մատյանը սկսվում է նախաբանով, որը բաժանված է գլուխների՝ առանց ենթավերնագրերի: Ձեռագրում նկարագրվում է չորս ավետարանիչների կողմից ներկայացված բաժինները՝ «Ավետարան ըստ Մատթեոսի», «Ավետարան ըստ Մարկոսի», «Ավետարան ըստ Ղուկասի», «Ավետարան ըստ Հովհաննեսի»: Կան որոշ տեղեկություններ Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան, մկրտության, քարոզչության, բժշկությունների, հրաշքների, խաչելության և հարության պատմությունների վերաբերյալ՝ գրված առաքյալների կամ նրանց հաջորդների կողմից:

Առանձին գլուխներով ներկայացված է հետևյալ հատվածները՝ «Յեսոյ արմասե ազմաթի քալ ավալ» [10, էջ 11ա] (Օգնեա Սուրբ հոգի Աստուած իմ....), «Շըրուի ավալ, ինճել շարիֆ Եսոյ ալ մասե փըսար խուղայ» [10, էջ 54 ա], «Ինճիր փաք Եսոյ արմասե Լուղաս» [10, էջ 80բ], «Նագդիք շօտէիտ Ֆաթիր խօրան քի մի խունդ» [10, էջ 109ա], «Ինճիլ փաք Եսոյ արմասե ու Հաննայ» [10, էջ 114բ]:

Աստապատեցու հաջորդ ընդօրինակած ձեռագիրը կոչվում է «Բժշկարան», որը թվագրվում է 18-րդ դարի երկրորդ կեսով (1783 թ.) [9, հ. Բ, էջ 276]: Այն ևս գրվել է Հյուսիսային Արցախի Գանձակ գավառում և ներկայումս գրչագիր օրինակը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 6234 թվահամարի ներքո: Ի տարբերություն նախորդ ձեռագրերի, այս մեկն իր ծավալով զիջում է: Ստացողի և պատվիրողի անուններն անհայտ են, հավանաբար հենց պատվիրողն էլ համարվում է գրիչը: Ձեռագրում բացակայում են նկարագրողումները, թռչնագրերը: Վայր՝ Գանձակ: Թերթ՝ 129: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 35 X 21: Գրություն՝ միասին: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 31-51: Կազմ՝ լս.: Հշտկրն. գրչի՝ էջ 3 ա: Վիճակը՝ բավարար, 1ա, 1բ, 2ա, 3բ, 128ա, 128 բ, 129ա, 129բ էջերի ծայրերը՝ վնասված, որոշ տողեր՝ անընթեռնելի [9, հ. Բ, էջ 276]:

Ձեռագրի գրության վայրի, բովանդակության, գրչի և որոշ հետաքրքիր տեղեկությունների մասին վկայում է գրչի թողած հիշատակարանը. «...գրենք որ Աստուած կամենայ «Դեղոց» անուանքն, այբ բենի գիր է եւ զմեզ ելաւ մ.լ.բ. թուին յունւարին, Գանձայ քաղաքի, ձեռամբ ամենամեղաօր Միքայել քահանայի Աստապատեցի, որ եմ ի տանէ Ջանվալեան եվ որդի Մարգարէին եւ եղբայրն Վարդագարն եւ եղբոր որդին իմ Ստեփանն: Թվոյն շ.ի.է. յուսահոգի Ամիրդովլաթ բժիշկն թարգմանեալ էր ի հայ լեզու, ի Կոստանդինուպոլիս եւ կաթողիկոսութեան Սբ Էջմիածնի Տէր Սարգսին...» [11, էջ 3ա]:

Ինչպես տեղեկացանք գրչի հիշատակարանից, ձեռագրի հիմքում ընկած է՝ XV դարի հայ բնագետ, բժիշկ, մատենագիր, բառարանագիր Ամիրդովլաթ Ամասիացու երկու արժեքավոր աշխատությունների՝ «Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական նյութոց» [1; 15] և «Օգուտ Բժշկության» բովանդակությունը: Ի դեպ, վերջինիս գրչագիր օրինակը պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ 8871 թվահամարի ներքո [9, հ. Բ, էջ 827]: Այն կրում է «Բժշկարան» խորագիրը [13], որի ստացողը համարվում է պրն. Վարդը: Ձեռագրի հիմնական բովանդակությունը՝ «Ուսումն բժշկութեան», «Ախրապատին», «Դեղագիրք» (վրացերեն) [9, հ. Բ, էջ 827; 13]:

Հ^մ 6234 ձեռագիրը բովանդակային առումով բաժանվում է երկու ընդարձակ գլուխների. առաջին գլխի առաջաբանը բացակայում է, ձեռագիրը սկսվում է տարբեր բույսերի, մրգերի, հատապտուղների ցանկով՝ որպես մարդկային օրգանիզմին անհրաժեշտ երևույթներ [11, էջ 1ա]: Առաջին գլխում [11, էջեր 1ա-60ա] գրիչը հանգամանորեն ներկայացնում է զանազան դեղաբույսերի [11, էջեր 3բ-27բ, 51բ] պատրաստ-

ման եղանակները, դրանց օգտակար և վնասակար կողմերը, ինչպես նաև ծովամթերքների [11, էջեր 30ա, 47բ], բնամթերքների [11, էջեր 34բ, 45ա] օգտակարության վերաբերյալ:

Ձեռագրի երկրորդ գլխում գրիչը ներկայացնում է Ամասիացու՝ «Օգուտ Բժշկության» հայտնի աշխատության երկրորդ բաժինը՝ «Ախրապատին» (Դեղագործություն): Երկրորդ գլուխը, ինչպես նշում է գրիչը, սկսվում է ընդարձակ առաջաբանով [11, էջեր 60ա-60բ]. «Առաջաբանուի գրոյս որ կոչի Ախրապատին եւ բժշկութենե...» [11, էջ 60ա]:

«Ախրապատին» [11, էջ 62ա] բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասում զետեղված են դեղատոմսերի պատրաստման եղանակները, դեղանյութերի քանակը, օգտագործման ձևերը: Երկրորդում՝ տարբեր հիվանդությունների անվանումներ [11, էջեր 73բ, 78ա, 87ա, 93բ, 102ա, 104բ], դրանց առաջացման պատճառները, բուժման եղանակները: Այս գրչագիր օրինակից պարզ երևում է, որ Ամիրդովլաթ Ամասիացուն հայտնի են եղել բուսական, կենդանական և հանքային ծագում ունեցող դեղերը և դրանց բաղադրիչ նյութերը: Նա օգտագործվող բուսանյութերը բաժանել է ընտանի և վայրի տեսակների՝ բժկության մեջ նախընտրելով վերջինիս օգտագործումը:

Ձեռագրում գրիչը հանգամանորեն նկարագրել էր որոշ բաժիններ՝ «Հապ գլխացաւուի» [11, էջ 78ա], «Հապ յուծման որ փորն քէէ» [11, էջ 79ա], «Հապ հագի» [11, էջ 79ա], «Աչացաւին» [11, էջ 93ա], «Ականջացաւին» [11, էջ 93բ], «Փածեղացաւին» [11, էջ 100ա] (փայծաղ), «Երիկամացաւին» [11, էջ 102ա], «Ոսկերքացաւին» [11, էջ 103 բ], «Ձերման եւ տենդեցն» [11, էջ 104բ], «Քոր եւ քոսի» [11, էջ 105բ] և այլն:

Աչացաւին – «Աչացաւութին շինի երեսն կարմիր եւ երակն, խիստ ցաւէ Քաղցր եւ թթու նռան ջուր տուր խմէ, օգնէ [11, էջ 93ա] ...»:

Ականջացաւին – «Ականջացաւի համար դիր տաք բան մը, որ ականջը կուտաքացնէ եւ ցաւն շատ չի լինի եւ ականջին տամարնին կարմիր կլինի, դեղն այնի, որ գլխոյ տամարներէն երակ առնեն, որ ցաւեցած կողմն լինի եւ մանուշակի շարապով ականջն լվանան [11, էջ 93բ] ...»: Այս խնդրի առաջացման դեպքում գրիչը խորհուրդ է տալիս նաև մեղրաջրով տարբեր խառնուրդներ:

Փածեղացաւին – «Փայծեղացաւութին, որ ուռէց լինի ...նշանն այնէ, որ ձեռդ վրայն դնես ուռէց երևի եւ տաք լինի եւ շատ ցաւի եւ լինի, որ ջերմէլ լինի: Այնուհետև առաջարկվում է տարբեր դեղաբույսեր, որոնք մեղմացնում են ցավը» [11, էջեր 100ա-100բ]:

Երիկամացաւին – «...նշանն այն է, որ հիվանդը ծարավ ունենայ եւ կռնակը խիստ

տարությունն էլ ջերմութիւն ունենայ եւ երիկամատեղն ցաւի եւ լեզուն սև լինի եւ գույնը մոմի ջուր լինի...» [11, էջ 102ա]:

Ջերման եւ տենդեցն – «... նշանն է, որ հիվանդն ամէն օր ջերմէ եւ ի ներսէն այրոցք լինի, բերանը տաք եւ չոր լինի եւ լեզուն դեղին...» [11, էջ 105ա]:

Հ^մ 7428, Հ^մ 6234 ձեռագրերի համեմատական քննության տեսակետից դիտարկելով նշենք, որ Աստապատեցու միջնադարյան բժշկագիտության ուսումնասիրությունն ավելի վառ դրսևորվել էր Հ^մ 6234 ձեռագրում, որոնց հիմքում, ինչպես նշվեց վերևում, ընկած է XV դարի հայ բնագետ, բժիշկ, մատենագիր, բառարանագիր Ամիրդովլաթ Ամասիացու արժեքավոր դիտարկումները բժկագիտության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ:

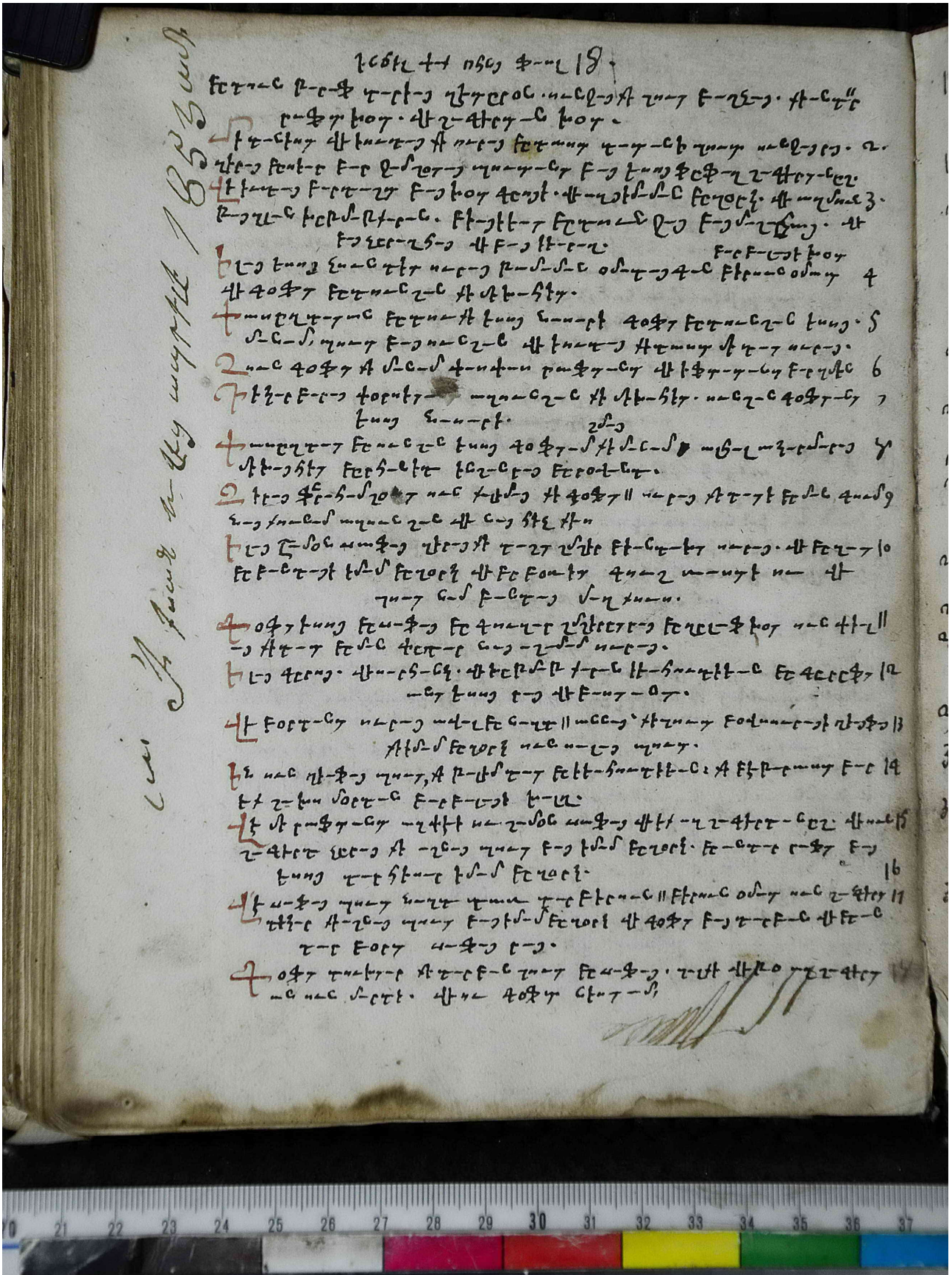
Այսպիսով, բարձր գնահատելով և կարևորելով Միքայել Աստապատեցու Արցախում թողած ձեռագրական ժառանգությունը՝ ընդգծենք, որ շնորհիվ այդ ձեռագրերի, տվյալ բարդ ժամանակաշրջանում, մուսուլմանական որոշ շրջանակներում³¹ դրոշմվեց պատկերացումը հայկական դարավոր ավանդույթների, քրիստոնեական հավատքի, ինչպես նաև հայ ժողովրդական բժկագիտության անվիճարկելի մի շարք փաստերի վերաբերյալ: Մյուս կողմից էլ՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու արժեքավոր աշխատությունների բովանդակությունը պարունակող այդ գրչագիր օրինակը կարևոր սկզբնաղբյուր է միջնադարյան բժկագիտության տարբեր հարցերի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ամիրտովլաթի Ամասիացոց**, Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց: Ի յոյս էած հանդերձ ծանօթագրութեամբք Կ. Յ. Բասմաջեան փոխ-ատենապետ Պարիսի հայ բժշկական միութեան /Կ. Յ. Բասմաջեան մատենադարան/: – Վիեննա: Միսիթարեան տպ. 1926. – I-XLIV, Ա-ԼԱ, 766 էջ: **Amirdovlat d'Amasie**, Inutile aux ignorants ou dictionnaire des substances médicales. – Vienne: Imprimerie des P. P. Mechitaristes. 1926
2. [**Բարխուտարեանց Մ.**] Արցախ: Երկասիրեց **Մակար եպս. Բարխուտարեանց**: – Բագու: տպարան «Արօր», 1895: - 408 էջ: (Եր., 1996):
3. **Եգանեան Օ. Ս.**, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: Էջեր 59-62: // «Էջմիածին» Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԻԸ տարի, ապրիլ, 1971, Գ:
4. **Թօփճեան Յակոբ Յ.**, Յուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի: Ժողոված 1878-1898: Մասն Ա. – Վաղարշապատ: Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1898; մասն Բ. – Էջմիածին, 1900:
5. **Կիրակոսյան Հ.**, Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն Ավետարանի ձեռագրերը: – Երևան, 2020:
6. **Հովսեփեան Գ.**, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչև 1250): – Անթիլիաս, 1951:
7. **Մինասյան Թ.**, Արցախի գրչության կենտրոնները: – Երևան, 2015:
8. **Ոսկեան Հ.**, Արցախի վանքերը: – Վիեննա, 1953:
9. Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա: – Երևան, 1965; հ. Բ: – Երևան, 1970; հ. Գ: – Երևան, 2007:
10. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ – Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. Հ^մ 3044:
11. ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 6234:
12. ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 7428:
13. ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 8871:
14. Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի: Էջեր 57-61: // «Էջմիածին» Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Թ. տարի, ապրիլ: 1952, Գ:
15. **Ամիրտովլաթ Ամասիացի**, Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց: - Վիեննա: 1926. - I-XLIV, Ա-ԼԱ, 766 էջ: <https://arar.sci.am/dlibra/publication/291819/edition/267941/content> (դիտում 04.04.2023)

³¹ Խնդիրը կայանում է նրանում, որ 1639 թ. Կասր ի Շիրինի (Կասրե կամ Ղասրե-Շիրին) չարաբաստիկ պայմանագրով պատմական Հայաստանի տարածքները չորրորդ անգամ երկատվեցին. այս անգամ արևելյան հատվածը կրկին անցավ Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ, արևմտյանն՝ Օսմանյան կայսրության: Այս պայմաններում, մուսուլմանական շրջանակներում, քրիստոնեական հավատքի պահպանման խնդրում առաջացան մի շարք խոչընդոտություններ, և հայատառ պարսկերեն ձեռագրերն ունեցան իրենց մեծ դերը քրիստոնեական հավատքի ընկալման, մաքառման, պահպանման գործում:

Շժան/Հանձնվել է՝ 05.04.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.04.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 13.04.2023

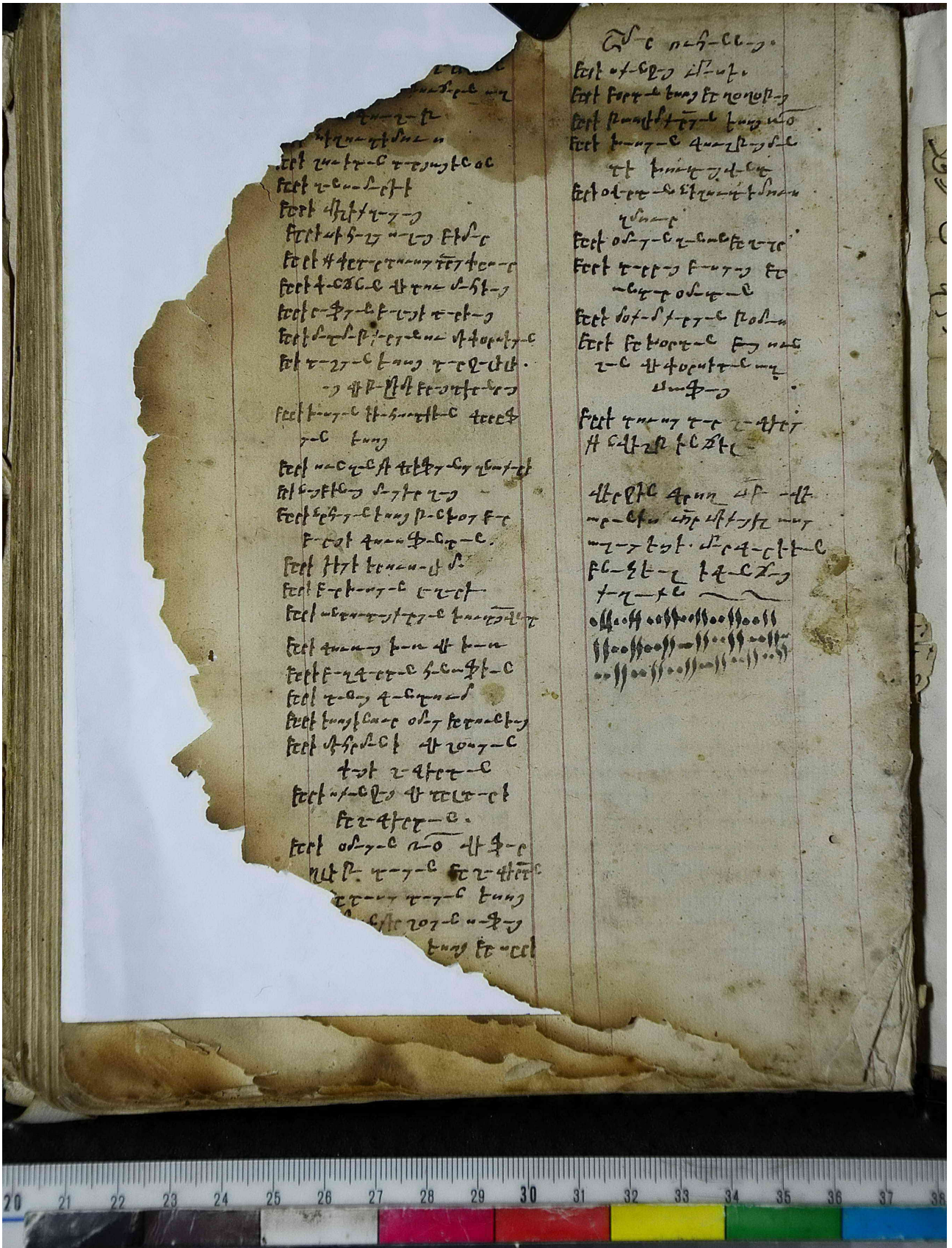

Handwritten vertical note in Armenian script on the left margin.

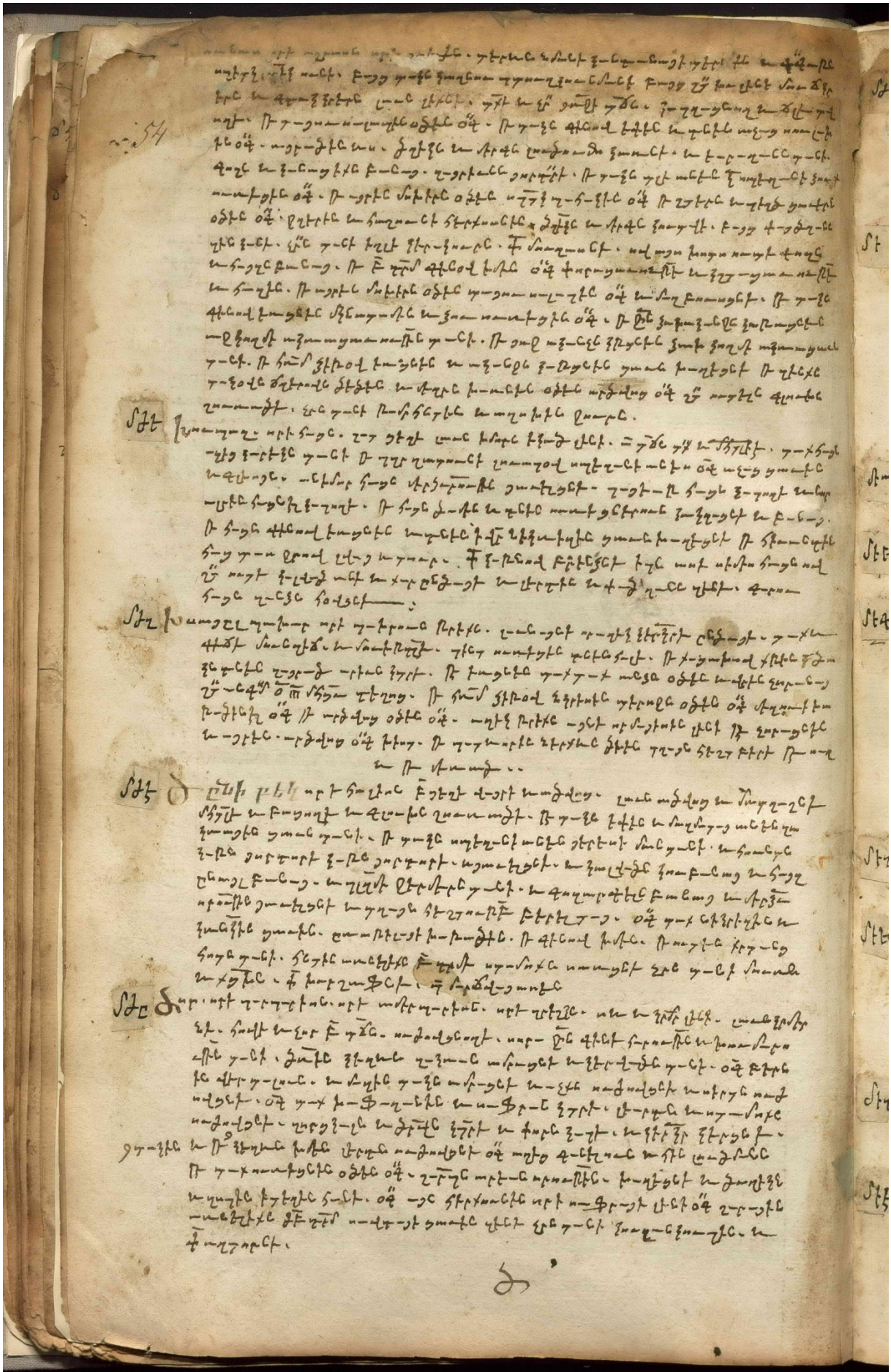
ԴՅՈՒՆ ԿՐԻՍՏՈՍ ԳՐԱԿԱՆ 18

Main body of handwritten text in Armenian script, consisting of approximately 15 paragraphs. Some paragraphs begin with large red initials.

Հիշատակարան հեռագրի – ՄՄ, ձեռ. Հ^Պ 3044, էջ 136բ [10, էջ 136բ]

Հիշատակարան գրչի – ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 3044, էջ 143բ [10, էջ 143բ]

54

ՏԻԷ

ՏԻԸ

ՏԻԹ

ՏԻԿ

94-րդ

Ճ

Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Восточной Адриатики: Албания, Черногория, Босния и Герцеговина, Хорватия, Словения

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований

Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

gagikp@mail.ru

УДК 910, 930.85 (496.5, 497.4, 497.5, 497.6, 497.16,)/72; EDN: AVHWKL;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-69

Ключевые слова: Албания, Черногория, Босния и Герцеговина, Хорватия, Словения, армяне, диаспора, архитектура, церковь, святые, памятник, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи

Հայկական ճարտարապետական և տեղանվանական հուշարձանները Արևելյան Ադրիատիկայի երկրներում. Ալբանիա, Չեռնոգորիա, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Խորվաթիա, Սլովենիա Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Մեթոդիկ-Կապյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
gagikp@mail.ru

Ամփոփում Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական և տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Ադրիատիկ Արևելյան ցովեզրի երկրներին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման և զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրների հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում զետեղված է օգտագործված գրականության ցանկը:

Հանգուցաբառեր Ալբանիա, Չեռնոգորիա, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Խորվաթիա, Սլովենիա, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, եկեղեցի, հորշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաքար, տեղանուններ, արձանագրություններ

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Countries of the Eastern Adriatic: Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in the Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, after which a list of literature is given.

Keywords: Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, Armenians, Diaspora, architecture, church, saints, monument, cemetery, headstone, toponymy, lapidary inscriptions

История

Где и когда появились первые армяне на территории Балканской Албании, впрочем, как и в странах Словении, Хорватии, Боснии и Герцеговины, Черногории, возникших после развала Югославии, неизвестно. Очевидно одно – если армяне присутствовали на остальной части Балкан, а также на западном побережье Адриатики, то восточное тем более им было знакомо.

Вообще переселение армян с исторической Родины в Византийскую империю, в частности

на Балканы, началось с конца IV в. и продолжалось вплоть до XIII в. [1, с. 35]. Согласно Гевонду Алишану Босния, в числе Сербии, Болгарии, а также Македонии и Фракии, была одна из территорий куда армяне мигрировали в ранние времена, а затем, во времена Византийской империи были насильственно переселены [2, с. 463]. Говоря о переселении, необходимо представлять причины и масштабы нескольких последних переселений.

Согласно Феофану Исповеднику в 747 г. император Византии Константин V Копроним (741-775), переселил во Фракию, в качестве буфера от болгар, адептов павликианского движения из армянских городов Милитены¹ и Феодосополя² [6, с. 140]. Увы, К подобным переселениям прибегали вплоть до X в. и последующие императоры, в частности, Иоанн I Цимисхий (969-976) [16]. При Ирине (780-802) из союзников империи они стали ее врагами перейдя на сторону болгарского князя Крума.

Необходимо отметить, что как павликиане, так и переселенные на балканы тондракийцы, называемые местными – “павликианами” [14], не ассимилировались вплоть до XVII-XVIII вв., а память о них дошла до наших дней в топонимах, в частности ойконимах, которых было найдено 25: из них 23 в Болгарии, и по одному в Хорватии и Биснии и Герцеговине (см. [18, с. 75]).

Коль скоро речь зашла об армянском топонимическом следе, необходимо упомянуть о разновидности *урбанонимов* в современной ономастической системе – *экклезионимах* [11], особом классе топонимов указывающих на места поклонений и культовых построек [20, с. 149], как правило, содержащих имя святого – т. е. *агионим* [20, с. 27].

В рассматриваемом регионе наибольшее распространение получил агионим святого Власа (см. [19, с. 54-55]). Чуть меньшее распространение, по крайней мере в рассматриваемом регионе, получил агионим святого Акакия.

Согласно традиции Римско-католической церкви оба этих армянских святых вошли в состав “Четырнадцати Святых помощников”, которые почитались как единая группа со времен эпидемии чумы сер. XIV в.

Их почитание распространилось из Германии по всей Европе. По предположению Армана Тухаджана, подобному распространению способствовала германская королева и императрица Священной Римской империи, жена императора Оттона II Рыжего (955-983), дочь Константина Склира (920-960?) и племянница императора Византии Иоанна I Цимисхия – армянка Феофано (ок. 960-991) (см. [19, с. 57]) [25, III - Les itinéraires de la diffusion du culte en Europe, с. 77-104].

Святые Акакий

В сонме святых имеется множество святых именуемых Акакий, из которых рассмотрим лишь первых шестерых общехристианских

¹ Мелитена – город и область в северной части Малой Армении (ныне г. Малатя в Западной Армении).

² Феодосиополь – византийское название армянского города Карин, переименованное в честь императора Феодосия (ныне г. Эрзерум в Западной Армении).

святых. Заметим, что все шестеро имеют в той или иной степени отношение к Армении. Приведем их парами и отметим, что персонажей в приводимых парах часто путают.

Итак, первая пара из армянского города Милитена или Малатия (ныне в Зап. Армении).

Св. Акакий исп. Мелитинский (? – † ок. 251), епископ Малатии, исповедник, чудотворец. Он жил во времена гонений императора Деция. Представ перед трибуналом Маркиана был приговорен к смерти, но его благоразумие и постоянство произвели на императора такое впечатление, что он освободил его, но после того, как тот претерпел значительные страдания.

Почитается Римско-католической и Восточной православной церквями. Обычно память совершается 31 марта. [22.1, с. 83].

Св. Акакий еп. Мелитинский (ок. 370 – † ок. 438), родился в Малатии, епископ Малатии, чудотворец, почитаемый в лике святителей. Участник III Вселенского собора в Эфесе (431), на котором стал одним из главных обвинителей еретического учения Нестория.

В православной церкви память совершается 17 апреля. [13, с. 364; 15.2].

Вторая пара из армянского города Себастия (ныне в Зап. Армении).

Св. Акакий (? – † ок. 304), священник, живший в Себастии во времена Диоклетиановых гонений. При правителе Максимусе (284-305) в Себастии семь женщин и двое детей были привлечены к ответственности. Женщин обвинили в том, что они соблазняли своих мужей стать христианами. Они не отступили от веры даже под жестокими пытками. Один из палачей, Иринарх, был настолько впечатлен их отношением к своей вере, что просил священника Акакия совершить крещение. Все они подверглись пыткам и были казнены.

В православной церкви день почитания 28 ноября [27, с. 325].

Св. Акакий Севастийский (? – † ок. 320), мученик, воин, один из Сорока Севастийских мучеников, каппадокийских воинов из состава римского XII Молниеносного легиона, стоявшего в городе Себастии, не согласившихся отречься за что и замученных.

В православной церкви день памяти 9 марта [15.3].

Третья пара образована по другому принципу, оба персонажа были офицерами римской армии и конечно же имели отношение к Армении.

Св. Акакий Армянский (? – † ок. 140), часто называют **Акакий с горы Арарат**, жил в годы правления римских императоров Адриана (117-138) и Антонина (138-161).

Согласно преданию, Акакий с горы Арарат, трибун, крестился во имя Христа. После нескольких побед император Адриан проявил к нему интерес и захотел вернуть своего офицера к прежней религии. После безуспешных увещаний он подверг его пыткам, но Акакий был непреклонен в своей вере. Затем его бичевали колючими ветвями, а затем приговорили ходить босиком по железным шипам, прежде чем распять.

Согласно более поздним записям, Акакий был казнен вместе со своими товарищами (Десятью тысячами мучеников) на горе Арарат. История приписывается Анастасию Библиотечарю (лат. Anastasius Bibliothecarius) (815-880), который во время понтификата Николая I был аббатом церкви Святой Марии в Трастевере, а затем понтифик Адриан II, назначил его библиотекарем Папской библиотеки. [22.3].

В середине XIII в. история в более преукрашенном виде была издана Винсентом из доминиканского монастыря в Бове (фр. Vincent de Beauvais) (1190-1264) [26, с. 138v, 139r].

День памяти отмечается в католической церкви 22 июня, а в православных церквях – 31 марта [22.2; 24.1, с. 16-21].

Св. Акакий Каппадокиянин (? - † 303), известен также как Акакий Византийский, центурион Мартисийского полка. В 303 г. он должен был, согласно новому закону, установленному во время Диоклетиановских гонений на христиан, вознести кадило перед статуей соправителя императора Максимиана в знак своей верности Империи. Он спокойно, но категорически отказался поклоняться идолу, за что сразу был подвергнут пыткам в Перинфе по приказу судьи Бибиана. Затем был доставлен в Византию к проконсулу Флакку. Во время путешествия палачи сломали ему челюсть, и его ежедневно бичевали. В конце концов он был распят, обезглавлен. Его тело, брошенное в море, было найдено верующими в заливе Сквиллаче, где тайно похоронили обезглавленное тело. Забегая вперед скажем, что Св. Акакий Византийский до сих пор является покровителем города Сквиллаче в Италии, где в часовне Кафедрального собора хранятся мощи святого.

В Православной церкви память святому Акакию совершается 7 мая. В Католической церкви в числе *четырнадцати святых помощников*, память совершается 8 мая и 16 января (перенесение мощей) [9; 15.4].

После подписания «Миланского эдикта» провозгласившего религиозную терпимость на территории Римской империи, останки Акакия были торжественно перезахоронены в церкви построенной в его честь на месте казни в

окрестностях Ставрона близ Византия, а когда церковь в VI в. оказалась под угрозой разрушения, она была полностью восстановлена императором Юстинианом [23, с. 32].

По всей вероятности, именно ему посвящены многочисленные церкви и часовни в Словении, где почитание восходит к XVI в., когда он считался покровителем борцов с турками-османами.

В последней паре основная путаница в том, который из святых входит в число «14-и Святых помощников» [21, с. 17]. Нам это интересно, потому что среди них есть еще один святой, о котором мы упоминали выше – это Св. Власий. [5, с. 126; 25, II - Un culte populaire, с. 41-76], который особо почитается в Хорватии и считается покровителем города Дубровник. [15.1].

География

На территории рассматриваемых стран письменные упоминания о местопребывании армян до Нового времени практически отсутствуют.

Согласно переписи населения сделанной в Сербии в 1895 г. в Боснии-Герцеговине было всего 3-е армян [3, с. 680; 8].

Количество армян проживающих в рассматриваемых странах в первой четверти XXI в.:

- Албания – ок. 300 чел. [17.1];
- Хорватия – ок. 70 чел. [17.2];
- Черногория – ок. 40 семей [17.3].

Организации

В Албании *действуют* две армянские организации – Армянское культурное общество (Тирана, 1991), Союз армян Албании (1997) [7, с. 31].

В Хорватии *действовали* две армянские организации – Армяно-хорватская ассоциация (Загреб), Ассоциация друзей армян (Дубровник) [17.2].

В Черногории *действуют* две армянские организации – НПО «Армянская диаспора» в Черногории и Союз Армян в Черногории «Ани» [17.3].

Словения присоединилась к «Обществу помощи армянским сиротам» (SOAR, 2022).

Церковь.

Духовные нужды армянской общины Албании осуществляет духовное пастырство Италии Западноевропейского Патриаршего экзархата Армянской Апостольской Церкви с центром в Париже (с 1907) [7, с. 31; 10, с. 147].

Культовые сооружения во всех рассматриваемых странах отсутствуют.

Образование, СМИ

Ни в одной из рассматриваемых стран не было и до сих пор нет армянских школ (даже воскресных) и средств массовой информации.

Албания (алб. *Shqipëria*), официальное название – **Республика Албания** (алб. *Republika e Shqipërisë*) – государство в западной части Балканского полуострова. Столица – Тирана. Административное деление Албании двухуровневое – 12 областей (алб. *Qark*), которые разделены на 61 муниципалитет (алб. *bashki*), в состав которых входят коммунуны.

Черногория (черног. *Crna Gora*, серб. *Црна Гора*) – государство на западе Балканского полуострова. Столица – Подгорица (черног. *Podgorica*, серб. *Подгорица*). Административный центр столичной общины Подгорица. Город-побратим – Ереван.

Согласно конституции Черногории, одной из «столиц» страны наряду с Подгорицей, является город Цетине (черног. *Цетиње*), в котором располагается официальная резиденция президента республики и министерство культуры Черногории.

Территория Черногории разделена на 24 общины (черног. *општина*).

Босния и Герцеговина (босн. и хорв. *Bosna i Hercegovina*, серб. *Босна и Херцеговина*) – государство в центральной части Балканского полуострова. Состоит из автономных административных единиц Федерации Боснии и Герцеговины, Республики Сербской и округа Брчко, находящемся под международным контролем. Столица – Сараево.

Федерация Боснии и Герцеговины разделена на 10 кантонов (босн. и хорв. *kantoni*), которые делятся на 79 общин (босн. и хорв. *općine*).

Республика Сербская разделена на 6 регионов (серб. *регије*), которые делятся на 57

общин (серб. *општина*), 6 городов или городских общин (серб. *град*). Общины и города (городские общины) включают 2756 населённых пунктов (серб. *насељено мјесто*).

Хорватия (хорв. Hrvatska), полное официальное название – **Республика Хорватия** (хорв. Republika Hrvatska) – государство на западе Балканского полуострова. Столица – Загреб.

Территория Хорватии поделена на 20 жупаний (хорв. Županije), жупании делятся на 122 города (хорв. Gradovi) и 424 общины (хорв. Općine), столица делится на городские районы (хорв. gradske četvrti), крупные города делятся на

местные части (хорв. mjesne odbore). Статус 21-й жупании имеет Загреб, столица Хорватии.

Словения (словен. Slovenija), полное официальное название – **Республика Словения** (словен. Republika Slovenija) – государство в Южной Европе.

Административно разделена на 12 статистических регий (словен. Regija, букв. регионов) и 212 общин (словен. Občina), 11 из которых имеют статус города. Столица – город Любляна,

делится на районные сообщества (словен. Četrtna skupnost).

Албания

Черногория

Босния и Герцеговина

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в *Албании*

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
Область Леже³					
1.	церковь	Святой Влас	Kisha e Shën Vlashit, Skuraj⁴	XIII в.	
Область Дуррес⁵					
2.	ойконим	Святой Влас	Shënavlash⁶		41°20'52"N 19°29'24"E
3.	монастырь	Святого Власия	Manastiri i Shën Vlashit ⁷ , Shënavlash		
Область Влёра⁸					
4.	церковь	Святой Влас	Kisha e Shën Vlashit, Sarandë⁹		

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в *Черногории*

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
Општина Плужине¹⁰					
5.	частица мощей	Сщмч. Григорий Армянский, просветитель Армении	Находится в церкви Успения Пресвятой Богородицы Пивского мужского монастыря, (Пивски Манастир), Пива¹¹		

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в *Боснии и Герцеговине*

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
округ Брчко¹²					
6.	ойконим	Павличани	Pavličani¹³		44°49'52"N 18°37'28"E

³ **Леже** (алб. Qarku i Lezhës, англ. Lezhë County) – область на западе Албании. Административный центр – город Леже. Область состоит из 3 муниципалитетов и 180 населенных пунктов.

⁴ **Скураи** (алб. Skuraj) – деревня в административной единице Милот (англ. Milot) в муниципалитете Курбин (алб. Kurbin) области Леже.

⁵ **Дуррес** (алб. Qarku i Durrësit) – область на западе Албании. Административный центр – город Дуррес. В состав области входят 2 муниципалитета и 117 коммун

⁶ **Шенавлаш** (алб. Shënavlash) – деревня в области Дуррес.

⁷ Монастырь Святого Власия (алб. Manastiri i Shën Vlashit, греч. Ιερά Μονή του Αγίου Βλασίου), также именуемый Новый монастырь святого Власия (алб. Manastiri i Ri i Shën Vlashit) или просто (алб. Shën Vlash) – монастырь Албанской православной церкви, расположенный в деревне Шенавлаш округа Дуррес.

⁸ **Влёра** (алб. Qarku i Vlorës) – область на юго-западе Албании. Административный центр – город Влёра. Область состоит из 7 муниципалитетов и 197 населенных пунктов.

⁹ **Саранда** (алб. Saranda или Sarandë, греч. Άγιοι Σαράντα) – город-курорт в префектуре Влёра.

¹⁰ **Община Плужине** (черног. Opština Plužine, серб. Општина Плужине) – община в Черногории. Административный центр – город Плужине.

¹¹ **Пива** (серб. Пива) – маленькая деревенька в общине Плужине.

¹² **Брчко** (босн. Brčko Distrikt, серб. Брчко округ) – округ под международным управлением.

¹³ **Павличани** (хорв. Pavličani) – деревня в особом округе Брчко.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики Хорватии

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
---	--------	--------------	------------------	-----	-----

(21) Загреб¹

7.	церковь	Св. Блаза (романо-католическая)	Crkva Sv. Blaža, prilaz Gjüre Deželića 64, Zagreb		
----	---------	---------------------------------	--	--	---

(7) Бьеловарско-Билогорска²

8.	ойконим	Павличены	43240 Pavličani ³		45°42'0"N 16°36'0"E
----	---------	-----------	-------------------------------------	--	------------------------

(17) Сплитско-Далматинска⁴

9.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva sv. Blaža, 21208, Podgrade ⁵		
----	---------	--------------------------	--	--	---

¹ **Загреб** (хорв. Zagreb, нем. Agram) – город и столица Хорватии, со статусом отдельной 21-ой жупании. Состоит из 17 районов (хорв. gradska četvrt).

² **Бьеловарско-Билогорска** (хорв. Bjelovarsko-bilogorska županija) – жупания в центральной части Хорватии, в историческом регионе Мославина. Административно жупания делится на 23 муниципальных образования (5 городов, 18 общин). Административный центр – город Бьеловар.

³ **Павличены** (хорв. Pavličani) – курорт, в составе города Чазма (хорв. Čazma) в Бьеловарско-Билогорской жупании.

⁴ **Сплитско-Далматинска** (хорв. Splitsko-dalmatinska županija, англ. Split-Dalmatia County) – жупания в Хорватии. Включает 16 городов и 39 муниципалитетов. Административный центр – город Сплит.

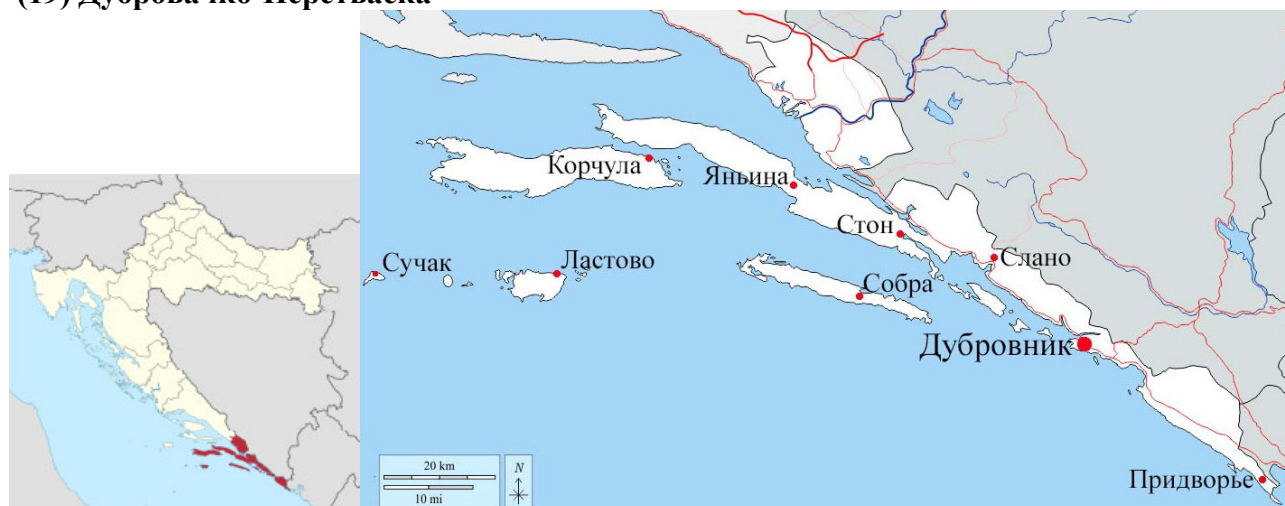
⁵ **Подград** (хорв. Podgrade) – село, в Сплитско-Далматинской жупани.

(18) Истарска⁶

10.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva sv. Eufemije i sv. Blaža, 52403, Gračiče ⁷	XIV в.	
11.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva sv. Blaža, Castello ul. 52215 Vodnjan ⁸		
12.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva sv. Blaža, Istarska ul. 28-34, 52448, Sveti Lovreč ⁹		

(19) Дубровачко-Неретваска¹⁰

⁶ **Истарска** (хорв. Istarska županija, итал. Regione Istriana, истр. Region istriana) – самая западная жупания Хорватии. Включает в себя большую часть полуострова Истрия на Адриатическом море. Административный центр и местонахождение законодательного собрания жупании – город Пазин. Правительство жупании находится в городе Пула.

⁷ **Грачище** (хорв. Gračiče, итал. Gallignana) – деревня и муниципалитет в Истрийской жупании.

⁸ **Воднян** (хорв. Vodnjan, итал. Dignano) – город в Истрийской жупании.

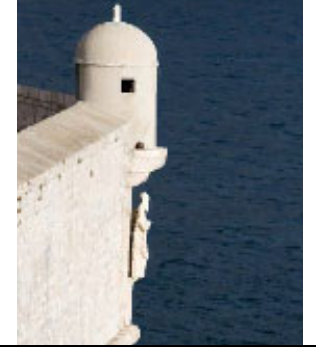

⁹ **Свети Ловреч** (хорв. Sveti Lovreč, итал. San Lorenzo del Pasenatico) – город в Истрийской жупании.

¹⁰ **Дубровачко-Неретванска** (хорв. Dubrovačko-neretvanska županija, англ. Dubrovnik-Neretva County) жупания в Хорватии. Административно жупания делится на 22 муниципальных образования (5 городов, 17 общин). Административный центр – город Дубровник.

13.	хачкар	В память 101-й годовщины Геноцида армян в Османской империи	Установлен в Доминиканском монастыре, Dominikanski samostan, ul. Svetog Dominika 4, Old Town, 20000 Dubrovnik ¹¹	24.04.2016	
14.	церковь	Св. Власия Севастийского (в нем находится голова Святого) Св. Блаза (романо-католическая)	Crkva sv. Vlaha, ul. Luža 2, Old Town, 20000 Dubrovnik		
15.	статуя	Св. Власия Севастийского [Ц, с. 61]	Установлен на крыше церкви Св. Власия, Там же		
16.	статуя	Св. Власия Севастийского [Ц, с. 61]	Установлена в нише стены справа от правого входа в собор Вознесения Девы Марии, Uznesenju Blažene Djevice Marije na nebo (Velika Gospa), ul. kneza Damjana Jude 1, Old Town, 20000 Dubrovnik	1667	
17.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише между окнами третьего этажа Дворца Спонза, Palača Sponza, Stradun 2, Old Town, 20000 Dubrovnik		

¹¹ **Дубровник** (хорв. Dubrovnik, до 1918 – Рагуза, лат. Ragusa) – город, административный центр Дубровницко-Неретванской жупании (хорв. Dubrovačko-neretvanska županija), в исторической Южной Далмации.

18.	статуя	Св. Власия Севастийского	Находится в музее Княжеский дворец, “Кнежев dvor-Dubrovački muzei”, ul. Pred Dvorom 3, Old Town , 20000 Dubrovnik	1503	
19.	статуя	Св. Власия Севастийского [Ц, с. 60]	Находится в музее Княжеский дворец Там же		
20.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише над центральными городскими воротами “Gradska vrata Pile” с внешней стороны, ul. Vrata od Pila, Old Town , 20000 Dubrovnik	1537	
21.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише над следующими за центральными воротами с внешней стороны, Old Town , 20000 Dubrovnik		

22.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише над воротами “Vrata od Ploča” в крепости Азимон “Tvrđava Asimon” с внешней стороны, ul. Vrata od Ploča, Old Town , 20000 Dubrovnik	
23.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише над воротами, Old Town , 20000 Dubrovnik	
24.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише в крепости Минчета, “Tvrđava Minčeta”, ul. Ispod Minčete 9, Old Town , 20000 Dubrovnik	
25.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена на карнизе приморской башни Св. Ивана “Tvrđava Sv. Ivana” при входе в Старый порт “Gradska lica” со стороны моря, Old Town , 20000 Dubrovnik	
26.	статуя	Св. Власия Севастийского	Установлена в нише над входом в форт Ловриенац, “Tvrđava Lovrjenac”, ul. od Tabakarije 29, Pile , 20000 Dubrovnik	
27.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva sv. Vlaha, ul. od Gorice, Lapad , 20000 Dubrovnik	

28.	<i>болница</i>	Св. Власия Севастийского	Sveti Vlaho, ul. dr. Roka Mišetića 1, Lapad , 20000 Dubrovnik	
29.	<i>кафе</i>	Св. Власия Севастийского	Caffe bar Sv. Vlaho, ul. dr. Roka Mišetića 2, Lapad , 20000 Dubrovnik	
30.	<i>улица</i>	Гора Св. Власия	ul. Gorica Svetog Vlaho, Lapad , 20000 Dubrovnik	Суммарная протяженность: 820 м
31.	<i>флаг</i>	Св. Власий Севастийский изображен на флаге Дубровника	Dubrovnik	
32.	<i>монастырь</i>	Женский Францисканский монастырь Св. Власия Севастийского	Franjevački samostan sv. Vlaho, Podvor b.b., 20217 Pridvorje ¹²	
33.	<i>церковь</i>	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, D8, 20232 Slano ¹³	
34.	<i>церковь</i>	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, 20230 Ston ¹⁴	
35.	<i>церковь</i>	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, D117, 20246 Janjina ¹⁵	

¹² **Придворье** (хорв. Pridvorje) – село в общине Конавле (хорв. općine Konavle) в Дубровницко-Неретванской жупании.

¹³ **Слано** (хорв. Slano) – посёлок, административный центр общины Дубровачко-Приморье в Дубровницко-Неретванской жупании.

¹⁴ **Стон** (хорв. Ston) – село, административный центр одноименной общины на п-ове Пелешац, в Дубровницко-Неретванской жупании.

¹⁵ **Яньина** (хорв. Janjina) – село, административный центр одноименной общины на п-ове Пелешац, в Дубровницко-Неретванской жупании.

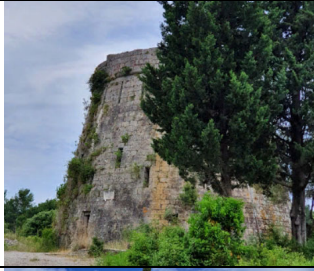

36.	форт	Св. Власия Севастийского	Forteca Svetog Vlaha, ul. 92 10, 20260 Korčula ¹⁶		
37.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, D120, 20225 Sobra ¹⁷	XV в.	
38.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, D119, 20290 Lastovo ¹⁸		
39.	церковь	Св. Власия Севастийского	Crkva Sv. Blaža, 20290 Sušac ¹⁹		

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в *Словении*

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
Горенска регион ²⁰					
40.	фреска	Щмч. Власий, епископ Севастийский	Находится в часовне Свв. епископов Ингенуина и Албуина (словен. Cerkev sv. Ingenuina in sv. Albuina) Блейского замка (словен. Blejski grad), Bled ²¹	XVII в.	

¹⁶ **Корчула** (хорв. Korčula, итал. Curzola) – город, административный центр одноименного островного муниципалитета в Дубровницко-Неретванской жупании.

¹⁷ **Собра** (хорв. Sobra) – портовый поселок на острове Млет (хорв. Mljet, итал. Meleda) в Дубровницко-Неретванской жупании.

¹⁸ **Ластово** (хорв. Lastovo, итал. Lagosta, лат. Augusta Insula, греч. Λάστοβο) – город, административный центр одноименного островного муниципалитета Дубровницко-Неретванской жупании.

¹⁹ **Сучак** (хорв. Sušac, ит. Cazza, лат. Choasa) – небольшой скалистый остров в Адриатическом море в Дубровницко-Неретванской жупании.

²⁰ **Горенска регион** (словен. Gorenjska regija, англ. Upper Carniola) – статистический регион, состоящий из 17 общин. Административный центр город Крань (словен. Kranj, нем. Krainburg).

²¹ **Блед** (словен. Bled, нем. Veldes) – город, административный центр одноименной общины (словен. Občina Bled) региона Горенска.

41.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Nemški Rovt ²²		
-----	----------------	------------	---	--	---

Горицкий регион²³

42.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Ledinske Krnice ²⁴		
-----	----------------	------------	---	--	---

43.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Budanje ²⁵		
-----	----------------	------------	---	--	---

Среднесловенский регион²⁶

44.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Kališe ²⁷		
-----	----------------	------------	--	--	--

45.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Mali Ločnik ²⁸		
-----	----------------	------------	---	--	---

Савиньский регион²⁹

46.	<i>церковь</i>	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Stopče ³⁰	XVII в.	
-----	----------------	------------	--	---------	---

²² **Немшки Ровт** (словен. Nemški Rovt, нем. Deutschgereuth) – поселок в общине Бохинь (словен. Občina Bohinj) региона Горенска.

²³ **Горицкий регион** (словен. Goriška regija) – статистический регион, состоящий из 13 общин. Административный центр город Нова-Горица (словен. Nova Gorica, нем. Neu-Görz, итал. Nuova Gorizia).

²⁴ **Лединске Крнице** (словен. Ledinske Krnice, нем. Karnitze) – поселок в общине Идрия (словен. Občina Idrija) региона Горицкий.

²⁵ **Буданье** (словен. Budanje, нем. Budaine; итал. Budagne) – поселок общине Айдовщина (словен. Občina Ajdovščina) в регионе Горицкий.

²⁶ **Среднесловенский регион** (словен. Osrednjeslovenska statistična regija) – статистический регион, состоящий из 26 общин. Административный центр город Любляна (словен. Ljubljana, итал. Lubiana, нем. Laibach).

²⁷ **Калише** (словен. Kališe, нем. Unterkalische, Oberkalische) – небольшое рассеянное поселение в общине Камник (словен. Občina Kamnik) в регионе Среднесловенский.

²⁸ **Мали Лочник** (словен. Mali Ločnik, нем. Kleinlotschnik) – поселок в общине Велике Лаще (словен. Velike Lašče) в регионе Среднесловенский.

²⁹ **Савиньский регион** (словен. Savinjska regija) – статистический регион, состоящий из 33 общин. Административный центр город Целе (словен. Celje; нем. Cilli).

³⁰ **Стопче** (словен. Stopče) – деревня в общине Шентьюр (словен. Šentjur) в регионе Савиньский.

Подравский регион³¹

47.	церковь	Св. Акакия	Cerkev sv. Ahaca, Straže ³²	
-----	---------	------------	--	---

Перечень использованной литературы

1. **Արրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հատ. Ա: – Եր.: Հայպետհրատ, 1964: – 490 էջ:
2. **Ալիշան Ղևոնդ**, Միսական: Տեղադրություն Սիւնեաց աշխարհի: Ի հ. Ղևոնդայ Մ. Ալիշան: Մ. Մխիթարեան: – Վենետիկ, ի Մխիթարեան վանս, ի Ս. Ղազար. 1893:
3. **Աճարյան, Հրաչյա** Հայ գաղթականության պատմություն: *Աստրո-Հոնգարիա*, էջեր 175-196: – Եր.: «Չանգակ-97», 2002. – 768 էջ:
4. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները** Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:
5. **Եվադյան, Մարտին** Սուրբ Վլաս սերաստացին՝ բոլորի կողմից մեծարված հայ: էջեր 124-127: // *Էջմիածին պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի: ԿԱ տարի: Յունուար, 2005. Ս. Էջմիածին:*
6. **Թեոփանես Խոստովանող**, Ժամանակագրություն: Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ: (Թարգմանություն բնագրից, առաջարան եւ ծանոթագրություններ Հրաչ Բարսիկյանի): – Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983: – 361 էջ: **Продолжатель Феофана**, Византийские источники об Армении и армянах, IV. (Перевод с оригинала, предисловие и примечания Р. М. Бартияна). – Ер., изд. АН АрмССР, 1990. – 361 с. (на арм. яз.).
7. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Արանիա*, էջեր 31-32: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
8. **Պատկանեան Ե.**, Հայերը Սերբիայում // «Լոյս» օրացույց, 1905 թ. 171-2:
9. **Վարք Սրբոց**, Հատոր Ա. Արդա – Գրիգոր Աստվածարան: – Ս. Էջմիածին, 2010:
10. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: – Եր.: «Հայկական հանրագիտարան» հրատ.: 2002: – 1076 էջ:
11. **Борисевич О. А.**, Экклезионимы как разновидность урбанонимов в современной ономастической системе. С. 420-424. // *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия "Филология. Социальные коммуникации". Том 24 (63). 2011, №4. Часть 1.*
12. **Бугаевская Л. А., Жаворонков П. И., Турилов А. А., Шевченко Э. В.** Власий Севастийский. Стр. 102-107. // *Православная энциклопедия.* – М., 2005. – Т. IX : «Владимирская икона Божией Матери – Второе пришествие». – 752 с.
13. **Василик В. В., Никифорова А. Ю., Луковникова Е. А.**, Акакий Мелитинский. С. 364. // *Православная энциклопедия.* – М., 2000. Том I : «А — Алексей Студит». – 752 с.
14. **Джурас В.**, Павликианство и тондракитство: к истории двух ересей. С. 94-102. // «Богословский сборник». Правосл. Свято-Тихон. богосл. ин-т. – М., 2001. Вып. VII.
15. **Жития святых** на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней святого Димитрия Ростовского / 12 книг. – М.: «Ковчег», 2010.

³¹ **Подравский регион** (словен. Podravska statistična regija) – статистический регион, состоящий из 41 общины. Административный центр город Марибор (словен. Maribor; нем. Marburg an der Drau).

³² **Страже** (словен. Straže) – небольшое поселение в общине Ленарт (словен. Občina Lenart) в регионе Подравский.

- 15.1. День одиннадцатый. *Житие и страдание святого священномученика Власия, епископа Севастийского, и других, пострадавших с ним.* С. 201-210. Книга шестая. Февраль. 2010. – 480 с., ил.
- 15.2. День девятый. *Страдание Святых Сорока мучеников, в армянской Севастии.* С. 172-184. Книга седьмая. Март. 2010. – 720 с., ил.
- 15.3. День семнадцатый. *Житие во святых отца нашего Акакия, епископа Мелитинский.* С. 233-228. Книга восьмая. Апрель. 2010. – 480 с., ил.
- 15.4. День седьмой. *Страдание святого мученика Акакия.* С. 213-226. Книга девятая. Май. 2010. – 784 с., ил.
16. **Лев Диакон**, История. Пер. М.М. Копыленко. – М.: Изд. Наука. 1988. – 240 с.
17. Официальный сайт офиса уполномоченного по делам диаспоры Республики Армения
 - 17.1. Албания <http://diaspora.gov.am/ru/pages/52/albania>
 - 17.2. Хорватия <http://diaspora.gov.am/ru/diasporas/62/croatia>
 - 17.3. Черногория <http://diaspora.gov.am/ru/pages/74/montenegro>
18. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.**, К изучению памятников армянской топонимики на Балканах. Стр. 90-100. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». № 1. – Ер. 2010. – EDN: [ZBINIT](#)
19. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.**, Памятники армянской архитектуры и топонимики в Германии. Стр. 53-86. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XIII, № 3. – Ер. 2022. – EDN: [AOAOJV](#)
20. **Подольская Н. В.**, Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука. 1988. – 192 с.
21. **Bautz, Friedrich Wilhelm**: ACHATIUS (Agathius, Acacius). // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). Band 1, Bautz, Hamm 1975. 2., unveränderte Auflage Hamm 1990.
22. **Catholic Encyclopedia**. Vol. I-XVII, 1907-1914. – New York: Robert Appleton Company.
 - 22.1. **Campbell, T. J.** St. Acacius // Catholic Encyclopedia. Volume 1: Aachen–Assize. 1907.
 - 22.2. **Mersman, F.** The Ten Thousand Martyrs // Catholic Encyclopedia. Volume 9: Laprade–Mass. 1910.
 - 22.3. **Kirsch, J. P.** Anastasius Bibliothecarius // Catholic Encyclopedia. Volume 16: Index. 1914.
23. **L. M. Pétin, abbé Jacques Paul Migne**, Encyclopédie théologique, 1850, Tome 1.
24. Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum (Bände 1–4) und Wolfgang Braunfels (Bände 5–8). 8 Bände. Herder, Freiburg im Breisgau u. a. 1968–1976. ISBN 3-451-22568-9.
 - 24.1. **Kimpel, Sabine** Achatius und die 10000 Martyrer von Armenien. // Lexikon der christlichen Ikonographie. Fünfter band. 1973.
25. **Thouhadjin, Armand** Saint Blaise Evêque de Sébaste, Arménie Mineure, Saint du IVe siècle universel et populaire. – Paris, L'Harmattan, 2004. – 435 p. + 165 illustrations noir et blanc, 11 cartes.
26. **Vincent de Beauvais**, Miroir historial, traduction en français par Jean de Vignay, Livres IX-XVI. (Paris BnF - Bibliothèque de l'Arsenal Ms. 5080).
27. **Watkins, Basil** The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary. Bloomsbury Publishing, 2015. – 624 p.

Сдана/Հանձնվել է՝ 04.04.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 11.04.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 18.04.2023

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Эволюция образа дракона в древнем Китае

Չժոյ Շուհան

*Государственная академия художеств Армении,
Факультет изобразительного искусства, аспирант (Ереван, РА)
790575454@qq.com*

УДК: 7.046:398(=581):94(510); **EDN:** KFKJRP;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-85

Ключевые слова: Характер дракона, Эволюционные изменения, Восприятие конкретного и абстрактного

**Վիշապի կերպարի էվոլյուցիան հին Չինաստանում
Չժոյ Շուհան**

*Ասպիրանտ, Հայաստանի Գեղարվեստի Պետական Ակադեմիա,
Կերպարվեստի ֆակուլտետ (Երևան, ՀՀ)
790575454@qq.com*

Անփոփագիր. Առասպելական Վիշապի կերպարումը հին Չինաստանում սկզբնավորվել է դեռևս վաղ նեոլիթում: Ուշ նեոլիթի հուշարձաններում վիշապի կերպարը ձեռք է բերել ավելի բարդ կերպարանք: Նրա մշակութային ենթատեքստում տեղի են ունեցել փոփոխություններ: Առասպելներում վիշապի/օձի բնույթը ենթարկվել էր վերափոխման՝ «օգնականից» վերածվելով «թշնամու»: Այս ընդհանրական երևույթը արտահայտված է նաև այլ աստվածությունների նկատմամբ: մարդկանց ընկալումները վերափոխվում է պաշտամունքից դեպի արհամարանք: Դա պայմանավորված էր ինչպես բնական պայմանների, այնպես էլ հասարակության գիտակցության փոփոխություններով:

Հանգուցաբառեր՝ վիշապի կերպար, էվոլյուցիոն փոփոխություններ, կոնկրետի և վերացականի ընկալումներ

The Evolution of the Dragon figure in Ancient China

Zhou Shuhan

*Aspirant at State Academy of Fine Arts of Armenia, Art History (Yerevan, RA)
790575454@qq.com*

Annotation: In the monuments of the late Neolithic, the image of the dragon acquired more complex appearance. There have been changes in its cultural context. In myths, the character of the Dragon/Snake has undergone a transformation, turning from an "assistant" into an "enemy". The attitude towards some deities has changed (from reverence to disrespect). This was due to changes in the consciousness of society, as well as the natural conditions of that time. This article combines archaeologically discovered images of dragons and mythical events to analyze the causes and symbolic meanings of changes in the image of dragon/snake.

Keywords: Dragon character, Evolutionary changes, Perception of the concrete and abstract.

В период от позднего неолита до раннего бронзового века образ дракона также превратился из различимого животного в абстрактную аналогию. Подобные художественные стили стали популярными в культурах нижнего слоя Сяцзянянь в бассейне реки Ляохэ, Шицзяхэ в среднем течении реки Янцзы, Эрлитоу на Центральных равнинах и Шимао на северном

Лёссовом плато. Этот стиль стирает границы между орнаментом и реалистичностью образов воображения. Положение образа дракона в письменные мифологии меняется в зависимости от образа главного героя (Табл.1). И этих мифологических героев отличают разные археологические культуры.

Таблица 1. Связь образа дракона / змеи и «пяти императоров»

Император	Прямые связи	Косвенные связи
Чжуань Сюй 嚳顛頊	«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Восточных [земель] внутри морей»: Река Хань стекает с горы Лягушачьей (Фуюй). Предок Чжуань Сюй похоронен на ее южном склоне. Девять Праматерей – на ее северном склоне. Четыре змеи охраняют их [1, с. 109].	«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Западных гор: Книга Третья»: ...На горе Гуй есть нефрит, но нет камней. Здесь обитает божество по имени Лао Тун (Старец-Младенец), а его голос обычно похож на звук каменного цина. У его подножия скопление змей [1, с. 45].

	«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Запада»: ...Там есть получеловек-полурыба по имени Юй Фу (Жена-рыба). Чжуань Сюй воскрес сразу после смерти. По ветру спустился с севера и поднялся там в небо, а потом спустился в большую реку. Затем змея превратилась в рыбу. Это и есть Юй Фу (Жена-рыба). Чжуань Сюй сразу воскресал после смерти [1, с. 122].	«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Запада» и «Каталог Заморья Востока»: Чжуань Сюй родил Лао Тун (Старца-младенца), Лао Тун (Старца-младенца) родил Чжу Жун (Божество стихии Огонь, Лето, Юг) [1, с. 119], у него (Чжу Жун) туловище зверя и голова человека. Восседает он на двух драконах [1, с. 97].
Ди Ку 帝善		«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог [земель] внутри морей»: Предок Выдающийся (Ку/Цзюнь) родил Веселящегося Дракона (Янь Луна). Веселящийся дракон изобрел лютню и гусли [1, с. 129].
Яо 尧		«Мэн Цзы» - «Тэн Вэн Гон (Часть II)»: Во времена Яо центральные равнины были затоплены. Земля стала местом обитания змей и драконов, и у людей не было убежища. [2]
Шунь 舜	«Цзочжуань» - «Чжао Гун» - «Чжао Гун двадцать девятый год» Поэтому Ди Шунь из поколения в поколение кормил драконов. [2]	
Гунь 鯀	После смерти Гунь труп не гнил три года, поэтому он разрезал себе живот острым ножом и из живота Гун родил желтого дракона (или Юй). [3, с. 473]	
Юй 禹		«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог дальних морей Севера» Слугу (чэнь) Бога Гун Гун зовут СянЛю. У него девять голов, которые едят пищу на девяти горах... Юй убил Сян Лю... Потом Юй закопал его на глубину в три жень, но оно трижды просачивалась наружу. Тогда Юй сделал алтари всем Предкам к северу от Куньлуня, к востоку от царства Мягкотелых. У СянЛю было девять голов с человеческими лицами и зеленое змеиное тело [1, с. 99]. «Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Севера»: Слугу (чэнь) Бога Гун Гун зовут СянЛю. У него девять голов, змеиное туловище, свернутое в клубок. Он питается в девяти землях. Там, где он плевал и испражнялся, образовывались родники и озера. Вонь от него была невыносимой. Никакие животные не могли там жить. Юй, перекрыв воды потопа, убил Сян Лю. Его кровь издавала такое зловоние, что в тех местах не могли расти злаки. Земля была настолько пропитана кровью, что жить было невыносимо [1, с. 124].
Ци 启	«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Запада»:	

	<p>Долина Великой Радости. Здесь сяанский владыка Ци исполняет ритуальный танец «Девяти поколений». Он восседает на двух драконах, и облака в три слоя покрывают его. В левой руке держит опахало, а в правой – кольцо из нефрита [1, с. 97].</p> <p>«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Запада»: За Юго-Западным морем, к югу от Красной реки, к западу от Зыбучих песков живет человек, в уши у него продеты две зеленые змеи. Он ездит на двух драконах. Зовется Сяский владыка Открывающий (Ци) [1, с. 122].</p>	
--	---	--

Согласно исследованиям ученых, на стоянках Давэнкоу, Луншань, Шимао и Таоси были найдены пластины из кости крокодила, которые использовались для изготовления музыкальных инструментов и во время жертвоприношений [1]. Крокодил считался одним из архетипов дракона [2]. Записи о том, что «Ди Шунь кормил драконов из поколения в поколение» и «Веселящийся дракон изобрел лютню и арфу» могут быть связаны с находкой пластин из кости крокодила.

С-образный нефритовый дракон был унаследован культурой Шицзяхэ (рис.4). Потомки Чжуань Сюй включили Сан-Мяо¹ в культуру Шицзяхэ [3; 4]. Миф о войне между Юй и Сан-Мяо превратился в войну с «Сян Лю». Сян Лю имел «змеиное туловище, свернутое в клубок», что также является метафорой образа С-образного нефритового дракона. Победенный Сян Лю в записях был представлен как проигравший, и его образ претерпел изменения. Он превратился в змею, символизирующую зло.

В то же время с периода Яо начались наводнения [5]. Символизирующий божество воды дракон/змея стал неконтролируемым. Контроль воды был основным направлением деятельности в периоды Яо, Шунь и Юй. Пострадавший от наводнения образ дракона проявлялся в виде волновой фигур (рис. 10, 11, 14), что можно обнаружить в культуре Эрлитоу, похожие на культуру нижнего слоя Сяцзядянь и культуру Шимао (рис. 2, 3, 6, 7, 10, 11, 14).

В культуре нижнего слоя Сяцзядянь очень мало артефактов, которые можно четко идентифицировать с формой дракона. Стилизованные узоры на этих артефактах вероятно олицетворяют рыб, змей и других животных (рис. 2).

¹«Каталог гор и морей (Шань хай цзин)» - «Каталог Великих пустынь Севера»: ...Чжуань Сюй родил Хуань Тоу (Лошадиная голова), Хуань Тоу (Лошадиная голова) родила народ Мяо (Мяо Мин) ... [1, с. 125].

На стоянке Дадианцзы найдено только одно изображение свернувшейся кольцами змеи, нарисованное на крышке сосуда (рис. 1). Подобно нарисованному дракону на керамической чаше, найденной в руинах Таоси, большинство из расписных керамических изделий также было найдено в гробницах [6, с. 1], поэтому значение узора может указывать на понятие жертвоприношения и реинкарнации.

Замысловатые узоры культуры нижнего слоя Сяцзядянь воплощены в росписи цветной керамики, в то время как культура Шицзяхэ сосредоточена на резьбе по нефриту. Культура Шицзяхэ более конкретна, чем культура нижнего слоя Сяцзядянь, но здесь можно увидеть комбинированные модели и преувеличенные формы выражения. Образ дракона в культуре Шицзяхэ продолжает С-образный стиль периода культуры Хуншань (рис. 4), где «голова» дракона тоже заменена на человеческую (рис. 5). Некоторые ученые предположили, что этот стиль моделирования связан с описаниями богов со змеями на ушах или монстров с двумя головами, записанными в «Шань Хай Цзин» [7, с. 61].

Герой водного хозяйства «禹 Юй» часто упоминается в мифологии. Иероглифы, обозначающие его имя, похожи на орнамент, обнаруженный на доске дракона из бирюзовой мозаики в культуре Эрлитоу [8, с. 33-34] (рис. 6). Аналогичные образы были также обнаружены в более поздний период культуры нижнего слоя Сяцзядянь (рис. 3). Драконы и змеи издавна были представлены в письменных источниках мифологии: змеи являлись отрицательными персонажами, а драконы – положительными. Змеиный персонаж был создан во времена династии Хань². Иероглиф «蛇 змея» состоит из

² Согласно эволюции китайских иероглифов, среди китайских иероглифов, открытых от династии Шан до

комбинированного текста: слева «虫 насекомое», справа «它 оно» (рис. 12, 13). Образы змей и червей стали восприниматься как однотипные еще с древних времен [9, с. 1156-1172]. И эти образы долгое время путали³.

В «Шуовэнь Цзецзы» династии Восточная Хань было написано: «Дракон – предводитель всех чешуйчатых животных» [10]. В исходном тексте используются китайские иероглифы «чешуя 鱗» и «насекомое 虫». На современный китайский это переводится как животные с чешуей, что объясняет, почему животные с чешуей имели то же значение, что и «насекомое». Иероглиф «禹 Юй» также обозначал насекомых «虫», а семейство насекомых включали змей [8, с. 33-36]. Следовательно, змея в культуре Эрлитоу могла быть «Королем насекомых», которые воспринимались как очень живучие организмы (рис. 8). Они либо группируются, либо ядовиты, либо обладают способностью сбрасывать / формировать свою кожу, они размножаются и маскируются, и даже могут убивать существа, которые во много раз крупнее их самих. Эти характеристики у древних символизировали циклы силы, воспроизводства, единства, мудрости и жизни. Причина, по которой змея стала «Королем насекомых», заключалась в том, что «она обладала большинством способностей насекомых» в глазах древних.

Барельефы каменной на остатке фундамента Великой платформы в районе Хуанчэнтай на стоянке Шимао позволяют различить орнамент, похожий на форму бирюзового дракона в культуре Эрлитоу (рис. 10, 11) представленный в виде волновой фигур.

Согласно исследованиям ученых, около 2000 г. до н. э. климат Китая был влажным и теплым, что стало причиной частых наводнений [11, с. 1306; 12, с. 69,71-75]. Отсюда можно сделать вывод, что это не только метафора «наводнения», но также указывает на то, что «победить наводнение» означает получить поддержку людей и таким образом получить власть. Это понятие отражено и в иероглифической системе. На стоянке Шимао есть две кирпичные резные фигурки, которые содержат структуру иероглифической змеи (рис. 11) и концепцию иероглифического червя (рис. 13). Бирюзовые драконы (рис. 10) на стоянке Эрлитоу претерпели эволюционные изменения с резьбой по камню (рис. 11), найденной на стоянке Шимао [13, с. 103, 106-108]. В иерог-

лифе дракона можно увидеть длинную полосу, напоминающую существо с огромной головой (рис. 8, 9), которая имеет форму, похожую на бирюзового дракона Эрлитоу (рис. 10).

В культурах Цюйцзяли и Шицзяхэ в бассейне реки Янцзы есть большое количество нефритовых скульптурок в форме цикад, в культуре Мацзяо в бассейне Желтой реки есть саламандры и лягушки, а в культуре Хуншань преобладают змеи/личинки насекомого и свиньи. После того, как жители культуры Хуншань были вынуждены перебраться на юг и Центральные равнины из-за изменения климата, культурный статус змей вырос от взаимозаменяемости до всеобъемлющей интеграции. Оригинальный иероглиф «Чи 蚩» имеет верхнюю часть в форме ноги и нижнюю часть в виде насекомого/змеи [14, с. 95], что означает – в культуре Хуаншань также есть элементы культуры насекомых. Эти культурные ветви с общими корнями претерпели процесс объединения-дифференциации-воссоединения. Период Эрлитоу находился в процессе культурного объединения.

После поражения в войне клана Чи Ю одна часть клана слилась с культурной зоной Центральных равнин, а другая часть продолжала противостояние, что привело к возникновению системы поклонения фениксу и орлу. Культура Шицзяхэ является продолжением культуры Цюйцзяли в археологии и является потомком Чи Ю в мифологии, символом Сан-Мяо. Среди обнаруженных артефактов больше произведений искусства с изображением феникса и орла, чем дракона и змеи. А в культуре Эрлитоу больше изображений дракона/змеи, чем феникса и орла [15, с. 99]. В культуре Сяцзядянь в северном регионе есть много расписной керамики, с узорами, которые очень похожи на стиль украшения бронзовой посуды династии Шан. Что касается культурного происхождения династии Шан, то древние документы свидетельствуют: «Небеса послали ласточек на землю, чтобы основать династию Шан 天命玄鸟, 降而生商»⁴.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обобщая вышеизложенную информацию, мы узнаем, что С-образный нефритовый дракон продолжал существовать в культуре Шицзяхе, а его значение менялось из-за противостояния между племенами. Музыкально связанные мифологические образы драконов соотносятся со сделанными инструментами из костей крокодила. Частые наводнения привели к

династий Цинь и Хань, иероглиф «змея» впервые появился в династиях Цинь и Хань.

³ Например, на диалектах многих регионов Китая змей также называют «длинными насекомыми».

⁴ из «Ши-цзин»-«Гимны Шан» 1046 г. до н. э. - 771 г. до н. э. [2]

появлению волнистых фигур дракона/змеи, которые повлияли на исходные иероглифы. Насекомое и змея в древних иероглифах смешивались друг с другом, и оба участвовали в формировании образа дракона. В культуре нижнего слоя Сяцзядянь образ дракона/змеи

сочетается с другими животными для создания абстрактных/антропоморфных узоров. Образ дракона в культуре Эрлитоу похож на образ дракона в культуре Шимао, но используемая среда отличается. Образ дракона в культуре Эрлитоу также абстрактен и символичен.

Рис. 1. Узор змеи на керамике из культуры нижнего слоя Сяцзядянь (Исходное изображение из: [11, с. 137]).

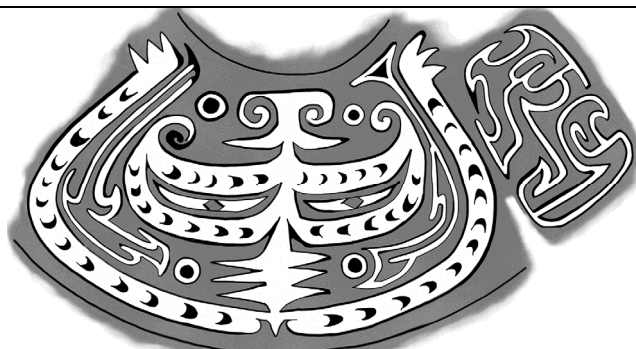

Рис. 2. Антропоморфное изображение на керамике из культуры нижнего слоя Сяцзядянь (Исходное изображение из: [11, с. 107]).

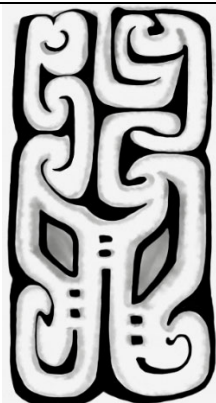

Рис. 3. Антропоморфное изображение на керамике из культуры нижнего слоя Сяцзядянь (Исходное изображение из: [11, с. 105])

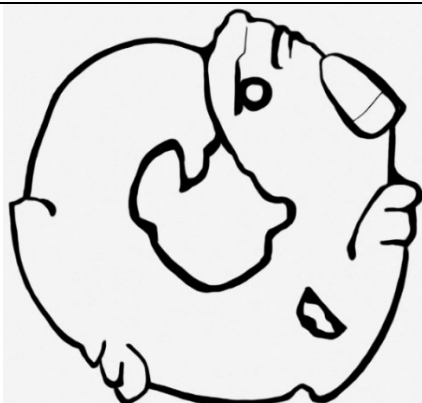

Рис. 4. Кольцеобразный дракон из нефрита культуры Шицзяхэ (Исходное изображение из: [12, с. 226]).

Рис. 5. Скульптура с двойной головой из нефрита культуры Шицзяхэ (Исходное изображение из: [13, с. 37]).

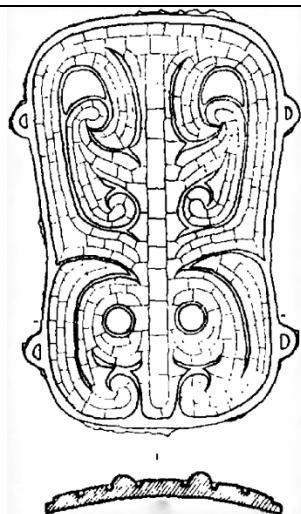

Рис. 6. Бронзовая табличка с инкрустацией бирюзой культуры Эрлитоу ([14, с. 38]).

Рис. 7. Резные узоры на керамике культуры Эрлитоу (Исходное изображение из: [15, с. 100]).

Рис. 8. Иероглиф «Дракон» в династии Шан
(Исходное изображение из: [10, с. 1032]).

Рис. 9. Иероглиф «Дракон» в династии Шан
(Исходное изображение из: [10, с. 1032]).

Рис. 11. Резьба по камню в форме змеи (Исходное изображение из: [16, с. 41]).

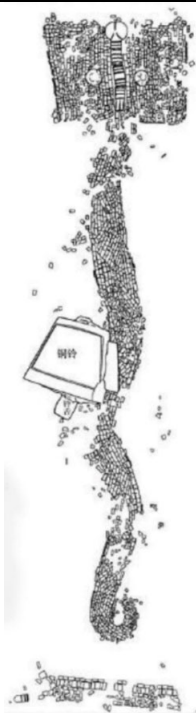

Рис. 10. Дракон украшен бирюзой
[9, с. 32].

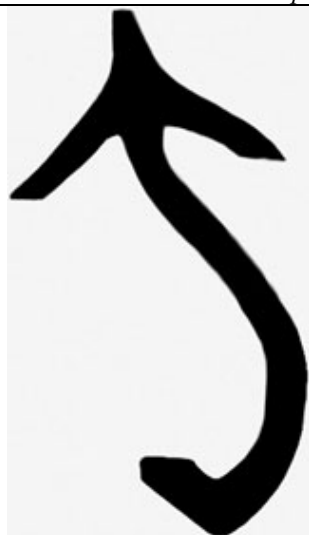

Рис. 12. Иероглиф «насекомое» в династии Шан
(Исходное изображение из: [10, с. 1156]).

Рис. 13. Иероглиф «оно / змея» в династии Шан
(Исходное изображение из: [10, с. 1172])

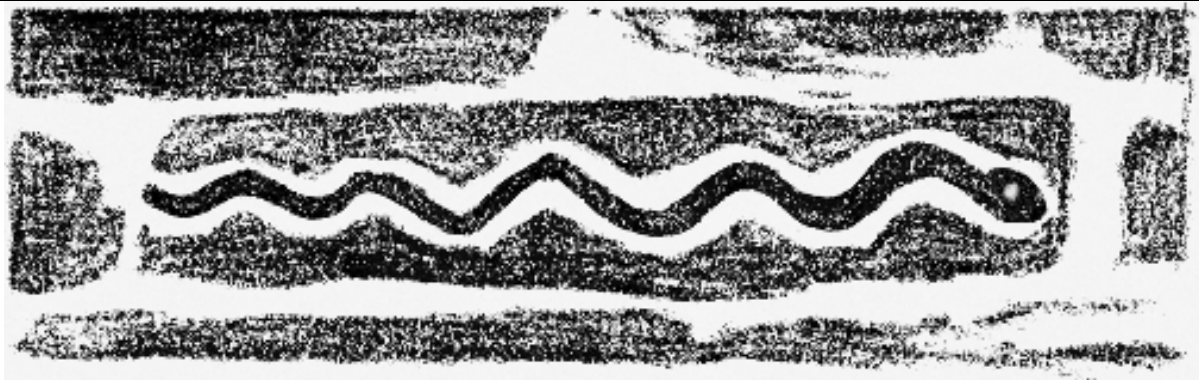

Рис. 14. Резьба по камню в форме змеи (Исходное изображение из: [16, с. 43]).

Перечень использованной литературы

1. Каталог гор и морей (Шань хай цзин). Пер. Э. М. Яншиной. – М.: "Наука" Главная редакция восточной литературы, 1977.
2. Д. Стерджен, «Китайский текстовый проект (中国哲学书电子化计划),» [В Интернете]. Available: <https://ctext.org/ens>.
3. Юань Кэ, Корректурa Шань хай цзин (山海经校注), Шанхай: Шанхайское изда-

- тельство китайской классики, 1980.
4. **Сюй Цзыцзинь**, «Пластины из кости аллигатора в доисторических захоронениях в долине Хуанхэ (试论史前黄河流域随葬鳄鱼骨板现象),» *Цзянхань Археология*, № 01, стр. 80-87, 2021.
 5. **Лю Вэйхуа**, «Археологическое исследование истоков культуры драконов (龙文化根源的考古探索),» *Академический журнал Чжунчжоу*, № 02, pp. 115-117, 2000.
 6. **Я. С. Ся Чжэнкай**, «Предварительное исследование событий погопа около 4 тыс. лет назад присутствовало в Северном Китае (我国北方 4 ка В. Р. 前后异常洪水事件的初步研究),» *Четвертичные науки*, т. 23, № 06, стр. 667-674, 2003.
 7. **Цуй Яньцин**, «Краткий анализ расписной керамики в культуре нижнего слоя Сяцзядянь (夏家店下层文化彩陶简析),» *Журнал Университета Чифэн (Социологические науки)*, т. 30, № 10, стр. 1-3, 2009.
 8. **Ян Цзяньфан**, «Фигуры древнего нефритового бога: сравнение с фигурами из Шань Хай Цзин (古代玉雕中的神话世界-与《山海经》中的神怪对照),» *Журнал Национального музея Китая*, № 01, стр. 69-65, 2011.
 9. **Хэ Ну**, «Доска дракона из бирюзовой мозаики и таблички из Эрлитоу, демонстрирующие икону Ся Юй и Ван Танца (二里头绿松石龙牌、铜牌与夏禹、万舞的关系),» *Исследования культуры Центральных равнин*, № 04, стр. 31-39, 2018.
 10. **Ли Сюэцин**, Источники иероглифа (字源), Тяньцзинь: Тяньцзиньский издательский дом китайской классики, 2013.
 11. **Институт археологии АОН КНР**, Да Дянь Цзы - Раскопки резиденции и кладбища культуры нижнего слоя Сяцзядянь (大甸子: 夏家店下层文化遗址与墓地发掘报告), Пекин: Китайское научное издательство, 1998.
 12. **Провинциальный институт культурных реликвий и археологии провинции Хубэй, Институт археологии АОН КНР**, «Место неолита в Луоджиабайлинге, Шицзяхэ, Хубэй(湖北石家河罗家柏岭新石器时代遗址),» *Археологический журнал*, № 02, стр. 191-229, 1994.
 13. **Провинциальный институт культурных реликвий и археологии Хубэй, Коллегия археологии и музеологии Пекинского университета, Городской музей Тяньмэнь**, «Разведка и раскопки на участке Шицзяхэ в городе Тяньмэнь, провинция Хубэй, с 2014 по 2016 год (湖北天门市石家河遗址2014~2016年的勘探与发掘),» *Археология*, № 07, стр. 31-45, 2017.
 14. **Оперативная группа Эрлитоу, АОН КНР**, «Краткий отчет о раскопках гробниц Эрлитоу в Янши, Хэнань, в 1981 г. (1981年河南偃师二里头墓葬发掘简报),» *Археология*, № 01, стр. 47-40, 1984.
 15. **Ч. Ц. Ч. Х. Ван Цин**, «Восстановление и предварительное понимание вновь увиденных божеств и животных на стоянке Эрлитоу (二里头遗址新见神灵及动物形象的复原和初步认识),» *Археология*, № 02, стр. 93-101, 2020.
 16. **Институт археологии провинции Шэньси, Группа культурных реликвий и археологических исследований города Юйлинь, Офис управления руинами Шимао в городе Шенму**, «Остатки фундамента Великой платформы в районе Хуанчэнтай на участке Шимао в городе Шэньму, провинция Шэньси (陕西神木市石峁遗址皇城台大台基遗迹),» *Археология*, № 07, стр. 34-46, 2020.
 17. **Чжу Найчэн**, «Происхождение бирюзового дракона в Эрлитоу - О возрасте каменной основы подпорной стены Великой платформы в районе Хуанчэнтай на участке Шимао (二里头绿松石龙的源流-兼论石峁遗址皇城台大台基石护墙的年代),» *Культурные реликвии Центрального Китая*, № 02, стр. 103-110, 2021.
 18. **Ш. Ц. Сунь Чжоюан**, «Исследование резьбы по камню, обнаруженных в остатках фундамента Великой платформы в районе Хуанчэнтай на участке Шимао (石峁遗址皇城台大台基出土石雕研究),» *Археология и культурные реликвии*, № 04, стр. 40-48, 2020.
 19. **Тан Хан**, Иллюстрация происхождения китайских иероглифов, Пекин: Хунци, 2015.
 20. **Х. Ц. Ян Синьчжэн**, «Юй напал на Саньмяо Исследование (禹征三苗探索),» *Культурные реликвии Центрального Китая*, № 2, стр. 46-55, 1995.
 21. **Юй Вэйчао**, «Археологические предположения о культуре Чу и Саньмяо (先楚与三苗文化的考古学推测),» *Реликвия культуры*, № 10, стр. 1-12, 1980.
 22. **и. д. Ши Яфэн**, «Колебания климата и важные события теплого периода голоцена в Китае (中国全新世大暖期的气候波动与重要事件),» *Наука Китая Б: Химия, виталогия и землеведение*, № 12, стр. 1300-1308, 1992.
 23. **Ван Вэй**, «Дискуссия о причинах крупномасштабных культурных изменений в моей стране около 2000 г. до н.э. (公元前2000年前后我国大范围文化变化原因探讨),» *Археология*, № 01, стр. 67-77, 2004.

Сдана/Հանձնվել է՝ 30.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 06.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 13.04.2023

**Временные перспективы в психотерапии военных травм:
пример кейс анализа**

Нагдалян Мгер К.

Ереванский Государственный Университет

аспирант кафедры Социальной и клинической психологии (Ереван, РА)

mher.naghdalian@gmail.com

УДК: 159.9.072.422; **EDN:** JPNIPK;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-92

Ключевые слова: психотерапия, военная травма, временная перспектива, временная ориентация, кейс анализ

**Ժամանակային հեռանկարները ռազմական տրավմաների հոգեթերապիայում.
քեյս վերլուծության օրինակ**

Նաղդալյան Մհեր Կ.

Երևանի պետական համալսարան

Սոցիալական և կլինիկական հոգեբանության ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

mher.naghdalian@gmail.com

Ամփոփագիր. Ռազմական նախկին և գործող կոնֆլիկտներով երկրներում, ինչպիսին է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, մշտապես առկա է ռազմական տրավմաներով անձանց հետ հոգեթերապիայի աշխատանքի անհրաժեշտություն: Այս դեպքերում հոգեթերապիայի իրականացման գործընթացում մշտապես առաջանում է նոր, ավելի հարմարեցված մոտեցումների անհրաժեշտություն: Նմանատիպ օրինակ է ռազմական հոգեբանական տրավմաներով անձանց հետ թերապիայում ժամանակային կողմնորոշումների և հեռանկարների օգտագործումը, ինչը առանձին դեպքի վերլուծությամբ ներկայացված է այս հոդվածում:

Հանգուցաբառեր՝ հոգեթերապիա, ռազմական տրավմա, ժամանակային հեռանկար, ժամանակային կողմնորոշում, քեյս վերլուծություն

Time perspectives in the psychotherapy of war traumas: an example of case analysis

Naghdalyan Mher K.

Yerevan State University

PhD student, Chair of Social and Clinical Psychology (Yerevan, RA)

mher.naghdalian@gmail.com

Abstract. In countries with former military and ongoing conflicts, such as the Republic of Armenia, there is always a need for psychotherapeutic work with people who have suffered from military trauma. In these cases, there is always a need for new, more adapted approaches in the process of psychotherapy. A similar example is the use of temporal orientations and perspectives in therapy for individuals with military psychological trauma, which is presented in this article in a separate case analysis.

Keywords: psychotherapy, military trauma, time perspective, time orientation, case analysis

Можно считать, что как только психология и психотерапия появились в нынешнем облики в просторах социальных наук, психологи почти сразу же начали работать с отдельными случаями психологических травм и активно занялись теоретической разработкой схем и правил работы с людьми, у которых есть психологическая травма. Хотя и вышеупомянутый факт очевиден, но изучения в этой области не прекращаются по сей день.

Сегодня, в РА (Республика Армения) ситуация, в связи с этим вопросом, стоит остро, так как страна и люди пережили несколько кровопролитных военных конфликтов, и по сути

Армения находится в ситуации перманентной войны с соседним Азербайджаном. Сейчас в Армении во многих учреждениях психологи-специалисты работают с военными психологическими травмами, которые есть у участников военных действий начиная 2010-их. В числе этих специалистов скромную нишу занимаю и я – автор этой статьи.

В статье предпринята попытка анализа отдельного психотерапевтического кейса, который является показательным примером организации психотерапевтической работы. На примере кейса продемонстрированы основные особенности работы с травмами в нынешней ситуации,

и выведены рекомендации в работе с пациентами такого типа.

Прежде чем начать изложение кейса, надо отметить, что для сохранения конфиденциальности пациента основные идентификационные данные будут заменены, и что пациент был осведомлён о возможности использования информации, которая относится к его кейсу.

Речь идет об участнике «44-дневной войны» 2020 года с участием вооружённых сил Армении, Арцаха и Азербайджана, который на момент начала военных действий был на срочной службе в ВС (вооруженные силы) Армении. Он 2002 года рождения, приехал из другой страны именно ради службы. У пациента не было серьёзных физических ранений, и он продолжил службу в после окончания военных действий.

Пациент пришел на терапию с следующими симптомами и жалобами – флешбэки и навязчивые мысли связанные с войной, проблемы со сном. Эти симптомы являются характерными в случаях ПТСР (Посттравматическое стрессовое расстройство) [1, с. 271-276]. К тому же, на предварительной сессии была замечена тремор в руках, который проходила на плечи и спину. На замечание про тремор, пациент ответил положительно подтверждая его наличие после военных действий и увеличение во время волнения. Оценивание психологического состояния пациента было осуществлено методом первичного интервью [4, с. 395-402].

Пациент от консультации психиатра отказался, поэтому сразу начали психотерапевтическую работу. Психологический запрос был связан с избавлением проблем, связанных со сном и про избавление от навязчивых мыслей. Для терапии была выбрана СРТ (Cognitive Processing Therapy), которая наилучшим образом на практике работает с проблемами такого типа. Нужно отметить, что речь идет об адаптированной версии СРТ, которая предназначена для работы с ветеранами войны [2, с. 162-167]. Кроме этого, выбор стратегии и метода был связан с опытом и компетентностью психотерапевта.

С пациентом в общем было проведено 10 сеансов, и терапия была приостановлена по его запросу, в связи с снижением уровня симптомов, которые составляли основу терапевтического запроса.

СРТ предоставляет конкретную схему терапевтических встреч, но она не адаптирована для армянских культурных реалий, поэтому эта схема служит больше как ориентир и указатель для работы, а именно терапия строится на основе конкретного случая.

На первых встречах были зафиксированы детали и обстоятельства получения психо-

логической травмы. Оказалось, что пациент, будучи на службе лишь около двух месяцев, сразу же после начала боевых действий был вовлечен в работы оказания помощи раненым и погружением тел погибших в машины скорой помощи. В начале, по его словам, не было никаких тревожных чувств, но через несколько дней от запаха и вида крови у него было несколько случаев потери сознания. Все вышеизложенные события проходили под постоянными обстрелами артиллерии и авиации противника.

Флешбэки и основная часть навязчивых мыслей, описанные пациентом, относились к ситуации, когда ему стало плохо от вида, запаха крови и тел погибших. Во время разговоров на эти темы, настроение пациента резко менялось в негативную сторону, тремор в руках увеличивалось и передавалось на спину и плечи. Приходилось делать упражнения заземления и регулирования эмоционального состояния [5].

Даже с учетом этих проблем, пациент охотно рассказывал об событиях, которые «не может забыть». Сам пациент разделял свое психическое состояние на «до и после» и точкой «разлома» была война. Он сам предполагал, что события, произошедшие во время войны, в какой-то степени детерминируют нынешнее состояние его психического здоровья.

На первой сессии, кроме налаживания психологического раппорта и первичной оценки состояния, была сделана предварительная обработка психологической травмы и был заключен психологический контракт. Во время второго сеанса пациент отметил, что у него исчез тремор, и даже после воспоминаний об самых страшных событиях нету никакой дрожи в руках. Позитивная динамика была зафиксирована и по отношению проблем сна и навязчивых мыслей. Психологические интервенции были направлены на переживание «отложенных эмоций», которые связаны с травмой.

Прогресс по отношению снижения соматических и первичных проявлений травмы был достигнут относительно быстро, и процесс терапии переключился на проблемы взаимоотношений с людьми. Пациент жаловался на излишнюю застенчивость и молчаливость, которая мешала процессу общения с друзьями и представителями противоположного пола. К этому добавлялась низкая мотивация почти во всех сферах жизни и отсутствие какого-либо представления о будущем и планах на него.

Здесь проявлена одна из основных характеристик травматического воздействия, к которому направлена и эта статья. Речь идет об отношении ко времени, конкретно об временной перспективе. Описание пациентом своего пове-

дения и эмоций указывало на ориентированность в сторону негативного прошлого и фаталистического настоящего, а ориентированность на будущее было заметно снижено.

Временная перспектива негативного прошлого, как и в случае положительного прошлого, оценивает отношение к произошедшим событиям. Конечно, негативное отношение может быть связано и с реальным негативным опытом, но может быть связано и с негативной реконструкцией изначально благоприятных событий, так как никто не может изменить свое прошлое, но каждый может изменить свое отношение и убеждения относительно этого прошлого.

При временной перспективе фаталистического настоящего жизнь кажется независимой от воли человека, предопределенной заранее, и человек кажется зависимым от судьбы. Возникает фаталистическое, беспомощное и безнадежное отношение к будущему и жизни. Этот фактор отражает отсутствие централизованной временной перспективы. Человек с фаталистическим фактором восприятия настоящего не обладает достаточной направленностью на цели, ориентированные на будущее, не имеет склонности к возбуждению, как у гедонистов, не испытывает ностальгии или грусти, как у людей, имеющих высокие результаты по обеим шкалам прошлого (добавляется позитивное прошлое). Люди с такой перспективой считают, что их будущее предопределено, на него невозможно повлиять отдельными действиями. настоящее надо проживать в послушании и уступчивости, то есть люди находятся во власти «произвольной» судьбы [3].

Была проведена детальная терапевтическая работа с временными ориентациями пациента. Пациенту указывалось возможность наличия вышеизложенных временных перспектив, и реакция на наличие была в основном положительной. Он сам указывал на возможность влияния травмы на эти изменения.

Интервенция в психологическую сферу временных перспектив началась с 5-ого сеанса, и к концу терапии пациент имел и вербализировал четкое понимание своих проблем в свете временных отношений. Были максимально четко отделены проблемы, которые были до травмы и которые появились после нее. Пациент понимал изменение своего отношения к времени и более яркое проявление временных перспектив негативного прошлого, фаталистического настоящего. Нужно отметить, что было прове-

дено тщательное осведомление на счет нюансов этих психологических феноменов.

Систематизирование жалоб и их понимание в свете отношения к временному континууму дало «пространство» для психотерапевтических интервенций, что и последовательно привело к снижению влияния симптомов на жизнь пациента.

Терапия была закончена на основе достижения целей психологического запроса и контракта.

Обобщая главные аспекты вышеизложенного конкретного кейса и общую тенденцию в практике, можно предположить, что при психотерапевтической работе пациентами, у которых есть травма, позитивную динамику по отношению к выздоровлению показывают интервенции, которые затрагивают отношение пациентов к временному континууму. Это позволяет конкретизировать проблему, найти первичные причины его возникновения, и найти более эффективную стратегию лечения. Этот анализ является прецедентом изучения взаимосвязи временной перспективы и психотерапевтической работы по отношению военных психических травм, и для более тщательного понимания этого феномена требуются объёмные статистические исследования.

Перечень использованной литературы

1. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. Arlington, VA, American Psychiatric Association, 2013.
2. **Сэмюэль Глэддинг.** Психологическое консультирование, 4-е издание. Серия «Мастера психологии». Перевод с английского А.Можаева. СПб.: Питер. 2002.
3. **Patricia A. Resick, Ph.D. and Candice M. Monson, Ph.D.** Cognitive Processing Therapy Veteran/Military Version. October, 2006.
4. **Тимошенко Г. В., Леоненко Е. А.** Работа с телом в психотерапии: Практическое руководство. – М: Психотерапия, 2006.
5. **Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N.** (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1.
6. **Hall, E. T.** (1983). *The dance of life: The other dimension of life.* Garden City: Anchor Press. 288.

Сдана/Հանձնվել է՝ 09.04.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 17.04.2023

КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ

Enhancing Cyber Security with Maximum Coupling in Bipartite Graphs

Sargsyan Garegin V.

Candidate of Sciences in Physics and Mathematics

Yerevan State University (Yerevan, RA)

garegin.sargsyan.v@gmail.com

Matevosyan Artur V.

Master of Electronic Design Automation (EDA), 2nd year

National Polytechnic University of Armenia (Yerevan, RA)

garegin.sargsyan.v@gmail.com, artur.matevosyan99@gmail.com

Avetyan David R.

Master of Electronic Design Automation (EDA), 2nd year

National Polytechnic University of Armenia (Yerevan, RA)

avidavetyan15@gmail.com

UDC: 519.174.7; **EDN:** JKCZSU;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-95

Keywords: Network security, Edge, Bipartite graph, C++, Matrix, Security policy, Maximum coupling, Net, QT, signal-slot

Կիբեռանվտանգության բարձրացում երկկողմանի գրաֆում առավելագույն զուգակցման մեթոդով

Մարգարյան Գարեգին Վ.

Ֆ.մ.գ.թ., Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

garegin.sargsyan.v@gmail.com

Մաթևոսյան Արտուր Վ.

Էլեկտրոնային ավտոմատացված համակարգեր (EDA) մագիստրոս, 2րդ կուրս

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

artur.matevosyan99@gmail.com

Ավետյան Դավիթ Ռ.

Էլեկտրոնային ավտոմատացված համակարգերի (EDA) մագիստրոս, 2րդ կուրս

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

davidavetyan15@gmail.com

Ամփոփագիր. Երկկողմանի կշռված գրաֆում առավելագույն զուգակցման խնդիրը կարևոր գործնական կիրառություն ունի պաշտպանության և անվտանգության ոլորտում: Օրինակ, սահմանում անվտանգությունն ապահովելու ժամանակ խնդիր է ծագում պոտենցիալ սպառնալիքների դիտարկման և դրանց կանխարգելման համար ռեսուրսների բաշխման մեջ: Որտեղ եզրերի կշիռները կարող են ներկայացնել տարբեր ռեսուրսների արդյունավետությունը կոնկրետ սպառնալիքների հայտնաբերման կամ մեղմացման համար: Նման գրաֆում առավելագույն զուգակցումն գտնելը կարող է ապահովել, որ ամենաարդյունավետ ռեսուրսները հատկացվում են ամենակարևոր տարածքներին՝ դրանով իսկ բարելավելով սահմանների անվտանգությունը:

Բացի ռազմական կիրառություններից, երկկողմանի կշռված գրաֆում առավելագույն զուգակցման խնդիրը կարող է նաև ուժեղացնել կապի անվտանգությունը: Ցանցը մոդելավորելով որպես երկկողմանի գրաֆ՝ որտեղ գազաթները ցանցի բաղադրիչներն են իսկ կողերը դրանց կապերը, առավելագույն զուգակցման որոնման մեթոդը կարող է օգտագործվել անվտանգության հնարավոր խախտումները հայտնաբերելու համար: Գրաֆի ցանկացած անհամապատասխան հանգույց հուշում է, որ բաղադրիչը կարող է վտանգված լինել կամ խոցելի լինել հարձակման համար: Այսպիսով առավելագույն զուգակցման որոնման մեթոդը դարձնում է գործիքը արդյունավետ՝ ցանցի անվտանգության առաջնահերթությունները պարզելու և ցանցը բարելավելու համար:

Այս հոդվածը ներկայացնում է երկկողմանի կշռված գրաֆում առավելագույն զուգակցում արդյունավետորեն գտնելու նոր մեթոդ: Առաջարկվող մեթոդը օգտագործում է կրկնվող մոտեցում, որը հիմնված է ավանդական ուղի մեծացնող ալգորիթմի վրա, բայց ներառում է լրացուցիչ էվրիստիկ և կրճատման տեխնիկա՝ հաշվողական բարդությունը նվազեցնելու համար: Փորձարարական արդյունքները ցույց են տալիս, որ առաջարկվող մեթոդը գերազանցում է գոյություն ունեցող ալգորիթմներին և՛ ճշգրտության, և՛ արագության առումով: Մեթոդի արդյունավետությունն ու ճշգրտությունը դարձնում են այն արժեքավոր գործիք տարբեր ծրագրերում պաշտպանությունն ու անվտանգությունը բարձրացնելու համար, ներառյալ ռազմական գործողությունները և ցանցային անվտանգությունը:

Повышение кибербезопасности с максимальной связью в двудольных графах

Саргсян Гарегин В.

Кандидат физико-математических наук

Ереванский государственный университет (Ереван, РА)

garegin.sargsyan.v@gmail.com

Матевосян Артур В.

Магистр автоматизации электронного проектирования (EDA), 2 курс

Национальный политехнический университет Армении (Ереван, РА)

artur.matevosyan99@gmail.com

Аветян Давид Р.

Магистр автоматизации электронного проектирования (EDA), 2 курс

Национальный политехнический университет Армении (Ереван, РА)

davidavetyan15@gmail.com

Аннотация. Проблема максимальной связи в двудольных взвешенных графах имеет важные практические приложения в области обороны и безопасности. Например, в контексте пограничной безопасности проблема возникает при распределении ресурсов для мониторинга и реагирования на потенциальные угрозы, где веса на краях представляют эффективность различных ресурсов для обнаружения или смягчения конкретных угроз. Нахождение максимальной связи в таком графе может гарантировать, что наиболее эффективные ресурсы будут выделены наиболее важным областям, тем самым улучшив безопасность границ.

Помимо военных приложений, проблема максимальной связи в двудольных взвешенных графах также может повысить безопасность сети. Путем моделирования сети в виде двудольного графа с узлами, представляющими компоненты сети, и ребрами, представляющими их соединения, можно использовать метод поиска максимальной связи для выявления потенциальных нарушений безопасности. Любой несопоставленный узел на графике предполагает, что компонент может быть скомпрометирован или уязвим для атаки, что делает метод поиска максимальной связи эффективным инструментом для определения приоритетов и повышения безопасности сети.

В этой статье представлен новый метод эффективного нахождения максимальной связи в двудольном взвешенном графе. В предлагаемом методе используется итеративный подход, основанный на традиционном алгоритме увеличивающего пути, но включающий дополнительные эвристики и методы сокращения для уменьшения вычислительной сложности. Экспериментальные результаты показывают, что предложенный метод превосходит существующие алгоритмы как по точности, так и по скорости. Эффективность и действенность метода делают его ценным инструментом для усиления защиты и безопасности в различных приложениях, включая военные операции и сетевую безопасность.

Ключевые слова: сетевая безопасность, ребро, двусторонний граф, c++, матрица, политика безопасности, максимальная связь, сеть, QT, сигнал-слот

Introduction

Develop and implement a software tool that, upon inputting orthogonal bipartite graphs with the corresponding file description or a graphical interface, will construct their corresponding bipartite graphs, find the maximum matching of the graph, and represent them in the software's graphical environment. The Hungarian (Munkres) algorithm [1] is used to find the maximum matching in the bipartite graph.

Let $G(V_1, V_2, E)$ be the given bipartite graph. Consider the steps of the algorithm:

1. The bipartite graph corresponding matrix A is constructed with the following principle: the number of rows is equal to $m = |V_1|$, the number of columns is $n = |V_2|$, $A_{ij} = f((v_i, u_j))$, $i = 1..m, j = 1..n$, where f is the graph's matching function, and (v_i, u_j) the edge

connecting vertices $v_i \in V_1, u_j \in V_2$ is. If these vertices are not adjacent, then $A_{ij} = 0$.

2. If the obtained matrix is not square, i.e., $m \neq n$, then zero rows (columns) are added to the matrix to make it square.

3. As the algorithm searches for the maximum matching, all elements of the matrix are multiplied by -1, and their sum is added to the largest value of the initial matrix elements.

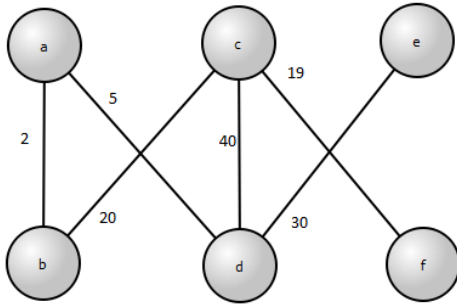
4. For each row, the smallest element is found and subtracted from all the elements of that row.

5. For each column, the smallest element is found and subtracted from all the elements of that column.

6. The minimal number of horizontal (row) lines is determined to cover all the zeros in the matrix. If this number is less than n , the optimal coverage has not been found, and the algorithm

continues with the next step. If this number is equal to n, the optimal coverage has been found, and it is determined according to the rows where the zeros are placed without duplicating the columns.

Figure 1: Bipartite graph

7. We are looking for the smallest uncovered element from the matrix, which is subtracted from the uncovered elements, and added to those elements that are located at the intersection points of the horizontal and vertical lines composing the matrix cover. Proceeding to the 6th step of the algorithm. The time complexity of the algorithm is $O(n^2m)$ [3]: Let's consider an example of the algorithm's operation on the following bipartite graph:

For graph in Fig 1, $V_1 = \{a, c, e\}, V_2 = \{b, d, f\}$:

1. The matrix will have the following form:

$$\begin{pmatrix} 2 & 5 & 0 \\ 20 & 40 & 19 \\ 0 & 30 & 0 \end{pmatrix}$$

2. The matrix is square, so no action will be performed at this step.

$$\begin{pmatrix} 2 & 5 & 0 \\ 20 & 40 & 19 \\ 0 & 30 & 0 \end{pmatrix}$$

3. After performing the actions of the 3rd step, we get the following matrix:

$$\begin{pmatrix} 30 & 35 & 40 \\ 20 & 0 & 21 \\ 40 & 10 & 40 \end{pmatrix}$$

4. Subtracting the smallest element from each row, we get:

$$\begin{pmatrix} 3 & 0 & 5 \\ 20 & 0 & 21 \\ 30 & 0 & 30 \end{pmatrix}$$

5. Subtracting the smallest element from each column, we get:

$$\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 17 & 0 & 16 \\ 27 & 0 & 25 \end{pmatrix}$$

6. To cover this matrix, 2 lines are needed, which is less than 3, so we proceed to the next step of the algorithm:

$$\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 17 & 0 & 16 \\ 27 & 0 & 25 \end{pmatrix}$$

7. The smallest uncovered element is 16, so as a result of the 7th step, we get the following matrix:

$$\begin{pmatrix} 0 & 16 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 11 & 0 & 9 \end{pmatrix}$$

8. Repeating the 6th step of the algorithm, we find that the zeros are covered in 3 lines, so the optimal cover is found

$$\begin{pmatrix} 0 & 16 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 11 & 0 & 9 \end{pmatrix}$$

According to the lines and columns covering zeros, the following will be:

$$\begin{pmatrix} 0 & 16 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 11 & 0 & 9 \end{pmatrix}$$

In the initial matrix:

$$\begin{pmatrix} 2 & 5 & 0 \\ 20 & 40 & 19 \\ 0 & 30 & 0 \end{pmatrix}$$

As a result, we find that the maximum matching will be the following: $\{(a,b),(c,f),(e,d)\}$.

Software Implementation

During the execution of the work, a graphical user interface (GUI) for mapping orthogonal line-segment [2] domains has been developed, and the algorithm for finding the maximum matching in a bipartite graph generated from the input domains has been implemented. The main components of the software are:

- Implementation of the algorithm
- Graphical interface for displaying orthogonal domains and the corresponding partitions
- Graphical component for representing the partition graph and its maximum matching

During the operation of the software, orthogonal domains are read from an input file or entered by the user, which are stored in a specific data structure and graphically represented. Afterward, when the user presses the "show graph" button, the graph corresponding to the domains is created and its maximum matching is found.

The graphical interface receives the data structure, which describes the bipartite graph and the maximum matching, which are displayed in the graphical environment.

Description of the input file

The file describing the orthogonal directionality domains can have any extension. Below, let's examine an example of an input file describing the domains:

Figure 2: Example of input file

```

test.txt - Notepad
File Edit Format View Help
{
{(20,20)(20,50)(40,50)}
{(20,20)(20,50)(40,50)(40,20)}
{(100,25)(100,45)(150,45)(150,25)}
{(120,30)(120,60)(140,60)(140,30)}
{(240,240)(240,250)(270,250)(270,240)}
}
{
{(200,200)(200,300)(300,300)(300,200)}
{(210,210)(210,290)(290,290)(290,210)}
{(210,210)(210,280)(280,280)(280,210)}
{(210,210)(210,220)(220,220)}
}
{
{(20,20)(20,50)(40,50)(40,20)}
{(25,25)(25,45)(35,45)(35,25)}
}
{
{(10,25)(10,45)(35,45)(35,25)}
}
{
{(27,30)(27,40)(32,40)(32,30)}
}
{
{(45,25)(45,45)(65,45)(65,25)}
}
,

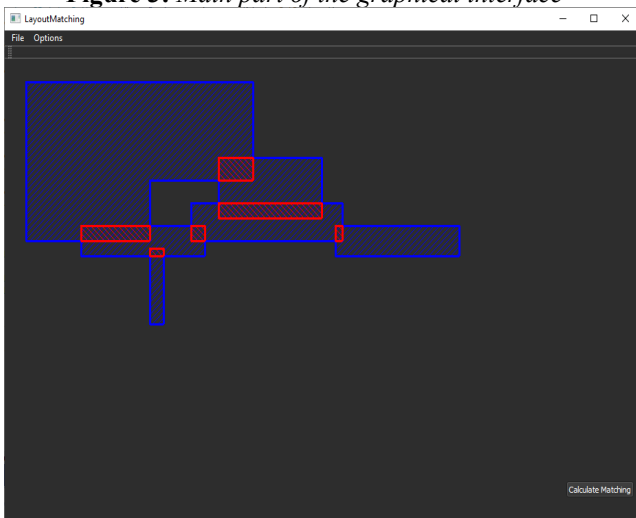
```

Structure of the graphical interface

The graphical interface consists of a main part, where the orthogonal directionality domains and their divisions are depicted, and a button that launches the main algorithm [4]. Figure 3 presents the appearance of the graphical environment.

The user can load the orthogonal directionality domains described in the input file using the File->Open button. When the user presses the "Calculate Matching" button, a separate window opens, displaying the graph corresponding to the domains and the maximum matching in that graph.

Figure 3: Main part of the graphical interface

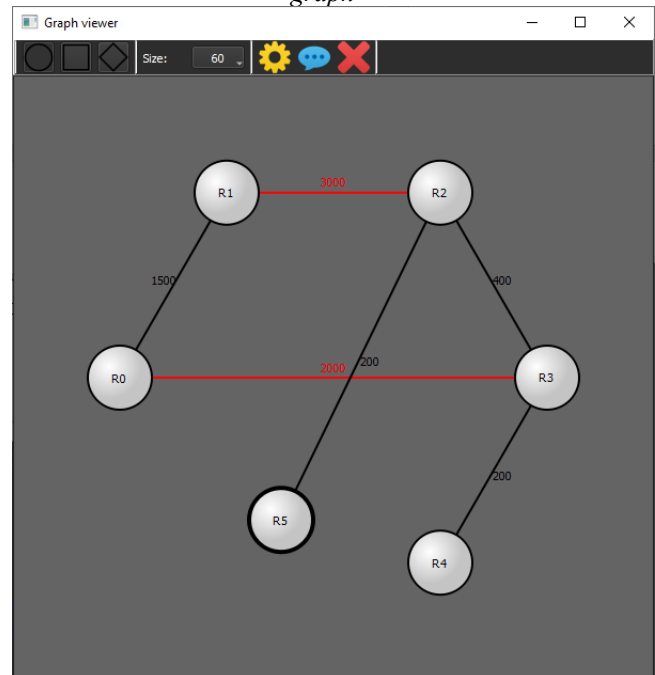

The part for displaying the orthogonal directionality domains consists of the following sections:

- **LayoutMatching** - a main window inherited from QMainWindow that represents a template containing the basic elements of the graphical interface (QWidget, QPushButton, QStatusBar, etc.). Using Qt's signal-slot mechanism [5], it connects the different parts of the interface, specifically when the "Calculate Matching" button is pressed to calculate the maximum matching, this class's function is called, which, with the help of another part of the program, obtains the graph constructed from the orthogonal directionality domains, passes it to the algorithm, and, as a result, obtaining the maximum matching, opens the window displaying the graph, transferring the information about the graph.

- **CanvasWidget** – A class inherited from QWidget that is responsible for drawing rectangular areas and their divisions. The base class QWidget's paintEvent(), mousePressEvent(), mouseMoveEvent(), and mouseDoubleClickEvent() functions are overridden to allow the user to add new areas during the program's operation. To add a new area, the user clicks once at the point where the rectangular area begins, then moves the mouse to draw the side, depending on the direction - horizontal or vertical, and then clicks again to start drawing the next side. To finish, the user double-clicks at the endpoint of the last side, which closes the boundary and constructs the area.

Figure 4: The view of the maximum matching of the graph

The window representing the graph, by receiving the graph and a certain number of its edges as input, depicts the graph's vertices in a circular layout, while the edges belonging to the

input set of edges are highlighted with a different color. In this window, the user has the ability to change the appearance of the vertices, their sizes, as well as change the arrangement of the vertices relative to each other.

Obtained results of the software tool

By providing the file shown in Fig. 2 as input data to the software tool, the result of the work is the graph depicted in Fig. 4, where the edges forming the maximum matching are shown in a distinct color.

Conclusions

In this work, we have developed an algorithm for finding the maximum matching in a bipartite graph with bent edges, using an orthogonal directionality language to describe areas. Our implementation includes a software tool that graphically displays the input areas and calculates the maximum matching for the corresponding bipartite graph. The tool presents the resulting graph in a graphical environment, with the edges forming the maximum matching displayed in a different color. The software implementation materials are available at the following link: [6].

The algorithm can be used in network security to identify potential vulnerabilities or breaches. By modeling a network as a bipartite graph and searching for the maximum matching, any unmatched nodes can indicate potential points of weakness. This makes the maximum matching search algorithm a valuable tool for prioritizing and

improving network security.

Overall, our algorithm and software tool offer a flexible and efficient approach to finding the maximum matching in bipartite graphs, with important practical applications in defense and security. The availability of our software implementation materials at the given link will enable others to build on our work and apply the algorithm in a variety of contexts.

References

1. **Stroustrup** - The C++ Programming Language 4th edition, - Addison-Wesley Professional, 2012. – 1040 p.
2. **Mark Allen** -Data structures and algorithm analysis in C++, 2006, 507p
3. **Kuhn H. W.**, 50 Years of Integer Programming 1958-2008. Springer, Berlin, Heidelberg, 2010, p29-47
4. **Petrosyan P. A, Mkrтчhyan V. V., Kamalyan R. R.**, Graph Theory, YSU Publishing House, 2015.
5. **Jasmin Blanchette, Mark Summerfield** –C++ GUI programming with Qt 4 -Prentice Hall PTR, 2006. – 560 p.
6. <https://github.com/davidavetyan/LayoutMatching>

Сдана/Հանձնվել է՝ 03.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 11.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 17.04.2023

Ensuring Information System Security by Selective Multi-factor Authentication

Margarov Gevorg I.

*National Polytechnic University of Armenia, Institute of ITTE, Head of ISSD Department,
Ph.D. in Technical Sciences, Professor (Yerevan, RA)*

mgi@polytechnic.am

Naltakyan Narek L.

*National Polytechnic University of Armenia, ITTE Institute, ISSD Chair,
master's student (Charentsavan, RA)*

nareknaltakyan1@gmail.com

Gishyan Vahagn A.

*National Polytechnic University of Armenia, ITTE Institute, SAED,
master's student (Noyemberyan, RA)*

vahagn.gishyan.a@gmail.com

Seyranyan Aghasi T.

*National Polytechnic University of Armenia, ITTE Institute, ISSD Chair,
master's student (Hrazdan, RA)*

aghasi.seyranyan@gmail.com

UDC: 004.056; **EDN:** JHMTZB;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-100

Keywords: security, multi-factor authentication, cybersecurity, information protection, personal information

Տեղեկատվական համակարգի անվտանգության ապահովումը ընտրովի բազմագործոն նույնականացման միջոցով

Մարգարով Գևորգ Ի.

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան,
ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոնի վարիչ, տ.գ.թ, պրոֆեսոր (Երևան, ՀՀ)*

mgi@polytechnic.am

Նալտակյան Նարեկ Լ.

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան,
ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոն, մագիստրանտ (Չարենցավան, ՀՀ)*

nareknaltakyan1@gmail.com

Գիշյան Վահագն Ա.

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան,
ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՍԱՈՒԴ, մագիստրանտ (Նոյեմբերյան, ՀՀ)*

vahagn.gishyan.a@gmail.com

Սեյրանյան Աղասի Թ.

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան,
ՏՀՏԷ ինստիտուտ, ՏԱԾԱ ամբիոն, մագիստրանտ (Հրազդան, ՀՀ)*

aghasi.seyranyan@gmail.com

Ամփոփագիր. Բազմագործոն նույնականացումը (Multi-factor Authentication կամ MFA) ի հայտ է եկել որպես անվտանգության կարևոր միջոց՝ պաշտպանելու զգայուն տեղեկատվությունը և կանխելու չարտոնված մուտքը ավելի ու ավելի փոխկապակցված աշխարհում: Այս հոդվածում ներկայացրել ենք մեր կողմից մշակված բազմագործոն նույնականացման համակարգը, որը անվտանգության մեխանիզմ է, և ոչ միայն օգտատերերին առաջարկում է նույնականացման բազմաթիվ ձևեր՝ իրենց ինքնությունը ստուգելու համար, այլ կատարել այդ ամբողջը հստակ ֆիքսված հերթականությամբ, որը բարձրացնում է անվտանգության մակարդակը խոցելի կայքերում և նվազագույնի հասցնում օգտատերի հաշիվների կորուստը: Այս գործիքակազմը իր կառուցվածքով ճկուն է, և կարող է կիրառվել ինչպես առանձին, այնպես էլ որպես ներդրված համակարգ: Առավելություններից է հանդիսանում նաև այն, որ օգտատերերը իրենք են ընտրում նույնականացման համակարգը, և դրանց հերթականությունը: Այս ամենը փոքր ինչ բարդացնում է նույնականացման գործընթացը, սակայն երաշխավորում է ապահովությունը կիբերհարձակումներից:

Հանգուցաբառեր՝ անվտանգություն, բազմագործոն վավերացում, կիբերանվտանգություն, տեղեկատվության պաշտպանություն, անձնական տվյալներ

Обеспечение безопасности информационных систем с помощью выборочной многофакторной аутентификации

Маргаров Геворг И.

*Национальный политехнический университет Армении,
Институт ИТТЭ, Заведующий ИБПО Кафедрой, к. т. н., профессор (Ереван, РА)*

mgi@polytechnic.am

Налтакян Нарек Л.

*Национальный политехнический университет Армении,
Институт ИТТЭ, Кафедра ИБПО, магистрант (Чаренцаван, РА)*

nareknaltakyan1@gmail.com

Гишян Ваагн А.

*Национальный политехнический университет Армении,
Институт ИТТЭ, САУД, магистрант (Ноемберян, РА)*

vahagn.gishyan.a@gmail.com

Сейранян Агаси Т.

*Национальный политехнический университет Армении,
Институт ИТТЭ, Кафедра ИБПО, магистрант (Раздан, РА)*

aghasi.seyranyan@gmail.com

Аннотация. Многофакторная аутентификация (MFA) стала важной мерой безопасности для защиты конфиденциальной информации и предотвращения несанкционированного доступа. В этой статье мы представили разработанную нами систему многофакторной аутентификации, которая является механизмом безопасности и не только предлагает пользователям несколько методов аутентификации для подтверждения своей личности, но и делает все это в четко определенном порядке, что повышает уровень безопасности на уязвимых веб-сайтах и сводит к минимуму потерю учетных записей. Этот инструментарий гибок по своей структуре и может использоваться как отдельно, так и как целостная система. Одним из преимуществ является то, что пользователи сами выбирают систему аутентификации. Все это немного усложняет процесс аутентификации, но гарантирует безопасность от кибератак.

Ключевые слова: безопасность, многофакторная аутентификация, кибербезопасность, защита информации, личная информация

Introduction

Computer security, cyber security, or information technology security (IT security) is the protection of computer systems, their hardware, software, or electronic data from theft, as well as from disruption or error in the services they provide [1]. The role of cyber security in this digital age is increasing as organizations and individuals interact more with technology and the Internet in their daily activities. The rapid growth of Internet-connected devices, digital services, and data has led to an increase in cyber threats, and as a result, the need for cybersecurity has increased. The main goal of cybercriminals is to take over the accounts or personal data of users or organizations. Currently, to avoid this problem, many people use multi-factor authentication to avoid similar attacks, but these methods also have their drawbacks and are vulnerable [2].

The main security components are authorization and authentication, but they are different from each other.

Authorization is the process of granting or denying access to specific resources or actions based on the identity of the authenticated user or device [3]. Authorization determines what a user is allowed to do or access within a system or application.

Authentication is the process of verifying the identity of a user, typically through the use of a username and password, biometric factors such as fingerprints or facial recognition, or other authentication methods such as security tokens or smart cards [4]. The goal of authentication is to ensure that only authorized users or devices are granted access to a system or application.

Authentication can also be used to enforce access controls, which dictate what information or systems a user is allowed to access based on their role or privileges. For example, a user with administrative privileges may be granted access to more sensitive information or systems than a regular user, and authentication can help ensure that these access controls are enforced.

Here are some of the most common authentication methods:

- Passwords: Passwords are one of the most widely used authentication methods. Users are required to enter a username and a secret password to access the system or information.
- Biometric authentication: Biometric authentication uses physical characteristics of the user, such as fingerprints, facial recognition, or iris scans, to verify their identity [5].

- **Two-factor authentication:** Two-factor authentication requires the user to provide two forms of authentication to access the system or information, such as a password and a one-time code sent to their mobile device [6].

- **Multi-factor authentication:** Multi-factor authentication requires the user to provide multiple forms of authentication, such as a password, biometric verification, and a security token [7].

- **Smart cards:** Smart cards contain a microchip that stores encrypted authentication information. Users must insert the smart card into a reader and enter a PIN to gain access.

- **Security tokens:** Security tokens generate a unique, one-time code that the user must enter along with their password to gain access.

- **Certificate-based authentication:** Certificate-based authentication uses digital certificates to verify the user's identity. The user's private key is stored securely and is used to decrypt information sent by the system.

But authentication has some common problems, such as weak passwords, identity theft, brute force attacks, authentication delays, complexity, false positives, and exploiting vulnerabilities. Overall, these authentication issues highlight the need for organizations to carefully consider their authentication methods and take steps to ensure that they use the most secure and effective methods available. These issues can compromise the security of systems and information, and organizations need to think carefully about their authentication methods to make sure they are secure and effective. To solve these problems and raise security, a new authentication system was proposed in this article.

Selective Multi-Factor Authentication Toolkit:

The article presents a selective multi-factor authentication toolkit, which can act both as a separate system, if the microservice architectural model is used, and as a functional part of the complete system, if the monolithic architectural model is used.

The working principle of the authentication algorithm consists in making a choice: the user has N number of independent and different authentication mechanisms for authentication. From the given set of mechanisms, the user must choose the M number preferred for him during registration, where $M > 0$ & $M \leq N$.

Authentication mechanisms.

There are two types of authentication mechanisms in the proposed toolkit:

- **Static.** The mechanisms by which the user must remember what he chose or entered during registration or when changing them in order to pass verification. For example: pin code, secret question, etc.

- **Dynamic.** Those mechanisms are connected with external providers, and a new code is generated for each verification. For example: email, sms, whatsapp.

While choosing the preferred M number of identification methods preferred, the user must also indicate their sequence, for example:

1. Sms
2. Email
3. Pin

After selecting M number of mechanisms and specifying their sequence, the user registers on the platform.

In order to enter the platform, the user must go through the verification processes by the mechanisms of his choice. After passing through each authentication mechanism, the database indicates which mechanism the given user passed through and when it was passed. [Picture 1]

id	userid	logintype	lastlogin
1	1	1 PIN	2023-03-23 08:43:40.879000
2	2	1 EMAIL	2023-03-23 08:44:26.010000
3	3	1 QUESTION	2023-03-23 08:45:06.636000

Picture 1: View of the table in the database after verification by authentication mechanisms

After everything has been done correctly, the user will be allowed to enter only if he/she has passed the authentication mechanism in the correct sequence as he/she indicated during registration. Even if the user went through all the authentication mechanisms he chose correctly, but in the wrong sequence, he cannot enter the given system, because the correct sequence of the algorithm of the given toolkit is a mandatory condition.

The mandatory condition in the form of a code looks like this [Picture 2]. In this code, it is clearly defined that the user must have gone through the authentication mechanisms chosen by him and in the correct sequence, the code part `userLoginTypesService.checkUserLoginFlow(user)` is responsible for this, which, by reading the information in the database, decides whether the user is authorized to enter the system or not.

```

@Override
public ResponseEntity<AccessTokenDto> authenticate(final AuthenticationRequest request) throws Exception
{
    var principal = request.getUsername();
    var credentials = request.getPassword();
    final User user = userService.findByUsername(principal).orElseThrow();
    if (!userLoginTypesService.checkUserLoginFlow(user))
    {
        throw new InvalidLoginFlow();
    }
    authenticationManager.authenticate(new UsernamePasswordAuthenticationToken(principal, credentials));
    log.debug("Login successful");
    final String token = jwtTokenUtil.generateToken(createJwtUser(user));
    final var accessTokenDto = createAccessToken(user, includeRefreshToken: false, token);
    userService.updateLastLogin(user.getId());
    return ResponseEntity.ok(accessTokenDto);
}

```

Picture 2: code snippet in the java programming language

Advantages and disadvantages of the method

Some of the advantages and disadvantages of the method are listed below:

Advantages:

Improved Security: Authentication can help to improve security by ensuring that only authorized users or devices are granted access to sensitive information or systems.

Protection Against Cyber Attacks: By requiring users to authenticate themselves before accessing a system or application, authentication can help protect against cyberattacks such as hacking and phishing.

Reduced Risk of Insider Threats: Authentication can help to reduce the risk of insider threats by ensuring that employees only have access to the information or systems that they need to do their jobs.

Disadvantages:

Cost: Implementing authentication mechanisms can be costly, particularly if an organization is using advanced authentication methods such as biometric authentication.

Complexity: Authentication can add complexity to the user experience, particularly if multiple forms of authentication are required.

User Resistance: Some users may be resistant to the additional steps required for authentication, such as having to remember a complex password or using a security token.

Conclusion

Multi-factor authentication (MFA) has become an integral part of social platforms and many websites on the Internet. The article briefly presents its main problems and their possible consequences. A new multi-factor authentication system has been developed, which guarantees the safety of important

information on the Internet. The advantage of the mechanism lies in the fact that in the event of an attack or failure of any security mechanism, other openers continue to function and ensure data confidentiality. The results of preliminary tests of the system are available in the article.

References

1. **Schatz, Daniel; Bashroush, Rabih; Wall, Julie** (2017). "Towards a More Representative Definition of Cyber Security". Journal of Digital Forensics, Security and Law. 12 (2). ISSN 1558-7215.
2. **Haider Mehraj, D. Jayadevappa, Sulaima Lebbe Abdul Haleem, Rehana Parveen, Abhishek Madduri, Maruthi Rohit Ayyagari, Dharmesh Dhaliya**, Protection motivation theory using multi-factor authentication for providing security over social networking sites : Pattern Recognition Letters Volume 152, December 2021, Pages 218-224
3. **Fraser, B.** (1997), RFC 2196 – Site Security Handbook, IETF
4. "What is Authentication? Definition of Authentication, Authentication Meaning". The Economic Times. Retrieved 2020-11-15.
5. **Brocardo ML, Traore I, Woungang I, Obaidat MS.** "Authorship verification using deep belief network systems Archived 2017-03-22 at the Wayback Machine". Int J Commun Syst. 2017. doi:10.1002/dac.3259
6. **Turner, Dawn M.** "Digital Authentication: The Basics". Cryptomathic. Archived from the original on 14 August 2016. Retrieved 9 August 2016.
7. European Central Bank. "Recommendations for the Security of Internet Payments" (PDF). European Central Bank. Archived (PDF) from the original on 6 November 2016. Retrieved 9 August 2016.

Сдана/Հանձնվել է՝ 04.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 17.04.2023

Влияние отрицательных процентных ставок на экономику. На примере европейского центрального банка¹

Нашикян Лилия А.

*аспирант кафедры экономики и финансов
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
lilia.nashikyan@rau.am*

Тумоян Сюзана Г.

*аспирант кафедры экономики и финансов
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
syuzigevorgovna96@gmail.com*

УДК: 336.7; **EDN:** IQKUZN; **JEL:** E43, E44, E6, C82, G01

Ключевые слова: отрицательные процентные ставки, макроэкономические показатели, кризис, Европейский центральный банк.

Բացասական տոկոսադրույքների ազդեցությունը տնտեսության վրա. Եվրոպական կենտրոնական բանկի օրինակով

Նաշիկյան Լիլիա Ա.

*Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ
Հայ-Ռուսական Համալսարան (Երևան, ՀՀ)
lilia.nashikyan@rau.am*

Թումոյան Սյուզանա Գ.

*Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ
Հայ-Ռուսական Համալսարան (Երևան, ՀՀ)
syuzigevorgovna96@gmail.com*

Ամփոփագիր. Բացասական տոկոսադրույքներն ի հայտ են եկել 2007-2008 թթ. համաշխարհային ճգնաժամի արդյունքում, որը զարգացած երկրներում հանգեցրեց ներդրումների և գնաճի ցածր մակարդակի: Կենտրոնական բանկերի կողմից բացասական տոկոսադրույքների քաղաքականության կիրառումը պետք է բերեր ներդրումների և սպառման աճի: Սույն հոդվածում ուսումնասիրվել են այն պատճառները, որոնք դրդել են վեց երկրների կենտրոնական բանկերին կիրառել բացասական տոկոսադրույքները: Խորապես ուսումնասիրվել է Եվրոպական կենտրոնական բանկի օրինակը: Բացահայտվել են բացասական տոկոսադրույքների կապը որոշ մակրոտնտեսական ցուցանիշների հետ՝ պարզելու համար թե ինչպիսին են եղել բացասական տոկոսադրույքների քաղաքականության կիրառման արդյունքները:

Հիմնաբառեր՝ բացասական տոկոսադրույքներ, մակրոտնտեսական ցուցանիշներ, ճգնաժամ, Եվրոպական կենտրոնական բանկ:

The Effect of Negative Interest Rates on the Economy. The Case of European Central Bank

Nashikyan Lilia A.

*PhD student, The Chair of Economics and Finance, Russian-Armenian University (Yerevan, RA)
lilia.nashikyan@rau.am*

Tumoyan Syuzana G.

*PhD student, The Chair of Economics and Finance, Russian-Armenian University (Yerevan, RA)
syuzigevorgovna96@gmail.com*

Abstract. Negative interest rates appeared in 2007-2008, as a result of the global crisis, which led to low investment and inflation in developed countries. The application of a policy of negative interest rates by central banks should have led to an increase in investment and consumption.

This article examines the reasons that prompted the central banks of six countries to apply negative interest rates. The example of the European Central Bank is examined in detail. The association of negative interest rates with some macroeconomic indicators was identified in order to determine the results of the application of the policy of negative interest rates.

Keywords: negative interest rates, macroeconomic indicators, crisis, European Central Bank

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА (Научный проект № 22YR-5B009).

Введение

За последние несколько десятилетий глобальная макроэкономическая среда изменилась таким образом, что вызвала серьезные вызовы в процессах обеспечения экономической стабильности стран. 2007-2008 гг. Мировой финансовый кризис привел к низким инвестициям и низкой инфляции в развитых странах. Чтобы бороться со всем этим, многие страны проводили мягкую денежно-кредитную политику, чтобы стимулировать экономический рост и восстановить экономическую активность. Некоторые крупные центральные банки прибегали к нетрадиционным мерам, включая политику отрицательных процентных ставок, которая должна была привести к увеличению инвестиций и потребления, а также к сокращению сбережений. Из теоретической возможности она превратилась в практическую реальность. Политика отрицательной процентной ставки — это нетрадиционный инструмент денежно-кредитной политики, при котором процентные ставки устанавливаются ниже нуля. Важно подчеркнуть тот факт, что основной аудиторией отрицательных процентных ставок являются крупнейшие финансовые институты, корпорации и инвесторы. В посткризисных экономиках возникли проблемы с вовлечением населения в экономическую деятельность, связанные с финансовым кризисом и банкротством крупных компаний, люди потеряли доверие к финансовым институтам. Введение отрицательной процентной ставки по депозитам должно было решить эти проблемы, с которыми столкнулись страны. Во времена отрицательных процентных ставок кредиторы вынуждены платить за размещение своих средств на счетах в Центральном банке, что должно стимулировать кредиторов использовать эти средства для кредитования населения и компаний. Банки не

хранят свободные средства на счетах, а стараются быстро избавиться от них, стимулируя экономический рост и инфляцию. В целом основная цель низких или даже отрицательных процентных ставок — побудить банки и других инвесторов вкладывать свой свободный капитал в экономику, а не вкладывать его в центральные банки.

В последнее время более шести центральных банков ввели отрицательные процентные ставки, в том числе Европейский центральный банк, Центральный банк Дании, Центральный банк Швеции (Риксбанк), Национальный банк Швейцарии, Банк Японии и Венгерский национальный банк.

Европейский центральный банк ввел отрицательные процентные ставки в 2014 г. (-0,1%) [1]. Низкая или отрицательная доходность по европейским долгам должна была отпугнуть иностранных инвесторов, снизив спрос на евро. Хотя это сокращает предложение финансового капитала, проблема Европы заключалась не в предложении, а в спросе. Более слабый евро должен стимулировать экспортный спрос и рост бизнеса.

Анализ политики Европейского центрального банка

Изучая процентные ставки Европейского центрального банка, мы видим (Рис. 1.), что в 2007-2008 гг. Во время мирового финансового кризиса процентные ставки по депозитам Евросистемы выросли, а затем начали падать.

Поскольку экономика шла к перегреву, чтобы выйти из этой ситуации, ЕЦБ поднял процентные ставки, начиная с 2006 года, и резко снизил их в 2009 году, чтобы стимулировать экономику. С 2014 года ЕЦБ перешел на отрицательную процентную ставку.

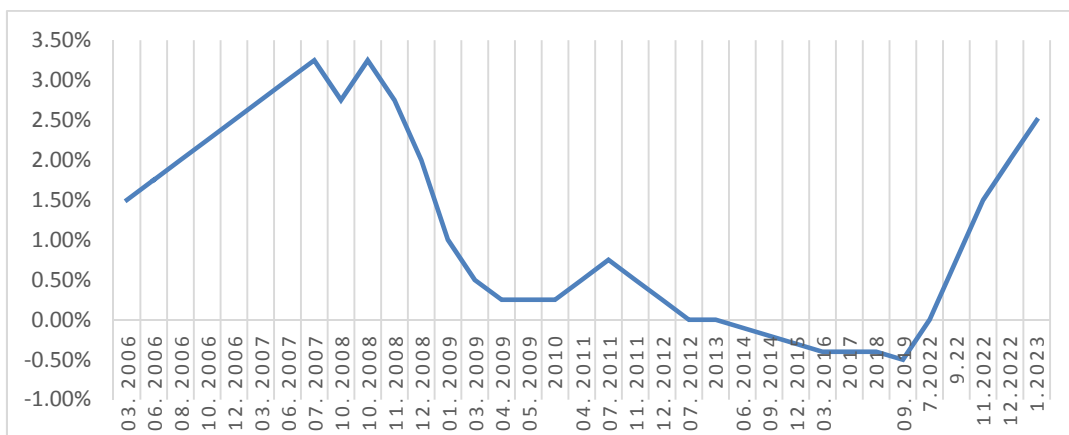

Рисунок 1. Основные ставки ЕЦБ (депозиты) [2]

Отрицательная процентная ставка должна снизить привлекательность национальной валюты, стимулируя экспорт и инфляцию.

После введения отрицательных процентных ставок, последовала сильная девальвация евро. С июля 2014 г. по марта 2015 г. евро обесценился почти на 30% по отношению к доллару. Бывают случаи, когда связь между отрицательными

процентными ставками и валютой разрывается, если валюта страны рассматривается инвесторами как убежище во время финансовой нестабильности, как это произошло с иеной, когда она выросла почти на 6% по отношению к доллару после того, как отрицательные процентные ставки представил.

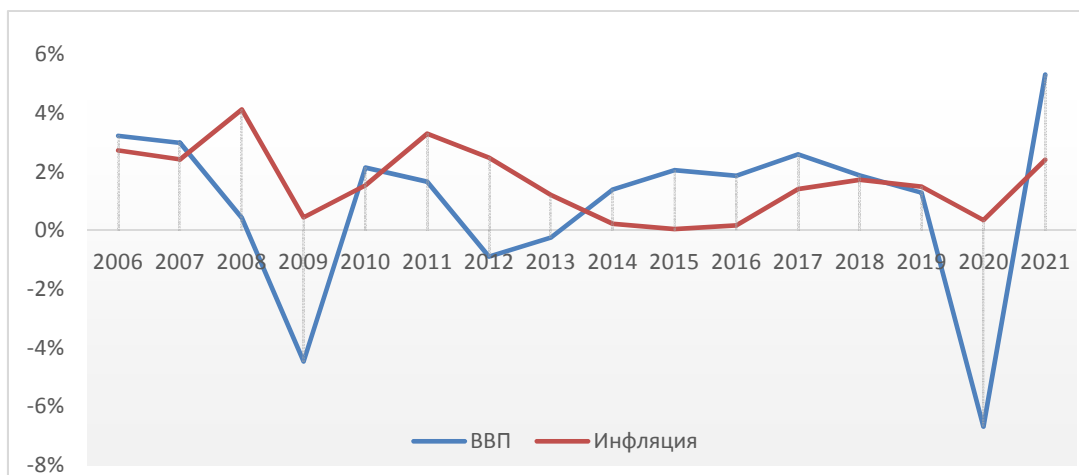

Рисунок 2. Темпы экономического роста и темпы инфляции в странах еврозоны [3; 4]

На рис. 2 показаны последствия мирового финансового кризиса в еврозоне. С 2008 года наблюдается постепенное снижение ВВП, которое продолжается до 2009 года, а уже в 2010 году ВВП начинает расти. Как мы уже упоминали, с 2009 года ЕЦБ резко снижает процентные ставки, чтобы активизировать экономику. 2020 ВВП снова резко падает, на этот раз снижение было связано с коронавирусным кризисом (COVID-19), который потряс весь мир. Как видим, даже при наличии отрицательных процентных ставок опасность низкой инфляции в Еврозоне сохраняется, и она существенно отличается от целевого показателя ЕЦБ в 2% в год. В ходе своего визита в Армению президент ЕЦБ Марио Драги отметил, что замедление общего темпа инфляции является глобальным явлением и противодействие ему не даст ощутимых результатов в еврозоне [5].

По состоянию на июнь 2022 года отрицательные ключевые ставки применяются центральными банками Швейцарии (-0,75%), Дании (-0,45%) и Японии (-0,10%).

Совет управляющих Европейского центрального банка (ЕЦБ) принял решение поднять три ключевые процентные ставки на 50 базисных пунктов и дал сигнал об их дальнейшем росте, следует из пресс-релиза, опубликованного по итогам заседания совета.

Базовая процентная ставка была повышена до 3%, ставка по депозитам достигла 2,5%, а

ставка по краткосрочным кредитам ЕЦБ выросла до 3,25%.

В свете инфляционных давлений, на следующем заседании ЕЦБ планируется еще одно повышение процентных ставок на 50 базисных пунктов. Сохранение процентных ставок на высоком уровне в долгосрочной перспективе приведет к снижению инфляции, сокращению спроса и предотвращению риска повышения инфляционных ожиданий. В любом случае, будущие решения совета управляющих по процентной ставке по-прежнему будут зависеть от поступающих данных и будут приниматься на основе индивидуального подхода.

Регулятор под руководством Кристин Лагард намерен таким образом бороться с рекордной инфляцией, уровень которой составил в июне 2022 года 8,6%.

Времена отрицательных процентных ставок по депозитам в зоне евро на этом закончатся это также конец относительно доступных ипотечных кредитов для жителей еврозоны.

Смена курса в денежной политике сопряжена с риском рецессии на фоне войны в Украине. На европейскую экономику также негативно сказывается правительственный кризис в Италии. Отставка Марио Драги, который ранее возглавлял ЕЦБ, привела к падению основного индекса Миланской биржи. Из-за политической неопределённости будет увеличиваться стоимость обслуживания национального долга Италии [6].

Заключение

Использование отрицательных процентных ставок центральными банками экономически развитых стран в основном направлено на предотвращение дефляционных процессов, а также на стимулирование кредитования реального сектора в целях обеспечения экономического роста. Учитывая текущую нестабильную экономическую ситуацию, отрицательные процентные ставки, похоже, имеют долгосрочную тенденцию и направлены на оживление экономики. Они постоянно тестируются центральными банками, и можно утверждать, что отрицательные процентные ставки в еврозоне привели к обесцениванию евро, инфляции и некоторому увеличению темпов экономического роста в 2014-2019 годах, сейчас же Совет управляющих Европейского центрального банка (ЕЦБ) принял решение поднять три ключевые процентные ставки. Можно сказать, что влияние отрицательных процентных ставок на экономику неоднозначно, на данном этапе пока невозможно оценить их долгосрочное устойчивое влияние.

Перечень использованной литературы

1. *How Negative Interest Rates Work*, URL: <https://goo.su/Zobzx> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14/12/2022).
2. *European Central Bank*, URL: <https://goo.su/P8rSX> (ссылка укорочена. Дата обращения: 20/02/2023).
3. *The World Bank*, URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=XC> (Дата обращения: 20/02/2023).
4. *The World Bank*, URL: <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=XC> (Дата обращения: 20/02/2023).
5. <https://goo.su/r8Y9Pt> (ссылка укорочена. Дата обращения: 20/02/2023).
6. <https://tass.ru/ekonomika/16947999> (Дата обращения: 21/02/2023).

Сдана/Հանձնվել է՝ 15.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.03.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 27.03.2023

Мировой обзор валютных кризисов: сравнительный анализ

Тумоян Сюзана Г.

аспирант кафедры экономики и финансов,
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
syuzigevorgovna96@gmail.com

УДК 336.7; EDN: DHILNV; JEL: G01, E42, E43, F31, F33

Ключевые слова: валютные кризисы, платежный баланс, процентные ставки, дисбаланс, обменный курс

Արտարժույթային ճգնաժամների համաշխարհային վերաբերյալ վերլուծություն Թումոյան Սյուզանա Գ.

Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայ-Ռուսական Համալսարան (Երևան, ՀՀ)
syuzigevorgovna96@gmail.com

Ամփոփագիր. Արժույթային ճգնաժամները համաշխարհային տնտեսության մեջ բավականին կայուն երևույթ են դարձել XX -XXI դարերի սկզբին: Տնտեսական գլոբալիզացիայի գործընթացների զարգացմանը զուգընթաց միանգամայն պարզորոշ բացահայտվեց դրանց զարգացման հիմնական ուղղությունը՝ երկրին հատուկից մինչև տարածաշրջանային և համաշխարհային արժույթային ճգնաժամներ:

Արժույթային ճգնաժամի դրամատիկ դրվագները ներառում են Բրետտոն Վուդսի համակարգի փլուզումը 1971-73-ին, բրիտանական ֆունտի ճգնաժամը 1976-ին, Եվրոպական փոխարժեքի մեխանիզմի գրեթե փլուզումը 1992-93-ին, լատինաամերիկյան տեկիլայի ճգնաժամը արժեզրկումից հետո: պետն Մեքսիկայում 1994-95 թվականներին, ֆինանսական ճգնաժամը, որը տարածվեց Ասիայում 1997-98 թվականներին, իսկ վերջերս համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը 2008-09 թվականներին և 2014-2015 ճգնաժամը, որը կտրուկ արժեզրկվեց շատ զարգացած, ինչպես նաև զարգացող երկրները, այդ թվում՝ հետխորհրդային տարածքում:

Հանգուցարաններ՝ արժույթային ճգնաժամեր, վճարային հաշվեկշիռ, տոկոսադրույքներ, անհավասարակշռություն, փոխարժեք:

World Review of Currency Crises: Comparative Analysis

Tumoyan Syuzana G.

PhD student, the Chair of Economics and Finance,
Russian-Armenian University (Yerevan, RA)
syuzigevorgovna96@gmail.com

Abstract. Currency crises have become a fairly stable phenomenon in the world economy in the late XX – early XXI centuries. As the processes of economic globalization developed, the main trend of their development was quite clearly revealed: from country-specific to regional and world currency crises.

Dramatic episodes of currency crises include the collapse of the Bretton Woods system in 1971-73, the British pound crisis in 1976, the near-collapse of the European Exchange Rate Mechanism in 1992-93, the Latin American tequila crisis after the devaluation of the peso in Mexico in 1994 -95 years, the financial crisis that swept through Asia in 1997-98, and more recently the global financial crisis in 2008-09 and the 2014-2015 crisis, which caused sharp depreciation in many developed as well as developing countries, including those in the post-Soviet space.

Keywords: currency crises, balance of payments, interest rates, imbalance, exchange rate.

Последняя декада 1990-х годов внесла «новизну» в финансовую нестабильность. Несмотря на то, что раньше причиной валютных кризисов в большинстве случаев была макроэкономическая политика, в последнее десятилетие это так же повлияло и на развитые экономики мира.

Новый этап начался с кризиса европейского механизма валютных курсов (ЕМВК) в 1992 году, когда британский фунт и итальянская лира были вынуждены быть девальвированы.

В конце 1994 года серьезный валютный кризис поразил Мексику, и в течение следующих нескольких месяцев это распространилось на многие другие латиноамериканские страны, в частности, на Аргентину. Хотя Аргентине и удалось защитить валютный паритет, внезапный отток капитала и банковский кризис вызвал однолетнюю рецессию.

Два года спустя еще более неожиданная и удивительная серия финансовых кризисов произошла в Юго-Восточной Азии. Азиатские Тигры наслаждались репутацией быстрого роста

с точки зрения макроэкономики: уравновешенные и конкурентоспособные экономические системы, которые быстро перешли из категории развивающихся стран с низким доходом в категорию более высокого среднего дохода во время жизни одного поколения.

Внешние последствия азиатского кризиса стали намного более серьезнее, чем в случае мексиканского кризиса. В то время как мексиканский кризис имел региональный характер, азиатский затронул целую мировую экономику и распространился на другие континенты.

Азиатский кризис начался в Таиланде в июле 1997 и в первую очередь поразил Малайзию, Индонезию и Филиппины летом 1997 года. Следующая волна накрыла Гонконг, Республику Корея, и снова Индонезию, но уже осенью 1997 года и начале 1998. Сингапури Тайвань были затронуты в меньшей степени.

Азиатские события также подорвали доверие на других развивающихся рынках, особенно в России и Украине, вызвав хроническую финансовую неустойчивость. Обе страны, после сопротивления нескольким спекулятивным атакам по отношению к их валютам в конце 1997 и в первой половине 1998, уже были полностью подвержены кризису в августе – сентябре 1998.

Таким образом, рассмотрим подробно мексиканский валютный кризис 1994 года, а также валютные кризисы в Аргентине и Малайзии.

Мексиканский валютный кризис 1994 года

Чтобы понять причины Мексиканского валютного кризиса 1994-1995 гг., необходимо проанализировать состояние экономики в данной стране в 1980 годы. В декабре 1987 года был начат комплекс реформ, направленных на "перестройку мексиканской экономики" [1].

Политика по проведению реформ была успешно осуществлена, что привело к макроэкономической стабильности. Инфляция снизилась с почти 160% в 1987 году до 18% - 30% в 1989-1991 гг. и далее до 12% в 1992 и 8,3% в 1993 году. При этом экономический рост возобновился до 3,5-4,5% в период 1989-1992 годов. Этот результат был весьма примечательным с учетом неудачных попыток реформ в предыдущие годы [2]. Государственный долг был существенно уменьшен с 67% ВВП в 1989 году до 30% в 1993 году, частные притоки капитала выросли в среднем на 6% от ВВП в период с 1990–1993 гг [3].

Начнем анализ с рассмотрения баланса между сбережениями и инвестициями (в макроэкономической теории между ними наблюдается равенство). Можно заметить, что в период с 1988-1994 гг. в Мексике наблюдается значительный рост в инвестициях и сокращение сбережений (см. Таблицу 1).

Таблица 1. Уровни сбережений и инвестиций 1988–1994 гг. (в % ВВП)

	Сбережения			Инвестиции			Чистые сбережения		Текущий счет
	Общественные	Частные	Суммарно	Общественные	Частные	Суммарно	Общественные	Частные	
1988	1,4	17,6	19	5	15,4	20,4	-3,6	2,2	-1,4
1989	3,1	15,6	18,7	4,8	16,5	21,3	-1,7	-0,9	-2,6
1990	6,7	12,5	19,2	4,9	17	21,9	1,8	-4,5	-2,7
1991	7,5	10,3	17,8	4,6	17,8	22,4	2,9	-7,5	-4,6
1992	7,1	9,5	16,6	4,2	19,1	23,3	2,9	-9,6	-6,7
1993	6,3	8,9	15,2	4,2	17,8	22	2,1	-8,9	-6,8
1994	5	10,7	15,7	4,5	19,1	23,6	0,5	-8,4	-7,9

Источник: Составлено автором

Общий объем инвестиций вырос с 20,4% ВВП в 1988 году до 23,6% в 1994 году. Интересно, что государственный сектор инвестиций оставался относительно стабильным, в то

время как рост был обусловлен бумом частных инвестиций. Это сопровождалось еще более явным снижением склонности к сбережению. Общая бережливость упала с 19% от ВВП в 1988

году до 15,2% от ВВП в 1993 году и 15,7% в 1994 году. Частные сбережения снизились с 17,6% от ВВП в 1988 году до 8,9% в 1993 году. Таким образом, ухудшение состояния текущего счета - дефицит достиг 6,8% от ВВП в 1993 году и 7,9% в 1994 году – в первую очередь вызван уровень частных сбережений не соответствует уровень частных инвестиций [4].

Что касается валютной политики, то стоит отметить, что в последние десятилетия Мексика изменила свою валютную политику несколько раз и имела в истории несколько значительных девальвационных эпизодов (например, 1976, 1982 и 1985 гг.). Фиксированный режим валютного курса, введенный в 1988 году и позднее исправленный несколько раз играл важную роль в антиинфляционной стратегии мексиканских властей.

Политика поддержания низких процентных ставок имела непосредственные последствия для уровня валютных резервов в 1994 году. Этот основной, но важный момент подчеркивается Sachs et al. (1995). До марта 1994 года, Мексиканский частный сектор продажа ценных бумаг для иностранных инвесторов в размере, который можно грубо оценить примерно в 20 млрд долларов ежегодно. Этот приток капитала финансировал дефицит текущего счета.

Платежный баланс. Сальдо счета текущих операций, имевшее положительное сальдо в 1987 году, вскоре оказалось отрицательным. После 1990 года размер дефицита значительно увеличился. В 1991 году на его долю приходилось 4,6% ВВП, в 1992 и 1993 годах он оставался на уровне около 6,5% для дальнейшего расширения до примерно 8% ВВП в 1994 году.

Из вышесказанного, можно прийти к выводу, что до сих пор нет четкого консенсуса по вопросу разьяснения кризиса. Были использованы различные модели для описания кризиса. Это были модели первого и второго поколения валютных кризисов, которые указывают на роль самореализации ожиданий и политических и экономических трудностей.

Валютный кризис в Аргентине

1980-е годы были отмечены рядом экономических и финансовых проблем. Одной из них была хроническая инфляция и периодическая гиперинфляция, что привело к повсеместной долларизации экономики. Кроме того, преобладающие дефициты государственного сектора вытесняют кредиты частного сектора [5]. Банковский кризис разразился в 1980 г., а через год перерос в тяжелый валютный кризис.

Следующий кризис начался в 1985 году и закончился в 1987 году. Последующий экономический план, направленный на снижение инфля-

ции, привел к ее вспышке в 1989 году и полной долларизации экономики по мере ослабления доверия инвесторов. Две огромные девальвации произошли в конце 1989 года и в 1990 году. После еще одной финансовой турбулентности еще один план стабилизации провалился. Обменный курс, который в соответствии с предыдущими планами был привязан, был подвержен колебаниям, и все меры контроля над ценами были отменены [6]. Трудности периода 1989-1990 годов, главным образом в результате гиперинфляции, позволили в целом признать необходимость проведения реформ.

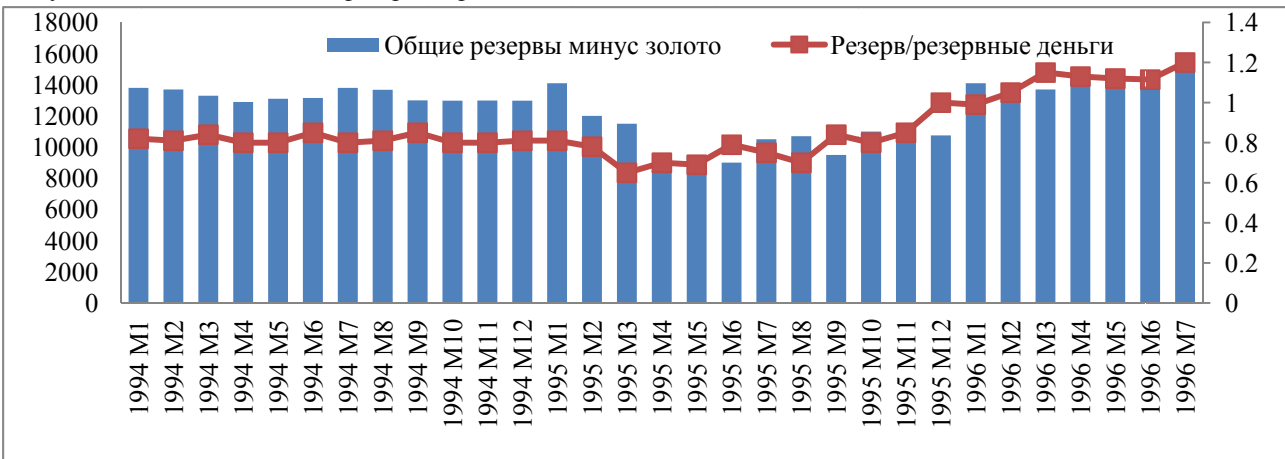
В большей мере пострадала банковская система Аргентины. В период с декабря 1994 года по март 1995 года Центральный банк (БЦРА) потерял 41 процент своих международных резервов, защищая привязку песо к доллару. Банковская система потеряла 18% своих депозитов за пять месяцев, что вызвало проблемы с ликвидностью. С целью восстановления доверия к банковской системе в начале 1995 года был принят ряд пруденциальных правил.

Монетарная и валютная политика. С 1991 года Аргентина придерживается такого механизма валютного курса, как валютный совет. В этой форме режима фиксированного обменного курса роль монетарных органов сводится к выпуску купюр и монет, которые полностью обеспечиваются иностранной резервной валютой по требованию по фиксированному валютному курсу. Существует как минимум 100% поддержка резервных денег чистыми иностранными активами Центрального банка. Эти избыточные резервы связаны с чистым капиталом валютного курса, поскольку сеньораж может быть заработан только из процентов по резервам [7].

Международные резервы Аргентины начали быстро сокращаться в январе 1995 года, когда аргентинский песо подвергся давлению и когда банк попытался спасти проблемные коммерческие банки (см. Рисунок 1).

Эти резервы достигли самого низкого уровня в марте 1995 года, который составлял около 2/3 денежной базы, что является минимальным требованием для покрытия. ЦБРА затем покупала долларовые казначейские облигации, чтобы смягчить последствия кредитного кризиса. В период с 1994 по 1995 год содержание этих государственных нот в Центральном банке увеличилось на 25%, а затем резко сократилось [8]. Это сокращение отражено на диаграмме 2-1 как высокие показатели валютных резервов в 1996 году.

Рисунок 1. Золотовалютные резервы Аргентины 1994-1996 гг.

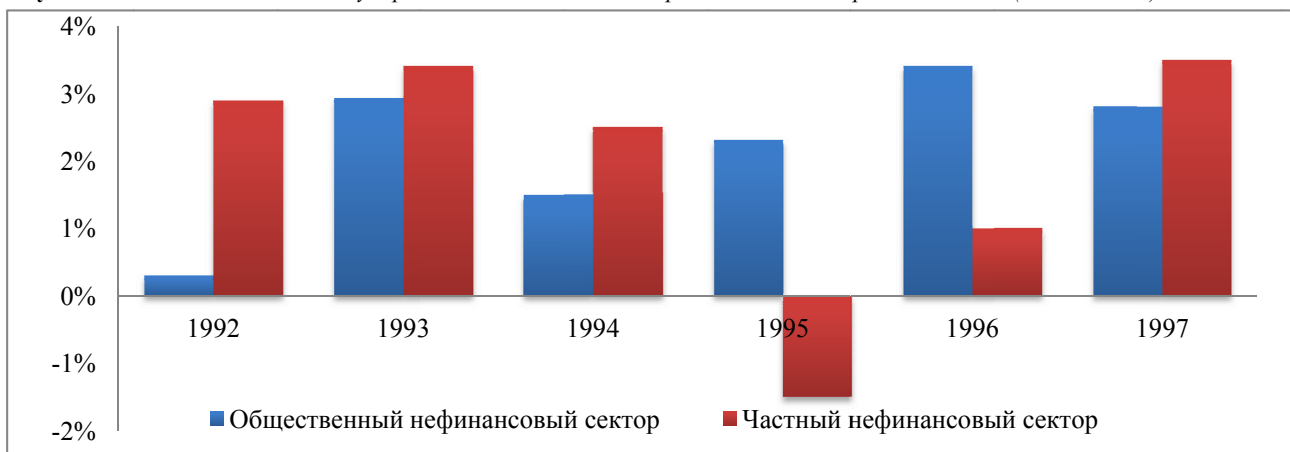
Источник: Рассчитано автором на основе данных IFS

Платежный баланс. В 1990-х годах в Аргентине систематически велся дефицит по счету текущих операций, что является типичной чертой развивающейся экономики. Даже в отсутствие торгового дефицита, как это было в 1995 году, когда импорт сократился из-за рецессии, отрицательное сальдо счета текущих операций было вызвано оттоком инвестиционных доходов.

Как показал 1995 год, дефицит текущего счета должен был финансироваться за счет

внешних заимствований после изменения предпочтений инвесторов и внезапного оттока краткосрочного капитала. Следует отметить, что в течение двух лет, предшествовавших кризису, наблюдался значительный приток портфельного капитала. Чистый приток краткосрочного капитала в 1993 году составил около 15% ВВП Аргентины, что на тот момент в 16 раз больше чистого притока долгосрочных инвестиций.

Рисунок 2. Поток частного и государственного капитала в нефинансовый сектор 1992-1997 гг. (в % от ВВП)

Источник: рассчитано автором на основе данных IMF и IFS

С начала 1990-х годов, не было контроля за движением капитала в финансовых или коммерческих операциях между резидентами и нерезидентами [9]. Значительный рост потоков ПИИ в 1995 и 1996 годах можно объяснить главным образом созданием частных пенсионных фондов и продажами частных фирм иностранным инвесторам [10]. В 1992-1994 годах чистые потоки ПИИ составляли около 1% ВВП, а в 1995-1997 годах - в среднем 1,7%.

Таким образом, с имеющимися данными о том, что Аргентинский финансовый кризис 1995 года сосуществовал со слабым доверием к валютному совету и инвесторам, не склонным к риску. Кроме того, экономические основы аргентинской экономики не имели значения для начала кризиса [11].

Хоть и были спекулятивные нападения на песо, Аргентина не девальвировала валюту. Вместо этого монетарные власти истощили свои валютные резервы, а реальные процентные

ставки выросли. Эта ситуация соответствует определению валютного кризиса, данному Eichengreen, Rose и Wyplosz (1994) [12]. Валютный кризис произошел, хотя в номинальном обменном курсе изменений не произошло.

Валютный кризис в Малайзии, 1997-1998 годы

Прямой причиной Малазийского финансового кризиса стал эффект заражения от соседей Юго-Восточной Азии. Механизм кризисного развития аналогичен этим странам. Постепенное ухудшение макроэкономической ситуации заставляет международный рынок капитала беспокоиться о дальнейших инвестициях в Малайзию.

Во-первых, если у властей есть достаточные резервы, они могут защитить валюту за счет повышения процентных ставок. Такая мера имеет известный недостаток – она тормозит экономику. Становится все серьезнее, если значительная часть внутреннего долга представляет собой краткосрочный срок погашения. Длительный период высоких краткосрочных процентных ставок может вынудить некоторые компании с коротким сроком до наличных денег отложить инвестиции.

Второй вариант – позволить обменному курсу девальвироваться. Однако если экономика имеет большой запас внешнего долга, особенно в частном секторе или если фирмы берут займы в иностранной валюте, получение их поступлений в национальных компаниях может привести к дефолту со всеми вышеописанными последствиями. Кроме того, дефолты по внешнему долгу наносят ущерб международной репутации страны.

Более того, девальвация влияет на повышение цен на импорт, а это в свою очередь оказывает давление на уровень внутренних цен, ускоряется инфляция, что в свою очередь подпитывает ожидания обесценивания и создает замкнутый круг.

Начнем анализ Малайзии с «уязвимости к валютному / финансовому кризису» в конце 1996 года с обзора результатов научных исследований, связанных с прогнозами валютного кризиса. Самый популярный подход называется «система раннего предупреждения» и основан на том, что обычно некоторые макроэкономические показатели превышают свои обычные значения и, следовательно, выдают предупреждающий сигнал о возможном кризисе. Основным недостатком этой системы является то, что после каждого кризиса исследователи пересматривают набор ведущих индикаторов и придумывают новые, которые, кажется, имеют лучшую силу прогно-

зирования. После этого начинается новый кризис и происходит новый пересмотр. Чтобы защитить валюту от спекулятивного давления, Центральный банк должен иметь достаточные международные резервы. По состоянию на середину 1997 года валютные резервы Малайзии составляли 27,7 млрд. долл.

Общий объем обслуживания внешнего долга в 1996 году составил 6,4 млрд. долл. США или 23% от международных резервов, поэтому их было достаточно для обслуживания долга. По сути дела, Малайзия занимает наилучшую позицию в регионе по этому вопросу. Иногда обслуживание долга представлено как соотношение экспорта - 8,2% что было лучшим показателем в регионе.

Однако возникла некоторая путаница в отношении определения краткосрочной задолженности. Вышеприведенные данные, поступающие из НБМ, показали (как упоминалось выше), что 27% (около 10 млрд из 38,6 млрд долл.) от общего внешнего долга имели краткосрочный характер. Когда мы принимаем во внимание данные Банка международных расчетов, члены которого контролировали 26 миллиардов долларов США (2/3) от общего долга Малайзии, картина выглядит иначе.

Таким образом, в случае финансовой паники все ликвидные денежные активы потенциально могут быть конвертированы в иностранную валюту. Получается, соотношение M2 к иностранным резервам стало еще одним опережающим показателем возможного бедствия. В Малайзии этот показатель составил 480%, что можно считать потенциально опасным.

Начался продолжительный период ожесточенного спекулятивного давления. Краткосрочные ставки достигли уровня 50%. 11 июля 1997 года Филиппины отказались от поддержки своего песо. В январе 1998 года национальная валюта Малайзии достигла своего дна в 4,5 MYR / USD.

Фактической прямой причиной кризиса стало быстрое обращение вспять потоков краткосрочного капитала, которое в конечном итоге обернулось финансовой паникой. Малайзия, которая в 1996 году имела приток более 4 миллиардов долларов и ожидала еще миллиарды в 1997 году, потеряла 4 миллиарда долларов в 1997 году и около 5 миллиардов в 1998 году. Пузыри активов капитала и собственности лопнули.

Кризис привел к снижению ВВП Малайзии на 7% в 1998 году (вместо ожидаемого роста на 8%). Это сказалось на экономике Малайзии по следующим каналам передачи. Крах фондовой биржи стал шоком в стране с такой сильной опорой корпоративного сектора на рынок

капитала. Многие проекты пришлось приостановить, компаниям пришлось отложить инвестиции. Кроме того, широко распространена неопределенность в отношении направления развития экономики, что способствовало замедлению темпов инвестирования.

Банковская система стала неплатежеспособной, соотношение безнадежных кредитов взлетело, а экономика вошла в кредитный кризис. Основным источником беспокойства стали коммерческие банки и финансовые компании, наиболее подверженные риску на рынке активов. В 1997 году качество портфеля банковских услуг медленно ухудшалось. После краха фондового и имущественного рынков этот процесс быстро ускорился. Доля неработающих кредитов в общем объеме кредитов выросла с 6% в декабре 1997 г. до 24% в марте 1999 года. Хуже всего оказалась ситуация с торговыми банками, в которых 37% их активов находились в неработающем состоянии.

Обобщая вышесказанное, можно прийти к выводу что, Малайзия избегала всех экономических и социальных хаосов, характерных для кризисов в соседней Индонезии, Таиланде и Корее. ВВП временно упал (-7,5% в 1998 году), а затем восстановился. Обменный курс снизился на 50% и оставался стабильным на уровне 3,8 MYR / USD.

Таким образом, обобщая вышесказанное, можно сделать следующие выводы о том, что валютные кризисы и другие формы финансовых кризисов присутствовали в экономической истории в течение многих веков. Однако их частота и специфические формы со временем изменились в результате экономического развития и эволюции валютных режимов.

Валютные кризисы стали очень популярной темой академических и политических дебатов с сотнями конференций и семинаров и тысячами публикаций в последние годы. К сожалению, не во всех случаях количество переходит в качество. Многие анализы носят весьма фрагментарный и поверхностный характер и предлагают неясные или даже вводящие в заблуждение выводы.

Путаница начинается с терминологии. Понятие кризиса часто используется весьма неточным и слишком широким образом. Таким образом, первая исследовательская задача состояла в том, чтобы привести терминологию в порядок и предложить максимально точное и эмпирически оперативное определение валютного кризиса. Вывод состоит в том, что

определение Эйхенгрин, Роуз и Виплос (1994) помогает выбрать эмпирические эпизоды, наиболее точно соответствующие интуиции понимания того, что такое валютный кризис (внезапное снижение доверия к конкретной валюте).

Также был проведен обзор кризисных явлений на валютных рынках латиноамериканских и азиатских экономик.

Перечень использованной литературы

1. **Lustig N.** (1992). "Mexico: The remaking of an economy". The Brookings Institution, Washington, D.C.
2. **Blejer M.I., G. del Castillo** (1996). "Deja Vu All Over Again?" The Mexican Crisis and the Stabilization of Uruguay in the 1970s. IMF Working Paper WP/96/80.
3. **Sachs J. et al.** (1995). "The Collapse of the Mexican Peso: What Have we Learned?" NBER Working Paper WP 5142, Cambridge.
4. Sources differ in calculations of the current account deficit in relation to GDP. For example Gurrha (2000) citing official Mexican data estimates the deficit to account for 5.8% of GDP in 1993 and 7.0% in 1994
5. **Garcia-Herrero, A.** (1997). Banking Crises in Latin America in the 1990s: Lessons from Argentina, Paraguay, and Venezuela. IMF Working Paper No. 97/140.
6. **Choueiri, N., and Kaminsky, G.** (1999). Has the Nature of Crises Changed? A Quarter Century of Currency Crises in Argentina. IMF Working Paper No. 99/152.
7. **Pautola, N., and Backé, P.** (1998). Currency Boards in Central and Eastern Europe: Past Experiences and Future Perspectives. Focus on Transition No. 1.
8. **Caballero, R. J.** (2000). Macroeconomic Volatility in Latin America: A View and Three Case Studies. NBER Working Paper No. 7782.
9. BCRA (2000). Main Features of the Regulatory Framework of the Argentine Financial System. Banco Central de la Republica Argentina: Buenos Aires.
10. IMF (1998). Argentina: Recent Economic Developments. Staff Country Report No. 98/38.
11. **Choueiri, N.** (1999). A Model of Contagious Currency Crises with Application to Argentina. IMF Working Paper No. 99/29.
12. **Eichengreen, B., Rose, A., and Wyplosz, Ch.** (1994). Speculative Attacks on Pegged Exchange Rates: An Empirical Exploration with Special Reference to the European Monetary System. NBER Working Paper No. W4898.

Сдана в печать 16.03.2023

Рецензирована 22.03.2023

Принята в печать 29.03.2023

Эконометрический анализ долгосрочной стратегии развития Армении 2020-2050 гг.

*Агаджанян Армине В.
Российско-Армянский Университет
Кафедра экономики и финансов, доцент, к.э.н. (Ереван, РА)
aghajanyanarmine88@gmail.com*

*Мелконян Георгий А.
Российско-Армянский Университет
Кафедра экономики и финансов, аспирант (Ереван, РА)
georgi.melkonyan@gmail.com*

*Манукян Акон А.
Российско-Армянский Университет
Кафедра экономики и финансов, магистрант (Ереван, РА)
manukyanhakobfizmat@gmail.com*

УДК: 338.2; EDN: SGIVLD; JEL: F1, E24, H54, P23, P42, R23;

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-114

Ключевые слова: ВВП, население, занятость, инфраструктура, внешний долг, торговля

Հայաստանի երկարաժամկետ զարգացման 2020-2050 թթ. ռազմավարության էկոնոմետրիկ վերլուծություն

Աղաջանյան Արմինե Վ.

*Հայ-Ռուսական համալսարան
Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոն, տ. գ.թ., դոցենտ (Երևան, ՀՀ)
aghajanyanarmine88@gmail.com*

Մելքոնյան Գեորգի Ա.

*Հայ-Ռուսական համալսարան
Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոն, սապիրանտ (Երևան, ՀՀ)
georgi.melkonyan@gmail.com*

Մանուկյան Հակոբ Հ.

*Հայ-Ռուսական համալսարան
Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոն, մագիստրանտ (Երևան, ՀՀ)
manukyanhakobfizmat@gmail.com*

Ամփոփագիր. Տնտեսական զարգացման ռազմավարական պլանավորումը բարեկեցության մակարդակի երկարաժամկետ բարձրացման հասնելու և էկոզոգեն ցնցումների բացասական ազդեցության հնարավոր ռիսկերը կանխելու հիմնական գործիքներից մեկն է: Այնուամենայնիվ, կարևոր է նշել, որ պետության ռազմավարությամբ սահմանված նպատակները պետք է իրագործելի լինեն և հաշվի առնեն իրավիճակի փոփոխության բոլոր հնարավոր գործոնները ի նչպես ներքին շուկայում, այնպես էլ համաշխարհային տնտեսության մեջ: Այսպիսով, սույն հոդվածը նպատակ ունի բացահայտելու Հայաստանի կառավարության 2020-2050 թվականների երկարաժամկետ ռազմավարական ծրագրի իրագործելիությունը էկոնոմետրիկ մոդելների միջոցով:

Հանգուցաբառեր՝ ՀՆԱ, բնակչություն, զբաղվածություն, ենթակառուցվածքներ, արտաքին պարտք, առևտուր

Econometric Analysis of Armenia's Long-Term Development Strategy 2020-2050

Aghajanyan Armine V.

*Russian-Armenian University
Department of Economics and Finance, PhD, associate professor (Yerevan, RA)
aghajanyanarmine88@gmail.com*

Melkonyan George A.

*Russian-Armenian University
Department of Economics and Finance, PhD student (Yerevan, RA)
georgi.melkonyan@gmail.com*

Manukyan Hakob A.

*Russian-Armenian University
Department of Economics and Finance, master student (Yerevan, RA)
manukyanhakobfizmat@gmail.com*

Abstract. Strategic planning of economic development is one of the main tools for achieving a long-term increase in the level of well-being and preventing possible risks of the negative impact of exogenous shocks. However, it is important to note that the goals set by the strategies of the state must be realizable and take into account all possible factors of changes in the situation both in the domestic market and in the world economy. Thus, this article is aimed at identifying the feasibility of the long-term strategic plan of the Government of Armenia 2020-2050 using econometric models.

Keywords: GDP, population, employment, infrastructure, external debt, trade

В 2020 году премьер-министр Армении представил «Стратегию преобразования 2020-2050», в которой выделены 16 мега целей правительства:

- Грамотный и дееспособный гражданин, народ;
- Защищенная Армения;
- Эффективное и подотчетное управления;
- Здоровый и обеспеченный гражданин, народ;
- Многодетная и обеспеченная семья;
- Правовая Армения;
- Массовый экспорт переработанной продукции;
- Чистая и зеленая Армения;

- Разумное территориальное развитие;
- Производственное и ответственное фермерство;
- Большая репатриация и интеграция;
- Связанная с миром Армения;
- Восстанавливаемая и доступная энергетика;
- Привлекательная для предпринимателей Армения;
- Опирающаяся на знания Армения;
- Признанная, уважаемая и гостеприимная Армения.

Для достижения вышеупомянутых мега целей, правительство выделило целевые показатели, которые отражены на таблице ниже.

Таблица 1. Целевые показатели стратегии преобразования 2020-2050 гг.

	2020	2025	2030	2040	2050
Средняя заработная плата (1000 AMD)	190	237	322	634	1302
Уровень бедности (% от населения)	26,4%	17%	11%	<3%	<3%
Население (млн человек)	2,96	3,37	3,77	4,62	5,53
Занятость (млн человек)	0,95	1,20	1,45	1,95	2,45
ВВП на душу населения (1000 USD)	4,6	6,6	9,7	20,9	45,2
ВВП (млрд USD)	13,6	22	37	97	250
Чистые ПИИ (млрд USD)	0,05	2,2	3,7	9,7	25
Уровень благосостояния (1000 USD)	9,4	13,8	20,3	43,9	94,7

Рассмотрим два показателя из мега целей стратегии 2020-2050: численность населения и ВВП. Чтобы достичь в 2050 году показателя 5,5 миллиона человек, Армении необходимо, в среднем, ежегодно, обеспечить рост численности населения на 60.000 человек. В последние годы, рост численности населения в Армении не превышает 6.000 человек. Отсутствие, на сегодняшний день, стратегии миграционной политики не позволяет хотя бы оценить перспективы роста численности населения Армении.

Наиболее удачной считается стратегия репатриации, осуществленная правительством Израиля (с 1960 по 2016 годы репатрировано почти 2,5 миллиона человек). Армения планирует обеспечить подобный прирост населения менее чем за 30 лет (Израилю понадобилось 56 лет). Правительство Израиля утвердила многочисленные льготы для репатриантов [1]:

- Бесплатный перелет в Израиль и доставка до места размещения;
- Финансовая поддержка;

- Годовая медицинская страховка для неработающих;
- Специальная программа для молодых репатриантов в течение первых пяти месяцев;
- Льготы по выплатам муниципальным налогам в течение одного года;
- Субсидии для аренды жилья в течение восьми месяцев;
- Таможенные льготы в течение 3-х лет;
- Льготы по подоходному году в течение 3,5 лет;
- Льготные ипотечные кредиты в течение 15 лет;
- И прочие.

Небольшую часть вышеперечисленных льгот Армения использовала при репатриации соотечественников из Сирии.

Что касается показателя ВВП (250 миллиардов долларов в 2050-ом году), то для достижения этой цели необходимо обеспечить ежегодный прирост ВВП в пределах 10,5-11%. В Армении двузначный рост ВВП был зарегистрирован

только с 2002-2007 годы. В дальнейшем Армении не удавалось повторить эти достижения. Долгосрочный двузначный рост ВВП в течение 8 лет обеспечил Сингапур с 1966-1973 годы, Китай – в 1963-1966 годах имел 4-х летний цикл двузначного роста, в 1983-1988 годах – шестилетний цикл, а в 2003-2007 годах – пятилетний опыт. Южная Корея двузначный рост ВВП обеспечила в течение 4-х лет подряд в 1966-1971 годах [9].

Таким образом, прогнозы правительства Армении в этом отношении выглядят утопией. Даже если взять за основу наибольший уровень роста ВВП в Армении за последние 10 лет (7,5%), то в 2050-ом году мы можем ожидать ВВП на уровне 113 млрд. долларов, что более чем в два раза меньше, чем запланированная мега цель [10].

Чтобы более четко и обоснованно представить перспективы достижения намеченных показателей в 2050 году, обратимся к методу эконометрического анализа и попытаемся спрогнозировать изменения этих показателей исходя из 30-летнего опыта.

В нашем исследовании были собраны ежегодные данные с 1993 по 2021 год следующих показателей Армении:

- ВВП на душу населения;
- Население;
- Внешний долг;
- ПИИ;
- Строительство;
- Торговля;
- Производство;
- Сельское хозяйство.

В целях максимально точного моделирования была добавлена дамми-переменная (dummy), которая описывает кризисные (политические и экономические) года в Армении [=0 – если год кризисный, =1 – если год не кризисный]. Также была проведена корректировка данных, чтобы избавиться от тренда, после чего переменные были прологарифмированы, были рассчитаны их изменения и далее данные были приведены к нормальному распределению. Проверялось нормальность распределения по тесту Шапиро-Уилк.

```
. swilk agr man trade cons fdi extd gdppc pop
```

Shapiro-Wilk W test for normal data						
Variable	Obs	W	V	Z	Prob>Z	
agri	28	0.98461	0.465	-1.577	0.94263	
man	28	0.96200	1.147	0.283	0.38854	
trade	28	0.94211	1.748	1.150	0.12506	
cons	28	0.96704	0.995	-0.009	0.50373	
fdi	28	0.96906	0.934	-0.140	0.55568	
extdebt	28	0.95275	1.427	0.732	0.23213	
gdppc	28	0.97732	0.685	-0.779	0.78211	
population	28	0.95850	1.253	0.465	0.32103	

```
.
end of do-file
```

Также была проведена проверка на стационарность с помощью теста Дикки-Фуллера.

```
. dfuller agr
```

Dickey-Fuller test for unit root				
Number of obs = 27				
Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value	Interpolated Dickey-Fuller Value
Z(t)	-4.065	-3.736	-2.994	-2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0011

```
. dfuller man
```

Dickey-Fuller test for unit root				
Number of obs = 27				
Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value	Interpolated Dickey-Fuller Value
Z(t)	-3.733	-3.736	-2.994	-2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0037

```
. dfuller trade
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -3.926                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0018

. dfuller cons
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -3.111                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0257

. dfuller fdi
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -5.236                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0000

. dfuller extd
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -2.386                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.1458

. dfuller gdppc
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -2.500                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.1154

. dfuller pop
Dickey-Fuller test for unit root                               Number of obs   =           27

              Test Statistic      1% Critical Value      5% Critical Value      10% Critical Value
-----
Z(t)                -1.143                -3.736                -2.994                -2.628

MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.6974
```

После того, как мы удостоверились, что данные стационарные и их распределение нормальное, мы построили векторную авторегрессию, на основе которой был сделан прогноз до 2050 года.

Для ее построения сначала был проведен тест на критерий порядка модели и были выбраны второй и четвертый лаг.

```
varsoc gdppc agr man trade cons fdi extd pop dummy

Selection-order criteria
Sample: 1997 - 2020                               Number of obs   =           24
```

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	12.3675				6.1e-12	-.280628	-.163426	.161142
1	139.191	253.65	81	0.000	2.2e-13	-4.09921	-2.9272	.318487
2	.	.	81	.	-5.5e-76*	.	.	.
3	7140.08	.	81	.	.	-577.007	-574.194	-566.405
4	7196.94	113.71*	81	0.010	.	-581.745*	-578.932*	-571.142*

```
Endogenous:  gdppc agri man trade cons fdi extd debt population dummy
Exogenous:   _cons
```

После этого была построена векторная-авторегрессионная модель. Мы также удостоверились, что параметр R² для всех уравнений приемлемый.

```

. var gdppc pop fdi agr man trade cons extd dummy, lags(2, 4)

Vector autoregression

Sample: 1997 - 2020
Log likelihood = 1937.695
FPE = 1.55e-73
Det(Sigma_ml) = 6.03e-82
Number of obs = 24
AIC = -147.2246
HQIC = -144.9977
SBIC = -138.8309

Equation      Parns      RMSE      R-sq      chi2      P>chi2
-----
gdppc          19      .271805      0.9300      318.9363      0.0000
population     19      .022827      0.9888      2121.959      0.0000
fdi            19      .246915      0.8402      126.2192      0.0000
agri           19      .272656      0.8797      175.5689      0.0000
man            19      .153867      0.9668      698.1708      0.0000
trade          19      .398294      0.8028      97.67832      0.0000
cons           19      .309797      0.8291      116.4285      0.0000
extdebt        19      .364761      0.7186      61.28052      0.0000
dummy          19      .309816      0.9032      223.9532      0.0000

```

В векторной-авторегрессионной модели нами переменные значимые со 2-ым и/или 4-ым зависимой переменной является ВВП на душу населения. Как видно с модели, все применимые лагом.

	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
gdppc					
gdppc					
L2.	-1.516084	.165701	-9.15	0.000	-1.840852 -1.191315
L4.	1.345778	.2841899	4.74	0.000	.7887761 1.90278
agri					
L2.	1.338946	.1472816	9.09	0.000	1.05028 1.627613
L4.	.7528831	.1062008	7.09	0.000	.5447334 .9610329
man					
L2.	1.09315	.1571464	6.96	0.000	.7851486 1.401151
L4.	.2975256	.1445029	2.06	0.039	.0143052 .580746
trade					
L2.	-2.169134	.1930484	-11.24	0.000	-2.547501 -1.790766
L4.	-5.285926	.4836397	-10.93	0.000	-6.233842 -4.33801
cons					
L2.	2.513376	.1585515	15.85	0.000	2.202621 2.824131
L4.	2.386588	.1895041	12.59	0.000	2.015167 2.75801
fdi					
L2.	-.1629172	.1455096	-1.12	0.263	-.4481108 .1222763
L4.	-.9727838	.1507228	-6.45	0.000	-1.268195 -.6773725
extdebt					
L2.	-.4964611	.1778558	-2.79	0.005	-.8450521 -.1478701
L4.	2.760485	.132595	20.82	0.000	2.500604 3.020367
population					
L2.	-3.988412	.4084286	-9.77	0.000	-4.788917 -3.187906
L4.	1.289227	.3957404	3.26	0.001	.5135898 2.064864
dummy					
L2.	.3029145	.0905112	3.35	0.001	.1255158 .4803133
L4.	.5681944	.0619145	9.18	0.000	.4468442 .6895445
_cons					
	-.6634513	.0843171	-7.87	0.000	-.8287098 -.4981928

На основе этой регрессии был сделан прогноз показателей Армении до 2050. По этим данным (с 1993 по 2050) мы выявили и посчитали экспоненциальный тренд по всем показателям за промежутки с 2021 по 2050 годы.

Как можно увидеть на Рисунке 1, прогнозируемые значения по нашей модели имеют тренд на понижение. На наш взгляд, при тех проблемах, которые имеются в Армении на

сегодняшний день, даже, теоретически, будет нереально ожидать положительный тренд роста населения. К основным причинам, описанных во второй и третьей главах, добавились также последствия войны и пандемии. Стоит отметить, что эти два фактора должны были еще сильнее снизить тренд динамики населения, однако из-за малого временного лага, этот отрицательный эффект был минимальным.

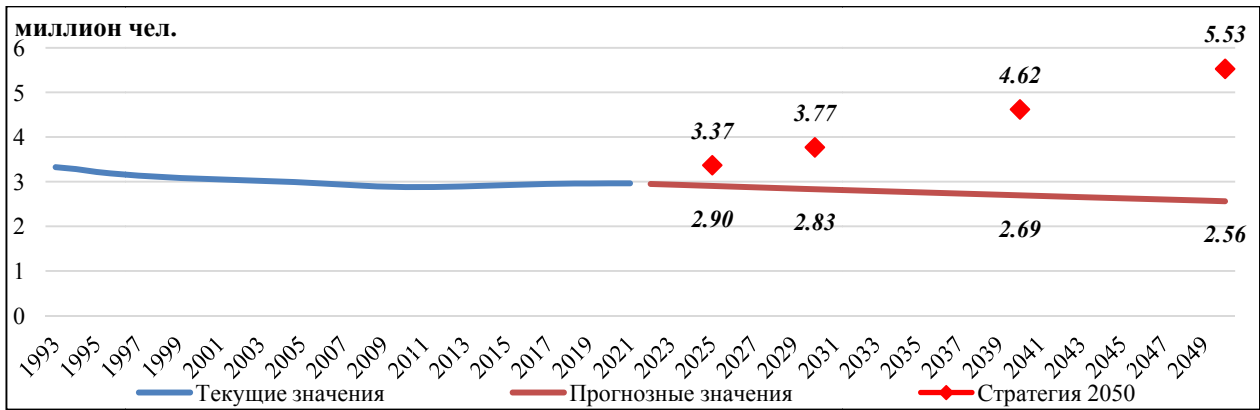

Рисунок 1. Прогнозируемый тренд динамики численности населения в Армении с 2021-2050 гг.

Без революционной стратегии репатриации, невозможно представить такой тренд роста численности населения, который описан в стратегии развития 2020-2050. Стратегия репатриации, помимо механического роста населения, на наш взгляд, должна спрогнозировать также качественную и возрастную структуру будущих репатриантов. Революционный рост ВВП, во многом,

должен быть обусловлен именно миграционной политикой правительства (Рисунок 2). По крайней мере, пример Израиля показывает, что резкому росту ВВП предшествует большой приток репатриантов, причем материальная отдача в виде роста ВВП достигается не раньше 7-10 лет после крупной волны репатриации [20].

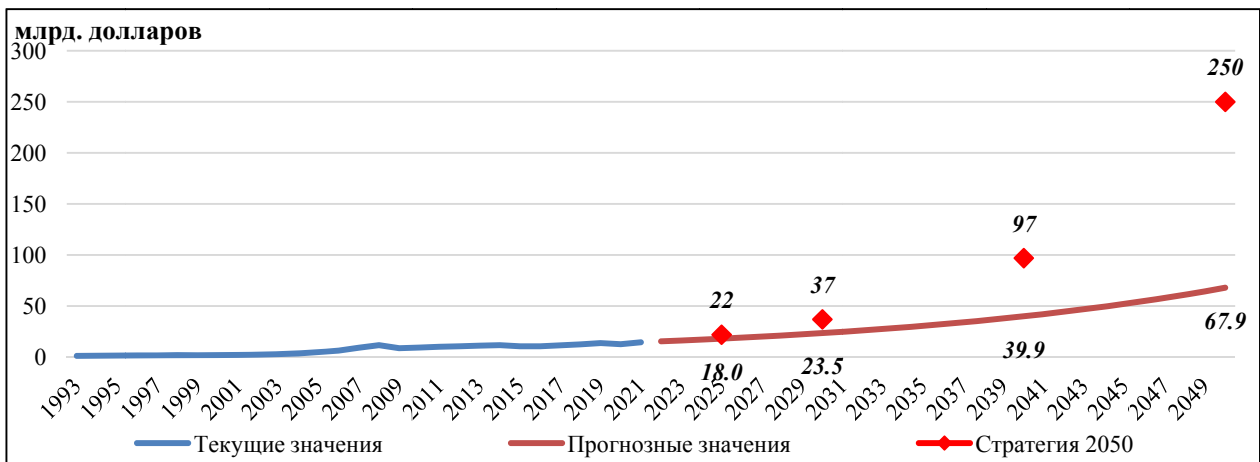

Рисунок 2. Прогнозируемый тренд динамики ВВП Армении с 2021-2050 гг.

Однако рост ВВП нельзя полностью перекладывать только на плечи репатриированных соотечественников. Со своей стороны, Армения должна «выложить на стол» революционные, отраслевые и территориальные стратегии, готовые взорвать неутешительный тренд в сторону

резкого повышения. И только при наличии вышеотмеченных условий, можно рассчитывать с резким ростом численности населения прогнозировать рост ВВП на душу населения (Рисунок 3).

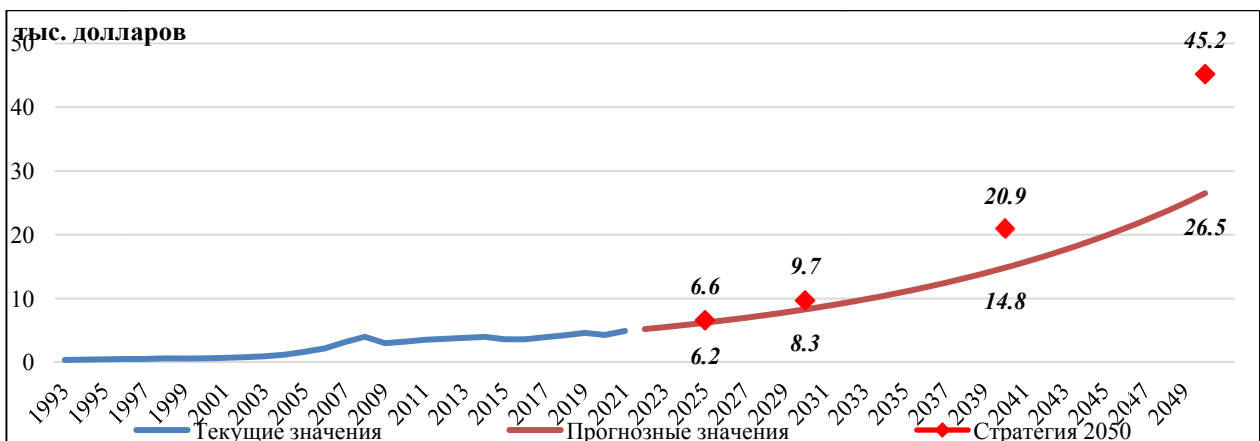

Рисунок 3. Прогнозируемый тренд динамики ВВП на душу населения Армении с 2021-2050 гг.

Судя по графикам в основе прогнозируемых значений стратегии 2020-2050 лежит также эконометрическая модель, в результате чего был выявлен экспоненциальный тренд для всех показателей, однако их значения, на наш взгляд, выглядят надуманными и не коррелируют с реалиями Армении.

В итоге, ни показатель населения, ни ВВП, ни ВВП на душу населения и близко не подходят к мега целям правительства. Только после разработки стратегий миграционной политики и стратегии ключевых отраслей экономики можно скорректировать мега цели. Задачи, стоящие перед правительством Армении, осложняются новыми процессами, происходящими в мировой политике и экономике, формированием новых политико-экономических коалиций, в результате чего даже гораздо более мощные чем Армения, в политическом и экономическом аспекте, страны вынуждены будут разрабатывать новые модели социально-экономического развития.

Как выяснилось, прогнозы правительства на 2050 год не имеют прикладной пользы, так как являются отреченными от реальности. Дело не в том, что мы не склонны принимать целевые значения, только исходя из проведенного нами исследования. Наши расчеты основаны на 30-летнем опыте государственного строительства и в случае проецирования существующей социально-экономической модели на 30 лет вперед, бесспорно, достичь уровня показателей стратегии развития невозможно, однако, мы допускаем, что целевые показатели предполагают прорыв по всем основным направлениям. Наряду с этим, необходимо отметить огромное значение миграционной политики правительства. На наш взгляд, разрабатываемая стратегия миграционной политики, помимо механического возвращения соотечественников на историческую родину, должна стимулировать «высококачественную и молодую» репатриацию [15, с. 29]. Мы предлагаем ввести термин «Эффективная репатриация», что означает активное участие возвращающихся в Армению соотечественников в деле повышения ВВП. Она может быть эффективной только лишь в том случае, когда, во-первых, созданная репатриантом добавленная стоимость в обозримом будущем после репатриации, покрывает расходы на льготы индивида и, во-вторых, когда средний коэффициент полезности

репатрианта превышает средний коэффициента местного населения.

Список использованной литературы

1. **Melkonyan G. A.**, Analysis of migration policy of Israel and the prospects of its implementation in Armenia, Collection of student scientific papers on migration issues
2. **Wolfgang J. Mommsen.** The Political and Social Theory of Max Weber: Collected
3. Essays – University of Chicago Press, 1992.
4. **Фрейд З.** Психология масс и анализ Я. – М.: Эксмо. 2019
5. Официальный сайт Президента Армении: www.president.am
6. Закон Республики Грузия от 14.11.1990 Об объявлении переходного периода в Республике Грузия
7. Социально-экономическое положение Республики Армения в январе-декабре 2015 года: www.armstat.am
8. Итоги переписи населения Грузии 2014 года
9. База данных Всемирного Банка <https://data.worldbank.org/>
10. База данных проекта Мэддисона (2010 version).
11. Информационное агентство “Armenpress” <https://armenpress.am/>
12. Статистический ежегодник Армении, Ереван, стр. 29 (1996)
13. Статистический ежегодник Армении, Ереван, стр. 148-152 (1994)
14. Министерство статистики, государственного регистра и анализа, социально-экономические тенденции, Ереван, стр. 4 (2000)
15. **Фаградян Г.** “Экономика”, ежемесячный теоретический и научно-практический журнал, Ереван, N3 (1995)
16. “Армения в цифрах”, краткий статистический сборник, Ереван, стр. 91 (1992)
17. База данных Центрального банка РА, www.cba.am
18. Повестка заседания правительства от 27.02.2020
19. Taxation and the Shadow Economy: How the Tax System Can Stimulate and Enforce the Formalization of Business Activities, World Bank 2018
20. Официальный сайт Министерства финансов РА: <http://www.minfin.am/>
21. Материалы заседания правительства от 23.04.2020 <https://www.gov.am/>

Сдана/Հանձնվել է՝ 28.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 18.04.2023

ՀՀ և ԵՄ երկրների միջև առևտրաշրջանառության վերլուծությունը ներկայիս աշխարհաքաղաքային պայմաններում¹

Պետրոսյան Հեղինե Գ.

*տ.գ.թ., ՀՌՀ տնտեսագիտության տեսության և անցումային շրջանի տնտեսության իմնասխնային հիմնական դասախոս (Երևան, ՀՀ)
heghineh18@gmail.com*

Սարգսյան Լուսինե Կ.

*տ.գ.թ., ՀՌՀ տնտեսագիտության տեսության և անցումային շրջանի տնտեսության հիմնասխնային հիմնական դասախոս (Երևան, ՀՀ)
sargsyan-lusine@yandex.ru*

ՀՏԳ՝ 339.5; **EDN:** RLABFA; **JEL:** F1, G12, P33, P45, Q56

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-121

Հանգուցաբառեր՝ ՀՀ և ԵՄ միջև առևտրաշրջանառություն, ՀՀ և ՌԴ միջև առևտրաշրջանառություն, արտահանման և ներմուծման ծավալներ, արտահանման և ներմուծման կառուցվածք

Анализ товарооборота между Арменией и странами ЕС в нынешних геополитических реалиях

Петросян Егине Г.

*к.э.н., старший преподаватель кафедры экономической теории и проблем экономики переходного периода, Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
heghineh18@gmail.com*

Саргсян Лусине К.

*к.э.н., преподаватель кафедры экономической теории и проблем экономики переходного периода, Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
sargsyan-lusine@yandex.ru*

Аннотация. Специальная операция Российской Федерации и санкции по отношению к ней привели к резкому сокращению товарооборота со странами ЕС. Являясь основным торговым партнером, данная ситуация отразилась и на экономике Армении, в том числе на товарооборот между Арменией и странами ЕС и РФ. Целью настоящей статьи является выявление изменений в объемах, структуре и развитии торговых отношений Армении со странами ЕС и РФ в связи с геополитическими изменениями. В конце статьи представлены ряд мер по улучшению экспорта Армении.

Ключевые слова: товарооборота Армении со странами ЕС, товарооборота Армении с РФ, объемы экспорта и импорта, структура экспорта и импорта

Analysis of trade turnover between Armenia and EU countries in the current geopolitical conditions

Petrosyan Heghine G.

*PhD in Economics, Senior Lecturer in Russian-Armenian (Slavonic) University of the Department of Economic Theory and Issues of Transition Period Economies (Yerevan, RA)
heghineh18@gmail.com*

Sargsyan Lusine K.

*PhD in Economics, Lecturer in Russian-Armenian (Slavonic) University of the Department of Economic Theory and Issues of Transition Period Economies (Yerevan, RA)
sargsyan-lusine@yandex.ru*

Abstract. The special operation of RF and the sanctions against it led to a sharp reduction in trade with the EU countries. Being the main trading partner, this situation also affected the economy of Armenia, including the trade turnover between Armenia and the EU countries and RF. The purpose of this article is to identify changes in the volumes, structure and development of Armenia's trade relations with the EU countries and RF in connection with geopolitical changes. At the end of the article, a number of measures to improve Armenia's exports are presented.

¹-Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ 22YR-5B036):
- Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА (Научный проект № 22YR-5B036).
- This work was supported by the Science Committee of RA (Research project № 22YR-5B036).

Վերջին տասը տարվա ընթացքում ՀՀ առևտրաշրջանառությունն ընդհանուր առմամբ ունեցել է աճման տեմպեր: Բացառություններ են կազմել 2009, 2015 և 2020 թվականները, պայմանավորված համաշխարհային ճգնաժամով, Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների հետևանքով ՌԴ տնտեսության անկմամբ [1] և COVID-19 հետևանքով առաջացած տնտեսական ճգնաժամով [4]: 2015 թվականից հետո գրանցվել են կայուն աճման տեմպեր արտահանման ծավալներում, սակայն 2020 թվականին տեղի ունեցած իրադարձությունները ծանր էին ՀՀ բնակչության և բոլոր ոլորտների համար, որը բնականաբար անդրադարձ ունեցավ նաև տնտեսության, այդ թվում՝ արտահանման և ներմուծման ծավալների վրա: 2021 թվականին տնտեսությունը սկսեց կամացկամաց վերականգնվել համաճարակի և պատերազմի ազդեցությունից հետո, իսկ 2022 թվականին ՌԴ կողմից նախաձեռնած հատուկ գործողությունների հետևանքներն ունեցան անմիջական ազդեցություն նաև ՀՀ տնտեսության համար, այդ թվում՝ արտահանման և ներմուծման մասով:

2017-2022 թվականների արտահանման ուղղություններն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ 2022 թվականին տեղի են ունեցել կտրուկ փոփոխություններ ի համեմատ նախորդ տարիներին, երբ տեղեկացն անփոփոխ էր: Մասնավորապես, կտրուկ աճել է արտահանման ծավալները ԵԱՏՄ անդամ երկրներ, իսկ ավելի կոնկրետ դեպի ՌԴ (տեսակարար կշիռը կազմել է 45.0%, նախկին 27.9% փոխարեն), Արաբական Միացյալ Էմիրություններ (տեսակարար կշիռը կազմել է 10.0%, նախկին 2.5% փոխարեն): Տվյալ փոփոխությունների հետևանքով նվազել է Շվեյցարիայի (4.7%, նախկին 11.9% փոխարեն), ԵՄ երկրներ (14.4%, նախկին 21.8% փոխարեն) և Չինաստանի (6.9%, նախկին 13.0% փոխարեն) տեսակարար կշիռը: Նշենք, որ չնայած տեսակարար կշռի նվազման, արտահանման ծավալներում տեղի է ունեցել աճ: Կտրուկ փոփոխություններ են եղել նաև դեպի ՀՀ ներմուծող ապրանքների ծավալների և երկրների տեսակարար կշռում՝ ԵԱՏՄ անդամ երկրները (34.5%, որը նախորդ տարիների ցուցանիշներից գրեթե չի տարբերվում), ԵՄ երկրները (20.2%, նախորդ տարիների հետ համեմատած աճել է 1 տոկոսային կետով), Չինաստանը (8.0%, նախկին 10.3% փոխարեն) և աճել է ԱՄԷ ներմուծված ապրանքների տեսակարար կշիռը ավելի քան կրկնակի անգամ (նախկին 2.3% փոխարեն դարձել է 5.4%) (Ցուցանիշները հաշվարկվել են հեղինակի կողմից: Աղբյուր՝ [3]): Սույն հոդվածի

շրջանակներում կդիտարկենք ԵՄ երկրների հետ առևտրային շրջանառությունն ու 2022 թվականին դրանում տեղի ունեցած փոփոխությունները:

Այսպես, 2022 թվականին ՀՀ-ից դեպի ԵՄ երկրներ արտահանման ծավալի գերակշիռ մասն է կազմել արտահանումը դեպի Նիդերլանդներ (դեպի ԵՄ արտահանման ընդհանուր ծավալի 27.8%), Բուլղարիա (27.0%), Գերմանիա (13.7%) և Իտալիա (8.4%): Այս երկրները տարիներ շարունակ եղել են ՀՀ-ից ապրանքներ ընդունող երկրներ ԵՄ տարածքում և տեսակարար կշիռներում ու արտահանվող ապրանքների տեսականիում փոփոխություն տեղի չի ունեցել: 2022 թվականին արտահանումն աճել է դեպի Բելգիա շուրջ 65.0%-ով, որի արդյունքում այն դարձել է հիմնական ուղղություններից մեկը (դեպի ԵՄ արտահանման ընդհանուր ծավալի 11.1%):

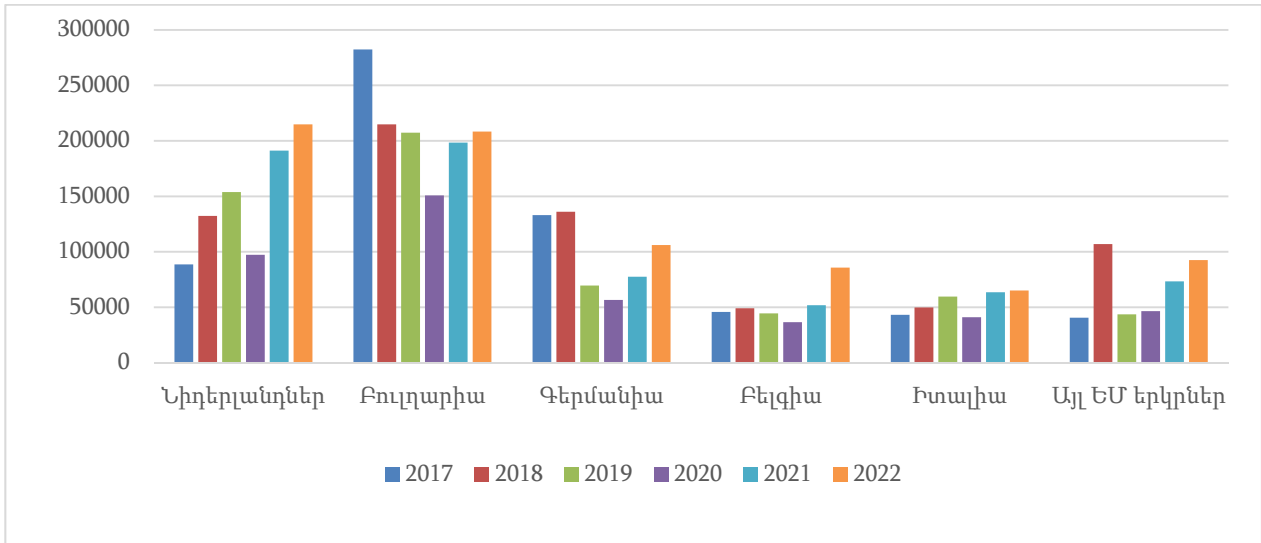
Ինչպես երևում է գծապատկեր 1-ից, 2022 թվականին ՀՀ արտահանման ծավալները դեպի ԵՄ երկրներ ի համեմատ 2021 թվականի աճել է 17.8%, կազմելով 772751.4 հազ. ԱՄՆ դոլար: Այս ցուցանիշը բավականին բարձր է, առավել ևս հաշվի առնելով, որ 2020 թվականին այն նվազել էր 25.9%, կազմելով ընդամենը 83190 հազ. ԱՄՆ դոլար: 2021 թվականին այս ցուցանիշը կազմել էր 656084.8 հազ. ԱՄՆ դոլար: Ընդ որում, արտահանման ծավալների աճը տեղի է ունեցել բոլոր դիտարկված երկրներում, մասնավորապես, դեպի Բուլղարիա այն կազմել է 5.0%, Նիդերլանդներ՝ 12.3%, Գերմանիա՝ 36.7%, իսկ Իտալիա՝ 2.5%:

Ինչ վերաբերում է ԵՄ երկրներից ՀՀ ներմուծմանը, ապա մինչ 2022 թվականը որպես զիջավոր առևտրային գործընկեր հանդես են եկել Գերմանիան (ԵՄ երկրներից դեպի ՀՀ ընդհանուր ներմուծման ծավալների տեսակարար կշիռը կազմել է 25.9%), Իտալիան (13.9%), Ֆրանսիան (5.0%), Լեհաստանը (6.2%) և Բելգիան (5.8%): 2022 թվականին կտրուկ աճել են ներմուծման ծավալները Նիդերլանդներից (7.7%), Չեխիայից (6.5%) և Իսպանիայից (5.6%), ինչը ներկայացված է գծապատկեր 2-ում:

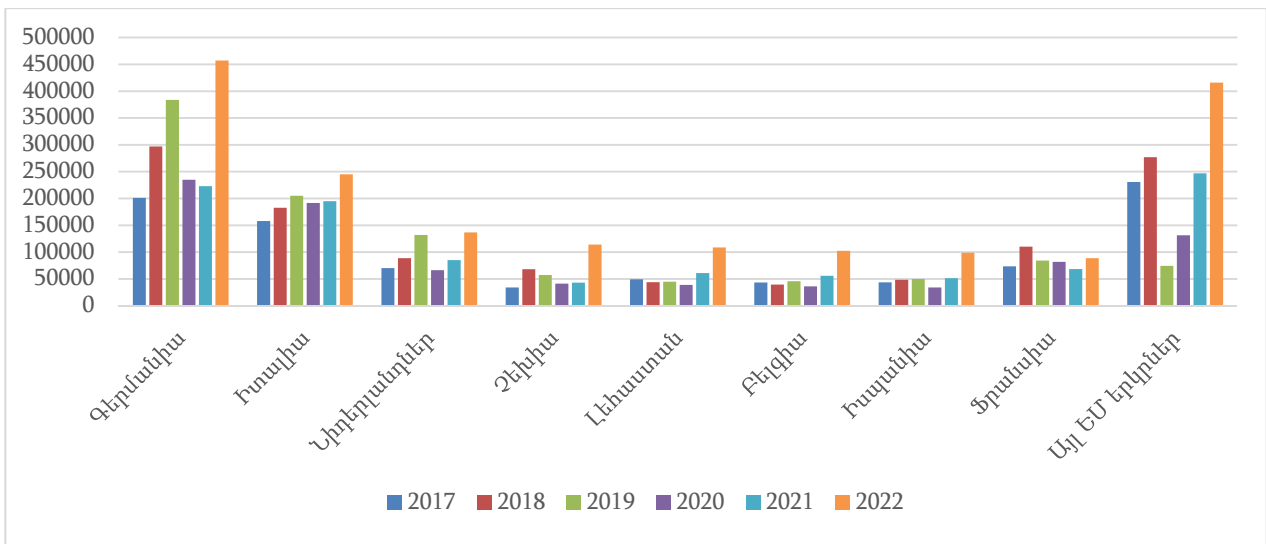
2022 թվականին ներմուծման ծավալները ԵՄ երկրներից դեպի ՀՀ, ի համեմատ 2021 թվականի, նույնպես կտրուկ աճել են 71.1%, կազմելով 1767983.2 հազ. ԱՄՆ դոլար 1029620.0 հազ. ԱՄՆ դոլարի փոխարեն, այսպիսով, անցնելով մինչ համաճարակային ցուցանիշները, երբ անկումը կազմել էր 21.4%, իսկ ներմուծման ծավալները՝ ընդամենը 847505.5 հազ. ԱՄՆ դոլար: Ընդ որում, ինչպես արտահանման, այնպես էլ ներմուծման ծավալները դեպի ՀՀ աճել են

բոլոր դիտարկված երկրներում: Մասնավորապես, ներմուծման ծավալները Գերմանիայից դեպի ՀՀ աճել են 2.1 անգամ, Իտալիայից՝ 25.7%, Ֆրանսիայից՝ 29.8%, Լեհաստանից՝

78.7%, Բելգիայից՝ 82.9%, Նիդերլանդներից՝ 60.7%, Չեխիայից՝ 2.6 անգամ, Իսպանիայից՝ մոտ 2 անգամ:

Վճապատկեր 1. ՀՀ արտահանման ծավալների դեպի ԵՄ երկրներ 2017-2022 թթ., հազ. ԱՄՆ դոլար [2]

Վճապատկեր 2. ՀՀ ներմուծման ծավալների ԵՄ երկրներից 2017-2022 թթ., հազ. ԱՄՆ դոլար [2]

Նշենք, որ արտահանման կառուցվածքում տեղի են ունեցել որոշակի փոփոխություններ, և չնայած դրան ինչպես նախորդ տարիներին այնպես էլ 2021-2022 թվականին, մնացել են անփոփոխ մի շարք ապրանքատեսակներ, որոնք են հանքահումքային արտադրանքը, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ և դրանցից պատրաստված իրեր, ինչպես նաև ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքներ և քացախ (Ցուցանիշները հաշվարկվել են հեղինակի կողմից: Աղբյուրներ՝ [3] և [5]) :

Ներմուծման կառուցվածքը ԵՄ երկրներից դեպի ՀՀ, ի համեմատ արտահանման կառուցվածքի, բավականին դիվերսիֆիկացված է: Այսպես, Գերմանիայից ներմուծվել են միջուկային ռեակտորներ, կաթսաներ, սարքավորումներ և մեխանիկական սարքեր, դրանց մասերը, օպտիկական, լուսանկարչական, կինեմատոգրաֆիա-

կան, չափիչ, հսկիչ, ճշգրիտ, բժշկական կամ վիրաբուժական գործիքներ և ապարատներ. դրանց մասերը և պարագաները, վերգետնյա տրանսպորտային միջոցներ՝ բացի երկաթուղային կամ տրամվայի շարժակազմից, էլեկտրական մեքենաներ և սարքավորումներ, դրանց մասերը, Իտալիայից՝ սննդամթերք, տրիկոտաժ, վերգետնյա տրանսպորտային միջոցներ՝ բացի երկաթուղային կամ տրամվայի շարժակազմից, Ֆրանսիայից՝ կահույք, շինարարական հավաքովի կոնստրուկցիաներ, թռչող ապարատներ և այլն: Եվ, չնայած, որ այս ցանկը հանդիսացել է հիմնական ապրանքատեսակները քանի տարի շարունակ, 2022 թվականին այն բավականին փոփոխվել է: Դիտարկենք ներմուծման և արտահանման կառուցվածքներում փոփոխությունները ըստ ապրանքատեսակների:

2022 թվականի իրադարձությունների հետևանքով ԵՄ-ից ներմուծման մեջ տեղի ունեցած

փոփոխությունները պայմանավորված են նրանով, որ ապրանքների մի մասը հետագայում արտահանվել են ԵԱՏՄ այլ երկրներ, մասնավորապես՝ ՌԴ: Ներմուծման մեջ կրտրուկ աճել են այնպիսի ապրանքներ, ինչպիսին են.

- մեքենաների, սարքավորումների և մեխանիզմների ներմուծումը 2021 թվականի հետ համեմատած աճել է մոտ կրկնակի՝ 899164.3 հազ. ԱՄՆ դոլարից 1721708.4 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- վերգետնյա, օդային և ջրային տրանսպորտի միջոցների ներմուծումը 2021 թվականի հետ համեմատած աճել է 3.2 անգամ՝ 306319.5 հազ. ԱՄՆ դոլարից 965978.4 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ և դրանցից պատրաստված իրերի ներմուծումը 2021 թվականի հետ համեմատած աճել է 3.0 անգամ՝ 248472.5 հազ. ԱՄՆ դոլարից 690777.1 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- փայտյա և փայտից իրերն; թուղթը և թղթից իրերը՝ շուրջ 50% և այլ:

Արտահանման մեջ կրտրուկ աճել են նաև նույն ներմուծված և ներկայացված ապրանքները, մասնավորապես.

- մեքենաների, սարքավորումների և մեխանիզմների արտահանումը 2021 թվականի հետ համեմատած աճել է ավելի քան 12 անգամ՝ 56708.3 հազ. ԱՄՆ դոլարից 695464.4 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- վերգետնյա, օդային և ջրային տրանսպորտի միջոցների արտահանումը 2021 թ. հետ համեմատած աճել է 8.3 անգամ՝ 38706.5 հազ. ԱՄՆ դոլարից 116611.9 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ և դրանցից պատրաստված իրերի արտահանումը 2021 թվականի հետ համեմատած աճել է 3,0 անգամ՝ 326341.7 հազ. ԱՄՆ դոլարից 989329.8 հազ. ԱՄՆ դոլար,

- փայտյա և փայտից իրերն; թուղթը և թղթից իրերի արտահանումը՝ շուրջ 4 անգամ և այլ:

Ամփոփելով, ակնհայտ է, որ աշխարհաքաղաքային իրադարձություններն անմիջական և կտրուկ ազդում են ՀՀ տնտեսության, այդ թվում՝ արտաքին առևտրաշրջանառության վրա: Նման արտաքին շոկերը ևս մեկ անգամ ապացուցում են ՀՀ տնտեսության բարելավման և ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Հակառակ դեպքում կարծես թե նմանվում ենք որևէ գնդակի, երբ 2020 թվականի համավարակի և պատերազմի հետևանքով ՀՀ արտահանման ծավալները դեպի ԵՄ երկրներ ի համեմատ 2019 թվականի նվազել էր 25.9%, իսկ ԵՄ երկրներից

ներմուծումը դեպի ՀՀ՝ 21.4%, մինչդեռ 2022 թվականին ՌԴ դեմ ընդունված սակնցիանների շնորհիվ նույն ցուցանիշներն աճել են 17.8% (արտահանման ծավալները) և 71.1% (ներմուծման ծավալները): Նման կտրուկ փոփոխությունները անկառավարելի են դարձնում տնտեսությունն ու բնականաբար հարց է առաջանում թե որն է՞ ու ինչպիսի՞ն է լինելու հաջորդ շոկը:

Արտահանման և ներմուծման կառուցվածքային փոփոխությունները նույնպես պայամանավորված են եղել տարածաշրջանում տիրող իրավիճակով, հակառակ դեպքում տարիներ շարունակ ներմուծումը դեպի ՀՀ բավականին դիվերսիֆիկացրված է եղել, իսկ արտահանման մեջ գերակշռել են մի քանի ապրանքատեսակներ: Կարծում ենք, իրավիճակի փոփոխությամբ թե՛ կառուցվածքային, թե՛ ծավալային առումով ՀՀ առևտրաշրջանառության ցուցանիշները կվեարադառնան իրենց նախկին տվյալներին:

Առաջարկում ենք հետևյալ միջոցառումների իրականացումը ՀՀ առևտրաշրջանառությունը բարելավելու համար՝

- Իրականացնել վերջնական ապրանքի արտահանում, այլ ոչ թե միջանկյալի, քանի որ այս պարագայում ապրանքի գինն ավելանում է, հետևաբար աճում են նաև արտահանման ծավալները.

- Դիվերսիֆիկացնել արտահանվող ապրանքների տեսակները, մասնավորապես, տրիկոտաժե ապրանքները, շատացնել արտահանվող գյուղատնտեսական ապրանքների տեսակներն ու շուկաները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «ԱՌԻՅՄ հիմնադրամ» (2019). ՀՀ տնտեսության արտահանելի հատվածի միտումներն ու զարգացումները: Սեպտեմբերի 13, 2019թ., էջ 3:
2. ՀՀՎԿ, Արտաքին առևտրի տվյալների բազա 2017-2023, <https://www.armstat.am/am/?nid=160>
3. ՀՀՎԿ, Արտաքին տնտեսական գործունեություն, 2022 https://armstat.am/file/article/sv_12_22a_411.pdf
4. **Պետրոսյան Հ. Գ.** ՀՀ և ԵՄ երկրների միջև առևտրաշրջանառության վերլուծությունը կորոնավիրուսի ժամանակաշրջանում: Այլընտրանք գիտական հանդես, հուլիս-սպեկտեմբեր 2021. -Երևան: էջեր՝ 138-145
5. UN Comtrade Database: <https://comtrade.un.org/data>

Տճանաշարվել է՝ 14.04.2023

Րեցենզիrowana/Գրախոսվել է՝ 18.04.2023

Մոտրվել է՝ 20.04.2023

МЕНЕДЖМЕНТ

The Key Strategies for Digitization Transformation in RA Banks

Hambardzumyan Arman S.

PhD student at the Chair of Managerial Accounting and Auditing at ASUE (Yerevan, RA)

arman.hambarcumyan@yandex.com

ՀՏԳ՝ 336.71:004; EDN: CBFTNQ; JEL: E59, G29,

Keywords: Finance 4.0, digitization, internal control, technology, automation

ՀՀ բանկերի թվայնացման հիմնական ռազմավարությունները

Համբարձումյան Արման Ս.

ՀՊՏՀ Կառավարչական հաշվառում և աուդիտ ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

arman.hambarcumyan@yandex.com

Անփոփագիր. Բանկերը արագորեն փոխակերպում են իրենց բիզնես գործընթացները՝ հարմարվելու այսօրվա թվային տնտեսության պահանջներին: Այնուամենայնիվ, արագ զարգացող տեխնոլոգիաների ներդրումը կարող է առաջացնել անորոշություն և սթրես, և պահանջել զգալի ֆինանսական ռեսուրսներ: Թվայնացման գործընթացը հեշտացնելու համար բանկերը պետք է պարզեցնեն հիմնական բիզնես գործընթացները: Այս հոդվածում ընդգծվում է թվայնացման կարևորությունը բանկային ոլորտում, դրա ազդեցությունը բիզնես գործընթացների վրա և այն մարտահրավերները, որոնց բախվում են բանկերը նոր տեխնոլոգիաներին հարմարվելու հարցում: Թվայնացման համապարփակ պատկերացում տրամադրելով՝ հոդվածը նպատակ ունի խրախուսել բանկերին ընդունել այս փոխակերպումը և հարմարվել թվային տնտեսությանը իրենց երկարաժամկետ աճի և հաջողության համար:

Հանգուցարաններ՝ Ֆինանսներ 4.0, թվայնացում, ներքին հսկողություն, տեխնոլոգիա, ավտոմատացում

Основные стратегии цифровизации банков РА

Амбарцумян Арман С.

Аспирант кафедры управленческий учёт и аудит, АГЭУ (Ереван, РА)

arman.hambarcumyan@yandex.com

Аннотация. Банки быстро трансформируют свои бизнес-процессы, чтобы адаптироваться к требованиям современной цифровой экономики. Однако внедрение быстро развивающихся технологий может вызвать неопределенность и стресс и требует значительных финансовых ресурсов. Чтобы облегчить процесс оцифровки, банкам необходимо упростить основные бизнес-процессы. В этой статье подчеркивается важность цифровизации в банковском секторе, ее влияние на бизнес-процессы и проблемы, с которыми сталкиваются банки при адаптации к новым технологиям. Предоставляя всестороннее понимание цифровизации, статья призвана побудить банки принять эту трансформацию и адаптироваться к цифровой экономике для их долгосрочного роста и успеха.

Ключевые слова: Финансы 4.0, цифровизация, внутренний контроль, технология, автоматизация

Introduction

Nowadays, technology is developing at lightning speed and inevitably becoming a key tool for business survival and increased adaptability. Digitization aims to improve the economic environment, speed up the production process, and increase consumer convenience. To be successful in today's world, digital transformation and technology must be taken seriously [5, p. 2]. The transformation of technology must be done thoroughly, as the world has not yet witnessed similar transformations. In this case, the expectations of businesses to succeed are growing even more [11, p. 15]. Either way, it's often easier said than done [17]. Today, it is not enough to simply be open to technology. Companies must be consistent so that all levels of the organization

successfully participate in the digital transformation process [5].

In the case of companies in the financial sector, digital transformation is also inevitable, as their customers are forming greater expectations every day in terms of accountability, social responsibility, and governance.

In the financial sector, especially the banking sector, there is dynamic and intense competition for financial instruments and services. This causes banks to constantly seek to grow or transform in order to gain an advantage over competitors. The emergence and introduction of mobile banking applications, ATMs, phone banking, and internet banking into the market are some of the most striking examples. Currently, bank transactions can

be carried out through digital channels [19]. In the late 1990s, financial transactions began to be carried out in the banking system using the Internet. The emergence of mobile applications, telephone banking, and internet banking made the banking system even more accessible to customers. Then, when the crisis of 2008 had a negative impact on accumulated bank loans, banks were required to face and solve some primary problems, the solution of which was made possible by the invention of new technological sources of financial services [3].

Banks serve as systems for managing the flow of consumers, borrowers, and depositors and are considered financial companies that provide loans by attracting deposits. In order to maintain economic growth, the banking system should act by controlling a number of risks. The definition of various norms by a number of global financial organizations sets clear guidelines for the normal operation of local financial institutions. The availability of new technologies can lead to greater efficiency and creativity, as a result of which, for example, small and medium-sized commercial banks will attract more consumers [2, pp. 5-7]. The thesis about the leading role of banks in the financial system continues to be relevant for the modern economy. However, digitization and virtualization in the era of Industry 4.0 are adjusting financial relationships and interactions between key market participants. Many business processes and services have moved to the virtual domain. Today, consumers prefer mobile or internet banking, online advice, and transactions with their accounts. There are online platforms that allow borrowers to take a loan bypassing traditional financial institutions (peer-to-peer platforms) or to raise funds for investments and other needs under various conditions, on a charitable basis, with monetary or non-monetary remuneration (crowdfunding platforms). It is widely believed that P2P loans are more accessible and "cheaper" than bank lending because transaction costs are significantly reduced, and there is no interest margin. However, research shows that there are many factors that influence the formation of the value of loans in the peer-to-peer market and the selection of borrowers by lenders [8, p. 11]. On the other hand, P2P and crowdfunding platforms often finance groups of borrowers for whom bank loan products are unavailable or too expensive. This applies to small and medium-sized

businesses, which, even in developed countries, face a number of obstacles, such as high loan interest rates, the need for collateral, and lack of affordable loans [15, p. 9]. As a result, most such businesses today are implementing new and improved digital processes in their core business functions such as procurement and finance to meet Industry 4.0 and meet consumer expectations.

Finance 4.0 is a term used to describe the ongoing transformation of the finance industry through the use of advanced technologies [13]. It represents a shift from traditional banking practices to a more digital and customer-centric approach. Finance 4.0 leverages technologies such as artificial intelligence, machine learning, blockchain, and the Internet of Things to optimize business processes, improve decision-making, enhance risk management, and increase customer satisfaction. It also focuses on the integration of digital platforms and mobile technologies to offer customers real-time banking services. Finance 4.0 aims to create more efficient, flexible, and agile financial systems that can meet the demands of the modern economy.

Research analysis

Banks have faced significant disruptions over the past two years due to COVID-19, which has created many challenges and, in many cases, forced necessary changes in business models. The topic of Finance 4.0 has been explored by ACCA, IIA, and IMA in their research. The main purpose of these reports is to highlight the continuous nature of change for organizations and to show that they can meet current challenges through transformation. The continuous cycle of transformation involves the use of technology and data-driven approaches. At the same time, it should be realized that neither of them can be the main driving force of the transformation itself. The desire to transition to Finance 4.0 does not mean that the bank is ready for it. During the implementation of changes, a number of internal and external problems may arise, which may even be fatal for the bank's operations. Thus, the transformation must be done gradually, step by step, in order not to shock normal operations, because banks are affected by a number of interrelated factors, each of which individually or in combination can have a significant impact on the bank (Figure 1).

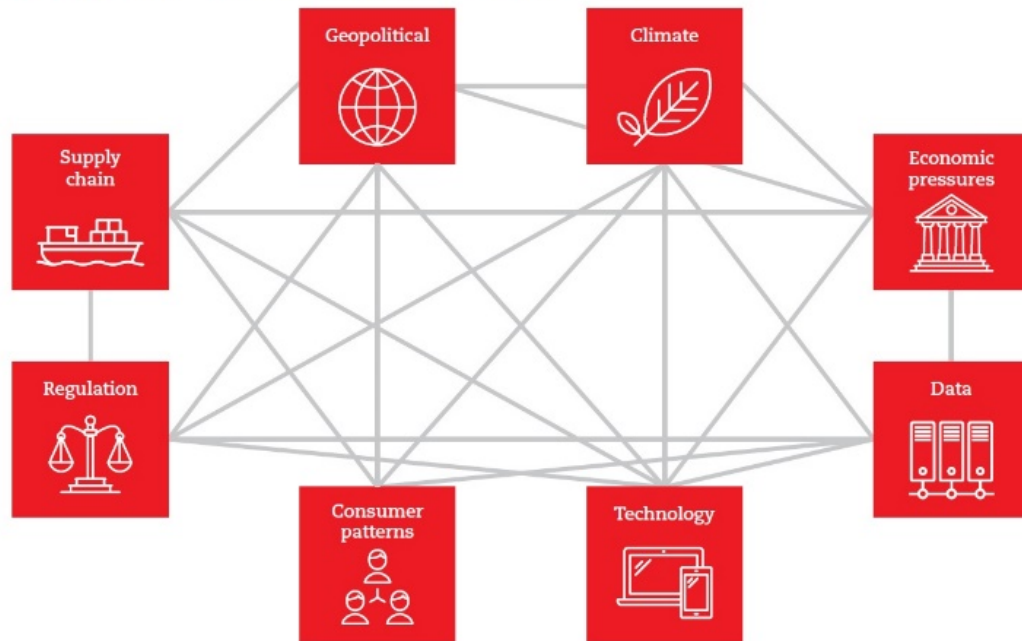

Figure 1: Factors affecting the bank's internal control system

It is worth noting that any transformation consists of several elements: people, process, data and technology. A bank's internal control system also includes a range of similar elements, so inevitably the bank's internal control environment will also change due to these transformation activities (Figure 2).

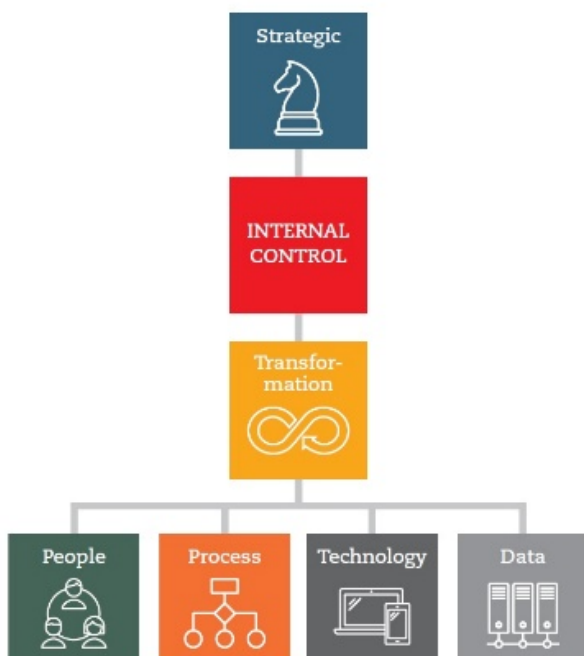

Figure 2: Elements required to modify internal control

The following Figure 3 can be considered as a guide for the transition to Finance 4.0:

Figure 3: A guide to a successful transition to Finance 4.0

There is no escaping the fact that technology and data are changing the business landscape. Before the pandemic, banks were more focused on understanding how to create value from the data at their disposal. The idea that COVID 19 has accelerated the pace of technology adoption can already be considered a fact. The phrase "Five years in five months" has often been used as a slogan by leading banks around the world. The speed of

technological changes will not slow down in the coming years. According to statistics taken from Datareportal Digital's July 2021 [12] World Statistics Report:

- The number of global mobile users has reached 5.27 billion, which is equal to 67% of the total world population,
- The number of mobile users in 2021 grew by 2.3% compared to 2020, increasing by 117 million in 12 months, which is almost 10 million new users per month,
- Internet users increased by more than a quarter of a billion in the 12 months to July 2021, a year-on-year increase of around 6%,
- Today, 4.8 billion people worldwide use the Internet, which is equal to almost 61% of the total world population,
- The number of social media users grew by more than 13% in 2020, representing an increase of more than half a billion users in just 12 months,
- In 2021, there are 4.48 billion social media users worldwide, representing nearly 57% of the world's total population.

Along with the facts, there are a number of predictions, such as:

- The value of web hosting services is estimated to reach \$267.1 billion by 2028, at a compound annual growth rate of 18% over the period 2021–2028 [7],
- IoT Analytics estimates there will be 30.9 billion Internet of Things (IoT) devices by 2025,
- It is estimated that by 2040, 95% of all purchases will be made through e-commerce [4],
- CAGR for AI will be 42.2% by 2027 [9].

In 2020-2022, banks need to remain flexible to cope with economic and non-economic factors that affect their operations. Flexibility requires the bank's operating model to be continuously updated and modified to take advantage of opportunities and manage constraints in the economic environment. This, in turn, means that internal controls must be adaptive and dynamic. The need for agility is growing as financial organizations increasingly adopt cloud-based best-in-class application technologies and data. Figure 4 provides a more vivid representation of the digital transition of organizations:

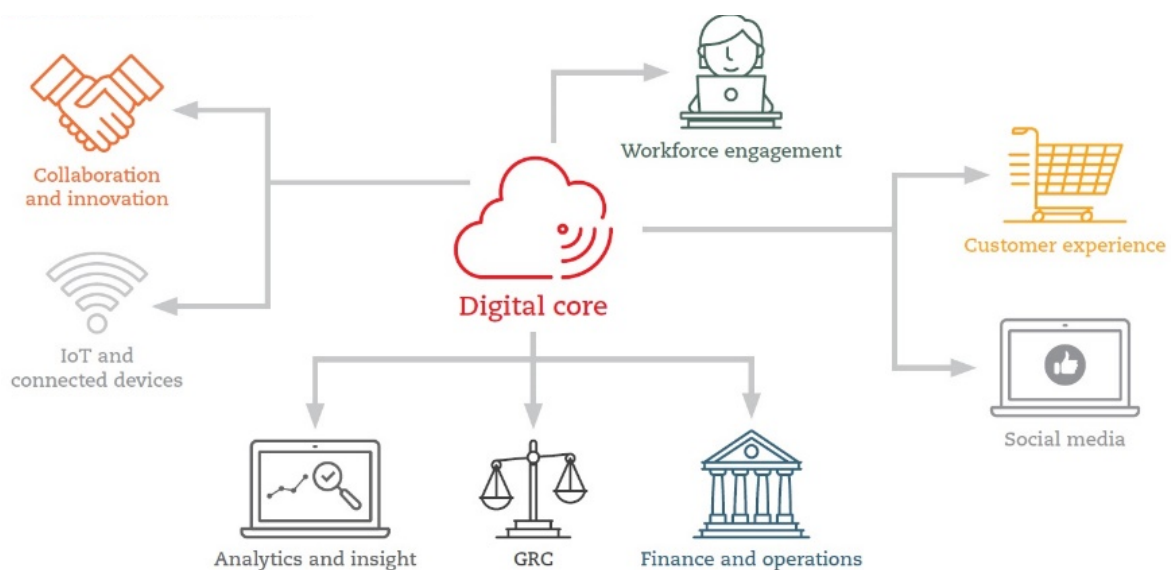

Figure 4: *The Digital Core*

In February 2022, COSO published guidance on the use of flexible methodologies for internal controls. The guidance provides 20 recommendations on how enterprise risk management can be approached in a more flexible business environment [18].

It can be noticed that the section on bank reports is changing day by day. Stakeholders, such as owners and customers, want to see a greater range of reporting that includes non-financial aspects as well as reporting on the bank's social

responsibility. A number of organizations, such as the US SEC [16], the European Financial Reporting Advisory Group (EFRAG) [6], and the International Sustainability Standards Board (ISSB) [10], have already published guidelines regarding the mentioned accountability.

Each of the factors described in Figure 5 affects an organization's internal control environment. The consequences can be enormous if organizations do not take them into account.

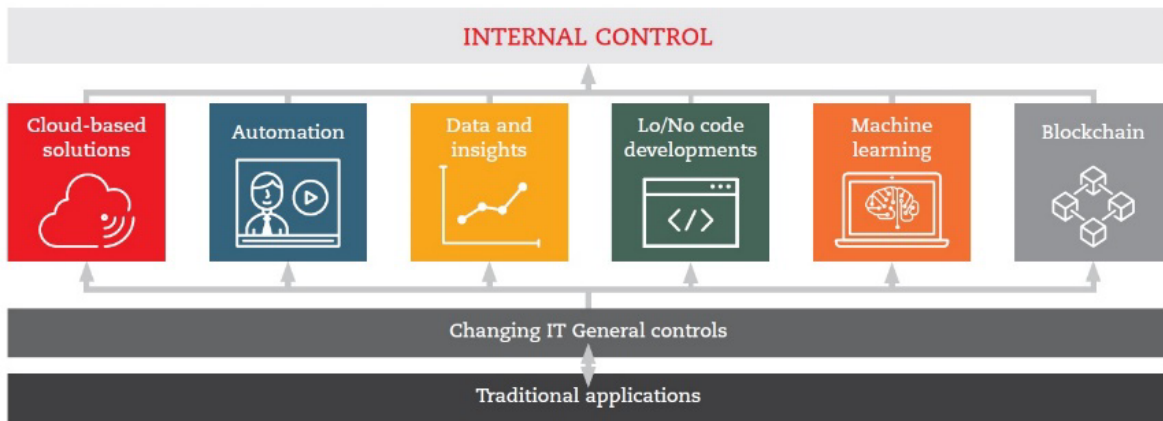

Figure 5: Factors affecting internal control

Digital transformation affects the range of skills and knowledge needed by employees. The results of the ACCA [1] and IMA [14] studies were the same for financial professionals: professional development can only be achieved through

continuous learning, but it is not just about learning technical skills. Interpersonal communication skills are also crucial, as an accounting, finance, and internal audit professional must also be a trusted advisor. Figure 6 shows the range of skills required.

Figure 6: A potential skill set model in the internal control context

The ability to view large volumes of transactions in real-time can be considered a necessity for all banks, but it is becoming increasingly difficult as the volume of data and potential risk profile expands. Internal control has traditionally been a reactive activity. It looks at the transactions made in each line of the Three Lines of Defense model, either at the time of their execution or after their execution in a certain short period. However, when a transaction is long overdue, for some, especially third-line (internal audit) professionals, examining those transactions raises questions about their significance to the organization. Using data verification methods, such as embedded codes, to identify possible patterns in real-time transactions allows for faster execution of controls.

Conclusion

An effective internal control system remains important to bank managers and owners. Technology continues to evolve, and this progress is accelerating as data, applications, and other

processes become critical in an agile business environment. Internal control must be a fundamental part of this transformation. One of the important cornerstones of Finance 4.0 is the internal control system, which, taking into account all the current factors, should become fully automated and performed through continuous monitoring.

Improved productivity through optimization and automation is the first benefit that banks will experience. This is also one of the primary objectives of Finance 4.0 projects. In other words, banks can save costs, increase profitability, reduce errors and delays by automating functions, accelerate real-time sales by increasing the volume throughout the entire chain, digitize paper documents, and intervene faster in case of operational problems. It should be noted that Finance 4.0 optimizes processes at all possible stages and sub-stages, starting from attracting capital to lending, and so on.

Real-time data collection and fast processing are some of the most important advantages of

Finance 4.0. They are used not only to optimize banking processes to make them efficient but also to study the needs and demands of customers, and thus respond to them quickly. The main goal of the bank is to attract customers; therefore, it is necessary to always have and offer products that the consumer wants. Services must also be delivered on time and quickly, as speed is not only a competitive advantage, but it is increasingly important in the real-time economy. Moreover, customers simply expect it.

A number of operational accidents, such as equipment and server failures, or human error, can cause significant losses for a bank, including temporary suspension of operations. In addition to the cost of replacing and repairing equipment, a bank's reputation can also be at risk. However, if these devices are connected and monitored online (for example, through health monitoring) via IoT, potential problems can be identified and resolved before they occur. The benefits of this approach are enormous, and similar problems can even be solved remotely. Additionally, automating certain functions can also help reduce the impact of human error.

Improved decision-making is one of the key benefits of Finance 4.0 for finance professionals. With real-time data and analytics, banks can make more informed decisions that are based on up-to-date information. This can be particularly useful when it comes to making investment decisions, assessing the creditworthiness of customers, or determining which products and services to offer to different market segments.

Another benefit of Finance 4.0 is enhanced risk management. Advanced analytics and machine learning can help banks identify and manage risks more effectively. This can be particularly important in the current economic climate, where financial institutions face increased scrutiny from regulators and customers alike. By leveraging real-time data and advanced analytics, banks can gain greater insights into their risk exposure and take proactive measures to mitigate those risks.

Customer satisfaction is another area where Finance 4.0 can make a significant difference. With faster processing times and more personalized service, banks can improve customer satisfaction and loyalty. This can be achieved through the use of digital channels, such as mobile apps and online banking portals, which allow customers to access their accounts and make transactions more quickly and easily.

Lower costs are also a key benefit of Finance 4.0. By automating processes and reducing the need for manual intervention, banks can lower costs and improve efficiency. This can be achieved through the use of technologies such as robotic process

automation (RPA) and artificial intelligence (AI), which can automate routine tasks and free up employees to focus on more complex and value-added activities.

Improved regulatory compliance is another important benefit of Finance 4.0. With more advanced reporting and monitoring capabilities, banks can more easily meet regulatory requirements and avoid penalties. This can be particularly important in highly regulated industries such as banking, where non-compliance can result in significant financial and reputational damage.

Enhanced fraud prevention is another area where Finance 4.0 can make a significant difference. Advanced analytics and machine learning can help banks detect and prevent fraud more effectively, by identifying suspicious patterns and behaviors in real-time.

Finally, Finance 4.0 can enable banks to be more innovative, experimenting with new products, services, and business models to stay ahead of the competition. By leveraging emerging technologies such as blockchain and digital currencies, banks can create new revenue streams and deliver value to customers in new and innovative ways. Overall, Finance 4.0 has the potential to transform the financial industry, improving efficiency, reducing costs, and enabling banks to deliver better services to customers.

References

1. ACCA / IMA / CIPS, Supply Chains – A Finance Professional's Perspective, 2022,
2. **Bandara, Oshadhi, Kasunii**, A Model for Assessing Maturity of Industry 4.0 in the Banking Sector, The International Conference on Industrial Engineering and Operations Management, Bangkok, Thailand, 2019,
3. **Botha A.**, Innovating for Market Adoption in The Fourth Industrial Revolution, South African Journal of Industrial Engineering, 2019,
4. **Cooper A.**, The Outlook for the Post-Covid Retail Sector, <<https://www.thedrum.com/opinion/2021/03/24/the-outlookthe-post-covid-retail-sector>>, 2021,
5. Deloitte Touche Tohmatsu Limited, Realizing the digital promise: Top nine challenges to digital transformation for financial institutions, The Institute of International Finance and Deloitte, 2020,
6. EFRAG, European Sustainability Reporting Standard G1: Governance, risk management and internal control, <https://www.efrag.org/Assets/Download?assetUrl=%2Fsites%2Fwebpublishing%2FSiteAssets%2FFinal%2520Draft%2520ESRS%2520G1_22-03-14.pdf&AspxAutoDetectCookieSupport=1>, 2022,
7. Fortune Business Insights, Web Hosting Services Market Size, Shared & COVID-19 Impact Analysis.

- <<https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/web-hosting-services-market-100863>>, 2021,
8. **Gavurova B., Dujcak M., Kovac V., Kotásková A.**, Determinants of successful loan application on peer-to-peer lending market, *Economics & Sociology*, 2018,
 9. Grand View Research, Artificial Intelligence Market Size, Share & Trends Analysis Report by Solution, By Technology, <<https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/artificial-intelligenceai-market>>, 2021,
 10. ISSB, IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information, <<https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/project/general-sustainability-relateddisclosures/exposure-draft-ifrs-s1-general-requirements-for-disclosure-of-sustainability-related-financial-information.pdf>>, 2022,
 11. **Justenhoven, P., Loitz, R. & Sechser, J.**, Digitalisation in finance and accounting and what it means for financial statement audits. PricewaterhouseCoopers International Limited, 2018,
 12. **Kemp, S.**, Digital 2021 July Global Statshot Report [online report] <<https://www.slideshare.net/DataReportal/digital-2021-july-global-statshot-report-v02>>, 2021,
 13. **Klimas, T.** The Fourth Industrial Revolution For Finance. *Digitalist magazine*: <https://www.digitalistmag.com/finance/2019/01/31/forth-industrial-revolution-for-finance-06194670/>, 2019,
 14. **Krumwiede, K.**, Process Automation in Accounting and Finance, <<https://www.imanet.org/-/media/58e1aff5f8d74e4c92ac8f097db88321.ashx>>, 2016,
 15. **Rahman A., Rahman M. T., Ključnikov A.**, Collateral and SME financing in Bangladesh: an analysis across bank size and bank ownership types, *Journal of International Studies*, 2016,
 16. SEC (Securities and Exchange Commission), The Enhancement and Standardization of Climate-Related Disclosures for Investors, <<https://www.sec.gov/rules/proposed/2022/33-11042.pdf>>, 2022,
 17. **Sher, A., Ehrenhalt, S. & Englert, J.**, Crunch time V Finance 2025, Deloitte Development LLC, 2018,
 18. **Walker, P. L.**, Enabling Organizational Agility in an Age of Speed and Disruption, <<https://www.coso.org/Documents/Enabling-Organizational-Agility-in-an-Age-of-Speed-and-Disruption.pdf>>, 2022,
 19. **X. He, D. Xiong, W. Khalifa and X. Li**, Chinese banking sector: A major stakeholder in bringing a fourth industrial revolution in the country, *Technological Forecasting and Social Change*, 2021.

Сдана/Հանձնվել է՝ 28.02.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.03.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 04.04.2023

Հայաստանի Հանրապետության պետական գնումների Էլեկտրոնային աճուրդների համակարգում առկա հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները

Մխիթարյան Խորեն Ա.
ՀՊՏՀ կառավարում ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու (Երևան, ՀՀ)
prof_mkhitaryan@yahoo.com

Կիրակոսյան Էդգար Ի.
ՀՊՏՀ կառավարում ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)
edgarkirakosian@gmail.com

ՀՏԳ 334; EDN: CGJCWE; JEL: H57; C57

DOI: 10.58587/18292437-2023.2-132

Հանգուցաբառեր՝ պետական գնումներ, գնման գործընթացներ, էլեկտրոնային գնումներ, էլեկտրոնային աճուրդ

Проблемы в системе электронных аукционов государственных закупок РА и пути их решений

Мхитарян Хорен А.
Доцент кафедры управления АГЭУ, кандидат экономических наук (Ереван, РА)
prof_mkhitaryan@yahoo.com

Киракосян Эдгар И.
Аспирант кафедры управления АГЭУ (Ереван, РА)
edgarkirakosian@gmail.com

Аннотация. Государственные закупки всегда были в центре внимания многих заинтересованных сторон. Являясь гарантированным покупателем определенных товаров, работ, услуг, а также заказчиком для бизнеса, государство является более предсказуемым партнером, так как в процессе государственных закупок публикуется план закупок, заранее известны объемы товаров, работ, услуг и ориентировочные цены и др.

По сравнению с документационной закупочной системой система электронных закупок автоматизирует и значительно расширяет процессы закупок, от объявления до расчетов с поставщиками. В связи с вышеизложенным, в условиях современных стремительных технологических изменений внедрение системы электронных закупок в сфере государственных закупок, наряду с множеством преимуществ, повлекло за собой и определенные недостатки и риски. В рамках исследования указанной проблемы в статье были выявлены существующие проблемы в закупках электронном аукционе и на основе данных закупочной площадки предназначенной для электронных закупок. В частности, в ходе обсуждений с государственными заказчиками, участвующими в процессах закупок, и организациями участниками были зафиксированы определенные проблемы в процессах закупок, осуществляемых посредством электронных аукционов. В результате исследования было выявлено, что в процессах электронных аукционных закупок существуют некоторые риски приводящие к тупиковой ситуации, и предложены решения.

Ключевые слова: государственные закупки, процессы закупок, электронные закупки, электронный аукцион

The challenges and solutions in electronic auctions of public procurement system of The Republic of Armenia

Мхитарян Хорен А.
Associate Professor, Department of Management, ASUE, Ph.D. of Economic Sciences (Yerevan, RA)
prof_mkhitaryan@yahoo.com

Киракосян Эдгар И.
PhD Student of the Chair of Management of ASUE
edgarkirakosian@gmail.com

Abstract. Public Procurement has always been the center of interests of parties. Being as guaranteed buyer of some type of works, goods and services and interesting customer for usiness the country seems much more reliable partner as during the process of public procurement the procurement plan is published, the scales and the prices of works, goods and services are known in advance. In comparison with paper based system the electronic procurement system makes procurement process easier and provides opportunities for multiple procurement proceedings starting from the invitation publishing till the payments to suppliers. But at the same time due to current technological innovations while setting the electronic procurement system in public procurement system with many advantages there are seen some challenges and risks. During the examination of above mentioned issue in this article there have been discovered current challenges

based on procurement process done with e-auction and on the data of the platform that is intended for procurement process with e-auction. In particular some problems have been noticed during the discussions between parties- public customers and organizations about the procurement process done with electronic auctions system. After the examination of the problem there have been accrued some risks that seem to lead the procurement process to a deadlock during procurement process done with electronic auctions and have been suggested solutions to those.

Keywords: public procurement, procurement process, electronic procurement (e-procurement), electronic auction (e-auction)

Ներածություն

ՀՀ պետական գնումների համակարգը ներդրվել է դեռևս 2000 թվականին սկզբնապես հաղիսանալով որպես կենտրոնացված համակարգ: 2005 թվականին անցում է կատարվել մասնակի կենտրոնացված համակարգի: Հետագա զարգացումների շնորհիվ՝ 2011 թվականին, գնումների պետական համակարգն ամբողջությամբ ապակենտրոնացվել է: Գնումների ոլորտի ռիսկերը նվազեցնելու նպատակով, թե՛ ներպետական օրենսդրությունը, թե՛ գնումները կարգավորող միջազգային պայմանագրերը, վեր հանելով պրակտիկայի բացերը, մշտապես կատարելագործվում են: ՀՀ պետական գնումների համակարգի ներդրման պահից «Գնումների մասին» օրենքը փոփոխվել է չորս անգամ, իսկ 2017 թվականի ապրիլի 25-ից ուժի մեջ մտած և այս պահին գործող օրենքում մինչ օրս շուրջ վեց լրացումներ և փոփոխություններ են կատարվել [16.1]:

Էլեկտրոնային գնումների համակարգը գործում է Հայաստանի Հանրապետությունում 2012 թվականից և չնայած Էլեկտրոնային գնումների համակարգը կատարելագործելուն ուղղված մի շարք բարեփոխումներին՝ որոնց հիմքում դրվել են շուկայական տնտեսվարման սկզբունքները, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ գնումների համակարգում դեռևս առկա է ռիսկերի բարձր մակարդակ:

Գրականության ակնարկ

Հետազոտության շրջանակներում մանրամասն կերպով ուսումնասիրվել է թեմայի վերաբերյալ մասնագիտական գրականությունը՝ էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման, պետական գնումների, քաղաքացիական իրավունքի, տնտեսագիտության վերաբերյալ աշխատություններ, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրքը, «Գնումների մասին» օրենքը և իրավական այլ ակտեր: Չզայի հետաքրքրություն է ներկայացնում պետության կարիքների համար ապրանքների, աշխատանքների, ծառայությունների գնումների կազմակերպումը այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են ԱՄՆ, Ավստրալիան, Կանադան, Արգենտինան, Չինաստանը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան և այլն: Ի.Գ. Ռզուրը և Վ.Վ. Ռզուրը, վերլուծելով ԱՄՆ գնումների դաշնային համակարգը (այսուհետ՝ ԳԴՀ)՝ կարծում են, որ այն անցել է պատմական ձևավորման երկար ուղի և աշխարհի ամենաարդյունավետ պե-

տական գնումների համակարգերից մեկն է հանդիսանում [11, էջեր 8-10]:

Ըստ Ի.Վ. Տուլցովայի ԳԴՀ հիմքում դրված հիմնական սկզբունքն է՝ պատվիրատուին առաքել լավագույն գնով, ճիշտ ժամանակին ապրանք կամ ծառայություն, միաժամանակ պահպանելով հանրության վստահությունը պետական քաղաքականության նկատմամբ [15, էջեր 31–32]: ԱՄՆ պետական գնումների գործունեության ընդհանուր համակարգում իրականացվում է Գնումների դաշնային քաղաքականության գրասենյակի կողմից (Office of Federal Procurement Policy), որը ստեղծվել է 1974 թվականին որպես կառավարման և բյուջեի դեպարտամենտի խորհրդատվական մարմին, իսկ 1988 թվականին դարձել է անկախ մշտական պետական մարմին:

Լ. Վ. Անդրեեվան նույնպես կարևորում է Միացյալ Նահանգների պետական գնումների զգալի փորձը, որտեղ 1948 թվականից «կառավարության» (պետական) կարիքների համար գնումների համակարգը ամրագրված է իրավական կարգով և ներկայումս Պենտագոնն օգտագործում է մինչև 50 տեսակի պետական պայմանագրեր [7]: Որպես կանոն զարգացած երկրներում գնումների համակարգի կայացման հիմքում դրված են տարիների փորձի վրա հիմնված և ճշգրիտ հաշվարկված իրավական կարգավորումներ:

Պետական գնումներ իրականացնելիս Միացյալ Նահանգներում գործում են հետևյալ 4 գնման ընթացակարգերը՝ բաց մրցույթ, երկփուլ մրցույթ, բանակցային և պարզեցված ընթացակարգեր [13]:

Բազմաթիվ հետազոտողներ հակված են այն կարծիքին, որ ԳԴՀ հիմնված է ճշգրիտ, մանրամասն, տարբերակված կարգավորման վրա, որը ներառում է պետական գնումների հիմնական գործառնությունները՝

- գնումների պլանավորում
- գնման պատվերի ձևավորում
- մասնակիցների ընտրություն և պայմանագրերի կնքում
- պայմանագրերի կատարման նկատմամբ հսկողություն և կարգավորում
- պայմանագրերի կատարողականի գնահատում

ԱՄՆ ԳԴՀ ներառում է բոլոր կարևոր տարրերը, որոնք անհրաժեշտ են գնումների գործ-

ընթացն արդյունավետ կազմակերպելու համար, մասնավորապես՝

- մանրամասն իրավական կարգավորում, որը ներառում է մի շարք օրենքներ և ենթաօրենսդրական ակտեր: Գլխավոր օրենքը Դաշնային գնումների համակարգի մասին օրենքն է:

- գործադիր, լիազոր մարմինների միջև լիազորությունների և պարտականությունների հստակ բաշխում

- զարգացած պլանավորման համակարգ
- գնումների իրականացման ընթացակարգերի և պայմանագրերի լայն շրջանակ
- տիպային պայմանագրերի արխիվ [14, էջեր 461-470]:

Հայաստանի Հանրապետությունում գնումների մասին իրավական ակտերը հրապարակվում են պաշտոնական տեղեկագրում՝ www.procurement.am կայքում, պետական գնումներին առնչվող տեղեկատվությունը հասանելի են հետևյալ պաշտոնական կայքերում՝ www.gnumner.am, www.armeps.am, և www.e-gov.am կայքերից:

Մասնագիտական գրականությունում նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է առավել բարելավել առաջարկվող մեխանիզմների արդյունավետությունը բիզնեսի և քաղաքացիական հասարակության հետ իշխանությունների փոխգործակցության համար, ինչպես նաև նոր արդյունաբերական քաղաքականության պայմաններում անհրաժեշտ է առավել բարելավել նորարարական ծրագրերը տնտեսական աճի նպատակային ցուցանիշների կայուն զարգացման համար [8, էջ 107]:

Պետության գնումների համակարգի գերակա նպատակը պետական միջոցների օգտագործման ժամանակ արդյունավետության և գնի ու որակի հարաբերակցության ապահովումն է, միևնույն ժամանակ ԵՄ պահանջներին և ազգային օրենսդրությանն ու քաղաքականությանը հետևելը: Արդյունավետության չափումը ձգտում է պատասխանել այլ հիմնարար հարցին, թե արդյոք գնումների համակարգը և գործարկումն ի վերջո իրականացվում է սահմանված հիմնական նպատակների համաձայն [21]:

Մի շարք հեղինակների մոտ (ցանկը ստորև կցվում է) էլեկտրոնային գնումների համակարգի արդյունավետության բարձրացման տարբեր մոդելներ են նշվում, սակայն գրեթե բոլորը գնման գործընթացի արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով առանձնացնում են միասնական կանոններով մրցակցային, թափանցիկ, համաչափ, հրապարակային և ոչ խտրական հիմունքներով գնման գործընթացի կազմակերպումը:

Հետազոտության մեթոդաբանություն

Հոդվածի նպատակը ՀՀ պետական էլեկտրոնային գնումների՝ մասնավորապես էլեկտրո-

նային աճուրդների համակարգում, առկա ռիսկերի, բացթողումների և խնդիրների ուսումնասիրությունն ու դրանց լուծմանն ուղղված առաջարկությունների ներկայացումն է:

Հոդվածում դիտարկվել են ՀՀ պետական գնումների համակարգի առանձնահատկությունները և ընդգծվել գնումների մասին ՀՀ օրենսդրական այն կարգավորումները, որոնք առնչվում են պետական գնումների էլեկտրոնային աճուրդների համակարգի աշխատանքին: Ելնելով հետազոտության բնույթից և առանձնահատկությունից՝ հոդվածում՝ ի թիվս այլոց, կիրառվել են համեմատական ուսումնասիրությունների, համալիր-համակարգային և դիտման մեթոդները, օգտագործվել են ընդհանուր գիտական վերլուծության, ընդհանրացումների և որակական եզրահանգումների եղանակները:

Բացահայտվել են էլեկտրոնային գնումների Armeps համակարգի արդյունավետության բարձրացման ոլորտում առկա հիմնախնդիրները, քննարկվել են ծրագրային խափանումներից զերծ առավել արդյունավետ համակարգի ներդրման նպատակները, իրագործման կարգը, մանրամասն ներկայացվել է արդեն իսկ խնդրի լուծումն ուսումնասիրած երկրների փորձը:

Էլեկտրոնային աճուրդի միջոցով կատարվող գնման ընթացակարգերում առկա խնդիրները մանրամասն վերլուծելու նպատակով ուսումնասիրվել են էլեկտրոնային գնումների Armeps և էլեկտրոնային աճուրդների (www.armeps.am/eaction) համակարգերի առանձնահատկությունները և բացահայտվել դրանց թերությունները:

Արժարժվող հիմնահարցերը ավելի տեսանելի դարձնելու պատճառով ներկայացվել են էլեկտրոնային աճուրդների կարգավորման մեխանիզմի կատարելագործմանն և պետական գնումների կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված առաջարկություններ:

Որպես հետազոտության օբյեկտներ են հանդիսացել ՀՀ պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից իրականացված գնման գործընթացները, գնումների ոլորտին առնչվող ՀՀ օրենքներն ու իրավական ակտերը, ինչպես նաև գնումների համակարգին վերաբերվող արտասահմանյան և հայ տնտեսագետների հրապարակած գիտական աշխատանքները: Որպես տեսական հիմք ուսումնասիրության համար ծառայել են օտարերկրյա փորձագետների հետազոտությունների արդյունքներն և հետազոտողների աշխատությունները, միջազգային կազմակերպությունների հետազոտությունների արդյունքներն ու հրապարակումները:

Տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել ՀՀ Կառավարության, ՀՀ ֆինանսների նախարա-

րության և ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության հրապարակած տվյալները, ինչպես նաև վերը հիշատակված կառույցների էլեկտրոնային կայքերում տեղ գտած տեղեկատվությունը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են նաև սոցիոլոգիական, ինդուկցիայի, մեթոդները:

Վերլուծություն

Գնումների մասին օրենքով սահմանվել է, որ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ և Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով նախատեսված պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, պետության կամ համայնքների հիմնարկները, Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկը, պետական կամ համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպությունները, հանրային կազմակերպություններն և միջառք այլ հիմնարկներ և կազմակերպություններ հանդիսանում են «պատվիրատուներ» [1, 2-րդ հոդված 1-ին կետ 1-ին ենթակետ]:

Պետական գնումները պատվիրատուներին հնարավորություն են ընձեռնում պետության անունից հայեցողական որոշումներ կայացնել գնման գործընթացների բոլոր մակարդակներում:

Հանրային գնումների կառավարումը՝ ընդհանրապես, իսկ էլեկտրոնային գնումների համակարգը՝ մասնավորապես, հետապնդում են հետևյալ հիմնական նպատակները՝

- թափանցիկություն՝ ներառում է գործընթացների կառավարելիությունը, հաշվետու լինելը, արհեստավարժությունը, արդարությունն ու հավասարությունը,
- արդյունավետություն՝ ներառում է գնման գործընթացների և արդյունքների արդյունավետությունը, փողի գնողունակությունը,
- գործարարության խրախուսում՝ ներառում է արդյունավետության և մրցակցության ապահովման ու կարողությունների և տեխնոլոգիայի կիրառման միջոցով գործարարության ու տնտեսական զարգացումը [4]:

Հանրային գնումների համակարգը կարևոր դեր է կատարում ցանկացած երկրի, այդ թվում նաև՝ Հայաստանի տնտեսության մեջ: Պետական գնումների համակարգի արդյունավետության և թափանցիկության բարելավումը կնպաստի մեր երկրի երկարաժամկետ և տևական տնտեսական զարգացմանը: Այդ պատճառով հարկավոր է վեր հանել պետական գնումների համակարգի թերություններն ու բացթողումները:

Գնումների մասին օրենքի 18-րդ հոդվածով սահմանվում են գնում կատարելու չորս ու ընթացակարգեր, դրանք են՝

- 1) էլեկտրոնային աճուրդը;
- 2) մրցույթը;

3) գնանշման հարցումը;

4) մեկ անձից գնումը:

Էլեկտրոնային աճուրդն (այսուհետ՝ նաև աճուրդ) էլեկտրոնային միջոցների օգտագործմամբ նոր՝ նվազեցված գների ներկայացման գործընթաց է, որը հնարավորություն է տալիս ավտոմատ գնահատման մեթոդներով (միջոցներով) որոշել հայտեր ներկայացրած մասնակիցների զբաղեցրած տեղերը՝ հաջորդականությունը [1, 18-րդ և 2-րդ հոդվածներ]:

Աճուրդի այս տեսակը անվանվում է նաև հոլանդական աճուրդ: Այն կատարվում է՝ սկզբնական հայտարարված գինն աստիճանաբար իջեցնելով:

ՀՀ Կառավարության 2017 թվականի մայիսի 18-ի թիվ 534-Ն «*էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման կարգը և էլեկտրոնային աճուրդի միջոցով ձեռք բերվող ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների ցուցակը հաստատելու մասին*» որոշմամբ սահմանված էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման կարգի 2-րդ կետով հաստատվել է, որ էլեկտրոնային աճուրդի համակարգը պարունակում է էլեկտրոնային սարքավորումներ, գործիքներ և ծրագրեր, որոնք հեռակարգավորման, հեռահաղորդագրման և էլեկտրոնային եղանակով տվյալների փոխանակման հնարավորություն են տալիս: Բոլոր սարքավորումները տեղադրվում են Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների նախարարի կողմից սահմանված վայրում [3, 2-րդ կետ]:

Էլեկտրոնային գնումների համակարգն ունի հայտ ներկայացրած մասնակիցների տվյալները կողավորելու և մինչև հայտերի բացման պահին այդ տվյալների ապակողավորման անհնարինությունն ապահովելու հնարավորություն [5, 6-րդ կետ]:

Պետական գնումների էլեկտրոնային աճուրդների համակարգի ուսումնասիրության ընթացքում առանձնանում են հետևյալ հիմնախնդիրները, մասնավորապես.

Մասնակիցների գրանցում - էլեկտրոնային գնումների գործընթացին մասնակցելու համար թե՛ ֆիզիկական և թե՛ իրավաբանական անձիք գրանցվում են էլեկտրոնային գնումների <https://armeps.am/epps/> համակարգում:

Մուտքագրման բաժնում, համակարգը բոլոր գործածողներին (պայմանագրային պատվիրատու, տնտեսական օպերատորներ, ադմինիստրատորներ) տրամադրում է համակարգ մուտք գործելու հնարավորություն՝ օգտագործելով իրենց վավեր գործածողի անունը և գաղտնաբառը, ինչպես նաև լրացուցիչ տրամադրվում է տնտեսական օպերատորների (մատակարարների) համակարգում գրանցման ֆունկցիոնալությունը [6, 2.3.1 Մուտքագրման բաժին]:

«Գրանցվել իբրև մատակարար» հղմամբ անցնելով ստորև բերված պատուհան և լրացնելով պահանջվող տեղեկատվությունը (գծապատկեր 1) [17.1] երբեմն էլեկտրոնային աճուրդներին մասնակցելու համար «անբարեխիղճ» տնտեսավարողները վերոնշյալ համակարգում միտումնավոր լրացնում են ոչ ճիշտ տեղեկատվություն, փաստացի համակարգում ստեղծելով գոյություն չունեցող կազմակերպություն, հետագայում նույնականացումից խուսափելու համար: Էլեկտրոնային աճուրդին մասնակցելով թե գոյություն ունեցող և թե գոյություն չունեցող կազմակերպություններով հնարավոր է, աճուրդի ոչ բարենպաստ ելքի դեպքում, գոյություն չունեցող կազմակերպության միջոցով շատ ցածր գին առաջարկել, խուսափելով հետագայում պայմանագրի կնքումից և օրենսդրությամբ նախատեսված տույժերի (հայտի ապահովում) ներկայացումից: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ մասնակիցները օգտագործելով այս բացթողումը ձախողել են գնման գործընթացը հիմնականում անպատիժ մնալով: Նշված խնդիրը առավել անվերահսկելի է գնումը «Գնումների մասին» օրենքի 15-րդ հոդվածի 6-րդ մասով՝ առանց տվյալ գնման համար նախապես հաստատված ֆինանսական միջոցների առկայության, իրականացվող գնման գործընթացների դեպքում, երբ օրենսդրորեն չկա պահանջ ներկայացնելու հայտի ապահովում [1, 15-րդ հոդված 6-րդ կետ]:

Ուստի այս խնդիրներից խուսափելու համար առաջարկվում է էլեկտրոնային գնումների գործընթացին մասնակցելու համար գրանցվելիս նշված համակարգում կցել ֆիզիկական անձանց դեպքում անձ հաստատող փաստաթղթի, իսկ իրավաբանական անձանց դեպքում պետական գրանցման սկանավորված փաստաթղթերը, որոնք կստուգվեն այդ փաստաթղթերը տրամադրող պետական մարմինների հետ:

Ինտերնետ կապի և Armeps կայքի ծրագրային խափանումներ – Էլեկտրոնային մրցույթը բարձրարժեք և փոքրածավալ գնումների կատարումն է՝ մրցույթ հայտարարելու միջոցով, որին հաջորդում են հայտերի ստացումը, գնահատումը և պայմանագրերի շնորհումը: Էլեկտրոնային մրցույթների համակարգի ներդրումը պահանջում է իրականացման և պահպանման համեմատաբար փոքր ներդրումներ, մեծացնում է թափանցիկությունը և ուժեղացնում կառա-

վարումը: Էլեկտրոնային մրցույթների համակարգը նախատեսում է՝

- մեկ ինտերնետ կայքում մրցույթների կազմակերպում և պայմանագրերի շնորհում, գործարարների առցանց գրանցում, առցանց որոնման միջոցներ,

- ինտերնետի միջոցով ազատ մուտք դեպի մրցույթի սկզբնական փաստաթղթերը, էլեկտրոնային հայտի ներկայացում մրցույթի մասնակիցների կողմից, պատվիրատուների առանձնահատկություններին համակարգը հարմարեցնելու տարբերակներ, մրցույթներ՝ իրական ժամանակում [4]:

Ինտերնետ կապի բացակայությունը և Armeps կայքի ծրագրային երկարատև խափանումները, նույնպես բարդությունների պատճառ կարող են հանդիսանալ, քանի որ էլեկտրոնային գնումների ողջ գործընթացը հիմնված է համացանցի վրա, իսկ ինտերնետ կապի բացակայության և ծրագրային խափանումների պատճառով մասնակիցները՝ առաջին դեպքում առհասարակ չեն կարողանում մասնակցել գնման գործընթացին, մյուս դեպքում մասնակիցների կողմից կցված գնման հայտերը կամ փաստաթղթերը չեն հասնում պատվիրատուներին:

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի Ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների գնման սկզբունքների և կանոնների համաձայն հայտարարությունը տեղադրվում է և պատվիրատուի էլեկտրոնային առևտրային հարթակում և, ըստ անհրաժեշտության՝ պաշտոնական էլեկտրոնային գնումների հարթակում, կամ պատվիրատուի երկրում լայն շրջանառություն ունեցող թերթերում, ինչպես նաև, ըստ անհրաժեշտության՝ պաշտոնական և միջազգային մասնագիտացված տեղեկագրերում [10]:

Միջազգային փորձն ուսումնասիրելիս հաճախ հանդիպում ենք նույն պետության ներսում գործող պետական գնումների իրականացման էլեկտրոնային գնումների հարթակների, որոնք սպասարկվում են տարբեր օպերատորների կողմից: Մեկ էլեկտրոնային գնումների հարթակի առկայության և այլընտրանքի բացակայության պայմաններում գնման գործընթացների մասնակիցները ստիպված են օգտվել պետական գնումների էլեկտրոնային հարթակից:

Քայլ 1. կազմակերպության մանրամասներ

* Կազմակերպության անուն

Ընկերության գրանցման համարը

* Հարկային կոդ

* Հարկային կոդի թողարկողը

* Հարկային կոդի թողարկող երկիրը

Հասցե

Փոստային կոդ

Քաղաք

* Երկիր

Էլ. ելակոնային փոստ

Յեռախոսահամար

Տարբ.

Կայք

Գործառույթի գրանցման համարը

Սեանձնահատուկ հ/հ

* Ինդրեմ ներմուծել ներքևու մ ցուցարկած կողը

Ընկերության գործու նեու թյ ու նը

Կիշերի աւվ. քանակը՝ 512:

Ծյ ու դայ ին հղման համարը

Վավերացնել և շարունակել Վերագործարկել Լուծարել

* Ստղանիշով դաշտերը պարտադիր են

Գծապատկեր 1. Էլեկտրոնային գնումների համակարգում գրանցվելու նպատակով կազմակերպության կողմից լրացվող անհրաժեշտ տվյալներ

Սա ևս մի ռիսկ է, ուստի վերը նշված խնդրից խուսափելու համար առաջարկվում է ՀՀ կառավարության կողմից սահմանել կարգ և համապատասխան ընթացակարգերն անցնելուց հետո պայմանագրեր կնքել միաժամանակ Էլեկտրոնային գնումների հարթակների մի քանի օպերատորների հետ: Օրինակ կարող է հանդիսանալ Ռ-Դ գնումների փորձը, որտեղ Ռ-Դ Կառավարության կողմից Էլեկտրոնային գնումների հարթակների մի քանի օպերատորների տրամադրված է նման հնարավորություն [9, էջ 31]:

Էլեկտրոնային աճուրդով գնման գործընթացի օրենսդրական սահմանափակումները – Էլեկտրոնային աճուրդով գնումների կատարման և ընտրված մասնակցի հետ պայմանագրի կնքման ժամանակ գործում են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2017 թվականի մայիսի 4-ի N 526-Ն որոշման 1-ին կետի 1-ին ենթակետով հաստատված կարգով նախատեսված կարգավորումները [2, 1-ին կետի 1-ին ենթակետ], հաշվի առնելով, որ հրավերով նախատեսվում է նաև, որ՝

1) աճուրդի ընդհանուր տևողությունը սահմանվում է 30 րոպե: Աճուրդի ընթացքում կատարվող յուրաքանչյուր քայլի արդյունքում նվազեցվող գումարը չպետք է պակաս լինի աճուրդն սկսելու պահին ներկայացված նվազագույն գնային առաջարկի մեկ տոկոսից: Եթե աճուրդի ընդհանուր տևողության ընթացքում որևէ քայլ կատարելու պահից հաշված 5-րդ րոպեն լրանալը չի կատարվում նոր քայլ, ապա աճուրդը համարվում է ամփոփված, և վերջին քայլը կատարած մասնակիցը համարվում է առաջին տեղը զբաղեցրած մասնակից:

2) Եթե առաջին տեղը զբաղեցրած մասնակցի հայտը գնահատվում է բավարար, ապա վերջինս հայտարարվում է ընտրված մասնակից, իսկ մյուս մասնակիցների հայտերը մերժվում են: Առաջին տեղը զբաղեցրած մասնակցի հայտն անբավարար գնահատվելու դեպքում գնման ընթացակարգը օրենքի 37-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետի հիման վրա հայտարարվում է չկայացած:

3) աճուրդն ամփոփվելու պահին, եթե մասնակիցների ներկայացրած գները գերազանցում են տվյալ ընթացակարգի շրջանակում գնվելիք ապրանքների, աշխատանքների կամ ծառայությունների համար գնման հայտով սահմանված գինը, գնման ընթացակարգը օրենքի 37-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետի հիման վրա հայտարարվում է չկայացած [3, 10-րդ կետ]:

Գնման մրցակցային այլ ընթացակարգերում՝ հրավերով սահմանված ժամկետներում, գնահատող հանձնաժողովը որոշում է առաջին և հաջորդաբար տեղեր զբաղեցրած մասնակիցներին, ինչը հնարավորություն է ընձեռնում պատվիրատուներին ընտրված մասնակցի կողմից համապատասխան պայմանագիրը կնքելուց հրաժարվելու պարագայում հաջորդող տեղը զբաղեցրած մասնակցին հայտարարել որպես ընտրված մասնակից և վերոգրյալին առաջարկել կնքելու հրավերի պահանջներին համապատասխան պայմանագիր:

Էլեկտրոնային աճուրդով գնումների կատարման դեպքում, եթե առաջին տեղը զբաղեցրած մասնակցի հայտը գնահատվում է բավարար, ապա վերջինս հայտարարվում է ընտրված մասնակից, իսկ մյուս մասնակիցների հայտերը մերժվում են:

Քանի որ ընտրված մասնակից է ճանաչվում աճուրդն ամփոփվելու պահին նվազագույն գնային առաջարկ ներկայացրած մասնակիցը, նույնիսկ եթե նշված գնային առաջարկը վրիպակի արդյունք է, ապա գնման ընթացակարգում ոչ միայն հաղթող մասնակիցն է հրաժարվելու տվյալ գնման ընթացակարգին հետագա մասնակցությունից այլև վերոհիշյալ մասնակցի հրաժարվելուց չկայացած է հայտարարվելու գնման ընթացակարգը:

Այսպիսով գործող օրենսդրությամբ սահմանափակվում են հաջորդաբար տեղ զբաղեցրած մասնակիցների մասնակցության իրավունքը, ինչպես նաև Էականորեն բարդացնում են թե պատվիրատուների, թե գնումները համակարգողների և թե մասնակիցների աշխատանքը: Առաջարկվում է օրենսդրական և համակարգի կարգավորումներով ընձեռել հնարավորություն գնահատող հանձնաժողովին նմանատիպ իրավիճակներում որոշելու առաջին և հաջորդաբար տեղեր զբաղեցրած մասնակիցներին, այսպիսով առաջին տեղ զբաղեցրած մասնակցի գնման ընթացակարգին հետագա մասնակցությունից հրաժարվելու դեպքում ընտրված մասնակից ճանաչել հաջորդող տեղ զբաղեցրած մասնակցին:

Եզրակացություն

Շուկայական տնտեսության պայմաններում գնման գործընթացները՝ հատկապես բյուջետային ծախսերի արդյունավետությունն ապահովելու գործառնություն իրականացնելիս, ունեն կարևոր նշանակություն: Քանի որ պետական գնումները հիմնականում կատարվում են երկրի կառավարման, ներքին և արտաքին պաշտպանության, ինչպես նաև սոցիալական բնագավառների նյութական ծախսերը հոգալու համար: Վերոգրյալով է պայմանավորված օրենսդրական կարգավորման ոլորտի անընդհատ բարեփոխումները և արձանագրված դրական առաջընթացը: Կարևորելով շարունակական բարեփոխումներն, որոնք իրականացվում են պետության կողմից, այնուհանդերձ պետք է նշենք, որ դեռևս գոյություն ունեն բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք խոչնդոտում են պետական գնումների համակարգի գործունեության արդյունավետությանը: Մասնավորապես.

- գնման գործընթացներին «անբարեխիղճ» տնտեսվարողների մասնակցության հնարավորությունը,
- մեկ էլեկտրոնային գնումների հարթակի առկայությունը և այլընտրանքի բացակայությունը
- էլեկտրոնային աճուրդով գնման գործընթացի կանոնակարգային ընթացակարգերի ֆորմալ պահպանումը, որոնց կիրառմամբ կասկածի տակ է դրվում որոշ գնումների արդյունավետությունը:

Այսպես՝ ՀՀ գործող գնումների մասին օրենսդրության հիման վրա իրականացվող գնման գործընթացները հիմնականում պահպանելով գնման գործընթացի միասնական կանոններով մրցակցային, թափանցիկ, համաչափ, հրապարակային և ոչ խտրական հիմունքներով կազմակերպման սկզբունքները, այնուհանդերձ ունեն վերը հիշատակված թերությունները: Թիրախավորելով վերոգրյալ խնդիրները և հետևողականորեն լուծելով դրանք հնարա-

վորություն կրնձեռնվի ունենալ առավել օգտավետ էլեկտրոնային գնումների համակարգ, ինչն էլ կազդի գնման գործընթացների թափանցիկության բարձրացման, կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցման և գործարարության խրախուսմանը:

Բարձրացնելով գնման գործընթացի մրցակցության, հրապարակայնության և թափանցիկության մակարդակը, ժամանակին հայտնաբերելով գնումների համակարգի թերությունները և գտնելով դրանց լուծումները, ի վերջո կհասնենք պատվիրատուներին լավագույն գնով և ճիշտ ժամանակին ապրանքներ մատակարարելու, ծառայություններ մատուցելու և աշխատանքներ կատարելու նշանդին, ինչը կբարձրացնի հանրության վստահությունը պետական քաղաքականության նկատմամբ և էապես կնպաստի պետության կարիքների համար կատարվող գնման գործընթացների արդյունավետությանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

Օրենքներ և այլ իրավական ակտեր

1. «Գնումների մասին» ՀՀ օրենք, ընդունվել է 25.04.2017
2. ՀՀ կառավարության 4 մայիսի 2017 թվականի N 526-Ն որոշում գնումների գործընթացի կազմակերպման կարգը հաստատելու մասին
3. ՀՀ կառավարություն 18 մայիսի 2017 թվականի N 534-Ն որոշումը էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման կարգի և էլեկտրոնային աճուրդի միջոցով ձեռք բերվող ապրանքների, աշխատանքների եւ ծառայությունների ցուցակը հաստատելու մասին
4. ՀՀ կառավարության էլեկտրոնային գնումների համակարգի ներդրման ռազմավարությունը հաստատելու մասին որոշում, 10.03.2006
5. ՀՀ կառավարության 2017 թվականի ապրիլի 6-ի N 386-Ն որոշումը էլեկտրոնային ձևով գնումների կատարման կարգի մասին

Գրականություն

6. ARMEPS համակարգի տնտեսական օպերատորի գործաձողի ձեռնարկ, 12.12.2016 թ.

7. **Андреева Л. В.**, Закупки товаров и энергосервисных работ для федеральных государственных нужд, правовое регулирование 2-е изд., перераб. и доп, М., "Волтерс Клувер"
8. **Афанасьев М., Афанасьева Н., Кныш В.** Государственные закупки в рыночной экономике. Спб: СПбГУЭФ, 2004г.
9. **Борисова В. В.**, Международный Прокьюремент. Издательство Санкт-Петербургского государственного экономического университета, 2017 г.
10. Европейский банк реконструкции и развития, Принципы и правила закупок товаров, работ и услуг. Май 2010 г.
11. **Рзун И. Г., Рзун В. В.** Зарубежный опыт проведения государственных закупок услуг строительства // Научные труды Куб ГТУ, 2015. № 9
12. **Семенова Ф. З., Борлакова М. Б., Боташева Л. С.** Зарубежный опыт организации государственных закупок // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 6-2
13. **Храмкин А. А.** Международный опыт построения системы госзакупок
14. **Akintoye A., Hardcastle C., Beck M., Chinyio E., Asenova D.** Achieving best value in private finance initiative project procurement. Construction Management and Economics, 2003, vol. 21, no. 5,
15. **Tul'tsova I. V.** Osobennosti funktsionirovaniia federal'noi kontraktnoi sistemy SShA [The features of functioning of the USA federal contract system]. Vestnik Akademii – Messenger of Academy, 2012, no. 3

Էլեկտրոնային հասցեներ

16. www.arlis.am
- 16.1. <https://new.arlis.am/am/acts/140973>
17. www.armeps.am
- 17.1. <https://armeps.am/epps/prepareRegisterEOOrg.do?registerEO=true>
18. www.gnumner.am
19. www.sigmaxweb.org
20. www.e-gov.am
21. http://www.sigmaxweb.org/publications/Brief%201%20Performance%20Measurement_ARM.pdf

Տճանա/Հանձնվել է՝ 10.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 03.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 18.04.2023

Государственная поддержка в контексте развития сектора венчурного капитала Армении

Аришакян Кристине Р.

Аспирант кафедры менеджмента и бизнеса,

Факультет экономики и менеджмента,

Ереванский государственный университет (Ереван, РА)

kristine.arshakyan@ysu.am

УДК: 330.8; EDN: DBOFDI; JEL: G24, H54, P33, P45

Ключевые слова: венчурный капитал, инвестиции венчурного капитала, стартап-компания, венчурный фонд, государственная поддержка, налоговые льготы, экономическая рентабельность

Պետական աջակցությունը Հայաստանի վենչուրային կապիտալի ոլորտի զարգացման համատեքստում

Արշակյան Բրիտանիկ Ռ.

Կառավարման և գործարարության ամբիոնի ասպիրանտ,

Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետ, Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

kristine.arshakyan@ysu.am

Ամփոփագիր. Վենչուրային կապիտալի ներդրումները շարունակում են առաջնային դեր կատարել ստարտափ ընկերությունների ֆինանսավորման հարցում: Այդ առնչությամբ կարևոր է վենչուրային կապիտալի կայուն և զարգացած ոլորտ ունենալը, որի զարգացման գործում մեծ է պետական օժանդակության դերը: Այն ենթադրում է ոչ միայն ուղղակի վենչուրային ներդրումներ, այլև իրականացվում է քաղաքականությունների մշակման, բարենպաստ միջավայրի ստեղծման և իրականների ապահովման, մասնավորապես՝ հարկային արտոնությունների տրամադրման տեսքով: Հայաստանում վենչուրային կապիտալի ոլորտը թեև արագ է զարգանում, սակայն այնուամենայնիվ անհրաժեշտ են ոլորտի բարելավմանը նպաստող պետական աջակցության մի շարք միջոցառումներ՝ ուղղված երկրում բարենպաստ միջավայրի ստեղծմանը ինչպես ներդրումային գործարքների թվի ավելացման և ավելի մեծ ներդրումների կատարման, այնպես էլ միջազգային խոշոր վենչուրային կապիտալի ֆոնդերի հետաքրքրությունը Հայաստանի ստարտափ էկոհամակարգի նկատմամբ մեծացնելու, նրանց շրջանում հայկական ստարտափ ընկերությունների հեղինակությունը բարձրացնելու և ոլորտի զարգացումը խթանելու համար: Այս համատեքստում հողվածում հաշվարկվել և հիմնավորվում է ստարտափ ընկերություններում պետության կողմից վենչուրային ներդրում կատարելու նպատակահարմարությունը, ինչպես նաև ներդրում ստացած ստարտափ ընկերություններին որոշ հարկատեսակների զծով արտոնություն տրամադրելու արդյունավետությունը, դրանց արդյունքում ակնկալվող ֆինանսական և ոչ ֆինանսական օգուտները:

Հանգուցաբառեր՝ վենչուրային կապիտալ, վենչուրային կապիտալի ներդրումներ, ստարտափ ընկերություն, վենչուրային կապիտալի ֆոնդ, պետական օժանդակություն, հարկային արտոնություններ, տնտեսական շահութաբերություն

State Support in the Context of Venture Capital Sector Development in Armenia

Arshakyan Kristine R.

Postgraduate Student at Chair of Management and Business,

Faculty of Economics and Management, Yerevan State University (Yerevan, RA)

kristine.arshakyan@ysu.am

Abstract. Venture capital investments continue to be critical for funding of start-up companies, which means that having a developed and stable venture capital sector is important. In the development of the venture capital sector the role of state support is of great importance. It involves not only direct venture investments made by the government but also includes developing policies, creating a favorable environment and providing incentives, particularly in the form of tax incentives.

The venture capital sector in Armenia is developing rapidly, however, a number of government support measures are needed to improve the sector which will be aimed at creating a favorable environment for increasing the number of investment transactions and making larger investments, increasing the interest of large international venture funds in the start-up ecosystem of Armenia, the reputation of Armenian start-up companies among them and promoting the development of the sector.

In this context, the article calculates and substantiates whether participation of the state in venture capital investments in startup companies is efficient in terms of return on investments and justifies how effective is the provision of certain

types of tax incentives to startup companies that have received venture capital investments. The article provides also which financial and non-financial benefits can be expected.

Keywords: venture capital, venture capital investments, startup company, venture capital fund, state support, tax incentives, return on investments

Введение

Инновационные компании играют важную роль в современной экономике. Более того, эти компании оказывают стимулирующее влияние на занятость и экономический рост. Однако эти компании, будучи рискованными и работая в условиях неопределенности, сталкиваются с рядом проблем, каждая из которых по-своему влияет на деятельность стартап-компаний, а некоторые из них могут стать серьезным препятствием для дальнейшего развития и расширения компании. Недостаточное финансирование — одна из этих проблем, которая может не только существенно замедлить рост стартап-компаний, но в какой-то момент может приостановить деятельность компании и даже привести к провалу.

Для решения проблемы финансирования стартап-компаний часто обращаются к венчурным фондам. Инвестиции этих фондов помогают стартап-компаниям выходить на международный рынок и быстро расширяться. При этом сотрудничество с венчурными инвесторами не только решает проблему финансирования стартап-компаний, но и венчурные инвесторы, в основном, становятся консультантом данной стартап-компаний и сопровождают ее на пути к приобретению устойчивого положения на рынке и становлению состоявшейся компанией. Иными словами, для развитой стартап-экосистемы основополагающими являются не только крупная научно-исследовательская инфраструктура и сложившаяся предпринимательская культура, но и наличие достаточного финансирования.

Исследования показывают, что в развитии сектора венчурного капитала определяющими являются роль и поддержка государства, поскольку проводимая государством политика не только способствует развитию сектора, но и создает благоприятную среду для дальнейшего непрерывного развития сектора и процветания стартап-компаний. Однако размер и форма государственной поддержки в каждой стартап-экосистеме зависят от уровня развития данной экосистемы и сектора венчурного капитала, от необходимых мер стимулирования.

Выделяют две формы государственной поддержки: прямую и косвенную [1, стр. 5]. Если прямая поддержка подразумевает прямое участие государства в сделках венчурных инвестиций (это инвестирование может быть гибри-

дным, с участием частного венчурного фонда [2, стр. 2]), то косвенная поддержка подразумевает создание благоприятной институциональной среды, в частности, в виде налоговых льгот, предоставляемых стартап-компаниям, получающим инвестиции. Как показывает изучение европейского опыта обеспечения активности в сфере венчурного капитала [3, стр. 4], налоговые льготы, предоставляемые компаниям, получившим венчурные инвестиции, являются отличным стимулом для более успешного и быстрого развития стартап-компаний. Они также являются определяющими с точки зрения принятия решения об инвестиционной сделке. В связи с этим возникает необходимость рассчитать и обосновать, будет ли сочетание этих двух форм государственной поддержки в целях содействия развитию венчурного сектора в Армении, в частности, непосредственное участие государства в сделках венчурных инвестиций и одновременное предоставление налоговых льгот стартап-компаниям, получившим инвестиции, целесообразным с точки зрения получения финансовой и долгосрочной нефинансовой выгоды.

Эффективность государственной поддержки в развитии сектора венчурного капитала Армении

С 2013 года в сфере венчурного капитала в Армении было создано несколько венчурных фондов, а именно: фонды «Гранатус Венчурс», «Хайв Венчурс», «Смартгейт Ви Си», «Формула ВИ СИ», «Биг Стори ВИ СИ» и «Трипл ЭС Венчурс», которые, в основном, осуществляют инвестиции в предпосевной и посевной стадиях развития. Действуют также сети бизнес-ангелов, крупнейшими из которых являются Сеть бизнес-ангелов Армении (BANA) и Клуб бизнес-ангелов Армении (AICA). В Армении уже создан Национальный венчурный фонд, который планирует решить существующие проблемы в сфере финансирования стартап-компаний и улучшить инновационную экосистему страны. Фонд планирует создать возможности и вызвать интерес у международных венчурных фондов и других инвесторов к инвестированию в высокотехнологичные стартап-компания Армении. Участие Национального венчурного фонда в инвестиционной сделке и налоговые льготы, предоставляемые государством, могут не только обеспечить благоприятные условия для быстрого роста и успеха стартап-компаний, но и стать уни-

кальной гарантией государства при привлечении международных венчурных компаний.

В целях предоставления налоговых льгот предлагается освободить стартап-компании, получающие инвестиции венчурного капитала, от отдельных видов налогов полностью (в случае подоходного налога - частично) на протяжении всего инвестиционного периода. В связи с этим из налогов, предусмотренных Налоговым кодексом РА, принятым в 2016 году, наибольшее влияние могут оказать налог на добавленную стоимость (НДС)¹, подоходный налог с заработной платы работников и налог на прибыль [4].

С целью проведения расчетов планируется осуществить инвестиции в девять технологических стартап-компаниях (три компании на посевной стадии развития и шесть компаний, соответствующих инвестициям серии «А»). Предлагается установить инвестиционный период в 6 лет, на 7-м году предусмотрев выход (exit) инвесторов из данных компаний.

В качестве основы для определения общей суммы налогов, не уплаченных в течение инвестиционного периода в случае применения налоговых льгот и оценки их целесообразности использовались следующие предположения и прогнозы:

1) *Подоходный налог*². При расчете подоходного налога учитывалось, в среднем сколько сотрудников имеют стартап-компании на разных этапах развития, и насколько число сотрудников может увеличиваться по мере роста компании до окончания инвестиционного периода³. Расчет роста числа сотрудников был сделан на основе международных исследований, согласно которым компании, находящиеся на предпосевной и посевной стадиях развития, имеют до 15 сотрудников, а компании, которые получают инвестиции серии «А» – 15-50 сотрудников [5]. При расчете льгот по подоходному налогу учитывалась только ставка 4.5%. При

¹ Принятый в 2016 году Налоговый кодекс РА устанавливает также налог с оборота, который заменяет НДС для компаний, облагаемых этим налогом. Однако этот налог не был учтен, так как в случае получения инвестиций годовой оборот компаний, превысит максимальный порог, установленный законом для оборота.

² Согласно Закону РА «О подоходном налоге», принятому 22 декабря 2010 г., начиная с 2021 г. ставка подоходного налога составляет 21%, а в 2023 г. она составит 20%.

³ За основу для расчета заработной платы была взята среднемесячная заработная плата работника сферы информационных технологий, которая, согласно исследованиям, составляет 638 756 армянских драмов (источник: [11]). Отдельно был рассчитан рост числа сотрудников на определенных должностях в стартап-компаниях, заработная плата которых рассчитывалась в соответствии с зарплатами, предлагаемыми на местном рынке (основанием для определения размеров зарплат послужила информация, предоставленная на сайте staff.am).

этом учитывался тот факт, что в соответствии с принятым в 2014 г. законом РА «О государственной поддержке в сфере информационных технологий», Налоговым кодексом РА, принятым в 2016 г., ставка подоходного налога для ИТ-компаний установлена в размере 10%, и государство обеспечивает обязательный пенсионный взнос в размере 5,5 %. В результате налог, уплачиваемый ИТ-компанией, составляет всего 4,5%.

2) *Налог на прибыль*. В основу предоставления льгот по налогу на прибыль были рассмотрены следующие варианты возможного развития инвестируемых компаний: а) они могли бы не развиваться такими же темпами, если бы не получили инвестиции, и, вероятно, не имели бы прибыли, и налога на прибыль составил бы 0%; б) полученная прибыль согласно деловой практике реинвестируется для обеспечения дальнейшего быстрого роста и расширения компании. В этом случае компании освобождаются от налога на прибыль [6]. Кроме того, в соответствии с принятым в 2014 году Законом РА «О государственной поддержке в сфере информационных технологий» и в соответствии с Налоговым кодексом РА, принятым в 2016 году, ИТ-компании, соответствующие требованиям закона, полностью освобождаются от уплаты налога на прибыль. То есть фактически в случае получения или неполучения инвестиций налог на прибыль не взимается.

3) *НДС*. Расчет налога на добавленную стоимость основывался на изучении международного опыта роста объема продаж стартап-компаний, согласно которому стартап-компании, получившие инвестиции венчурного капитала, обычно в случае успешной деятельности имеют средненедельный прирост продаж на 5-7% [7]. Принимая это во внимание, был рассчитан годовой рост продаж отдельных компаний до конца инвестиционного периода, на основании чего был рассчитан НДС с продаж на рынке Армении.

4) *Налог с инвесторов*. Согласно законодательству РА, доход, полученный инвесторами, облагается налогом по ставке 0,1%, что является небольшой суммой, поэтому дополнительные налоговые льготы для инвесторов могут не предоставляться [8, стр. 3-4].

Расчеты основывались на практиках венчурных инвестиций, принятых международными фондами, в частности управленческий гонорар, который ежегодно вычитается из суммы инвестиций на операционные расходы венчурного фонда (Размер, принятый на международном уровне, составляет 2%), прибыль фонда по завершению инвестиционной сделки (выход инвесторов из

компания посредством сделки покупки или слияния, или первичного публичного предложения акций) (Прибыль венчурного фонда обычно составляет 20% от общей инвестиционной прибыли и рассчитывается в случае, если инвестиционная сделка удалась, и инвестиции обеспечили прогнозируемую прибыль). С точки зрения успешности стартап-компаний, получившие венчурные инвестиции, также учитывалось принятое в практике венчурных фондов мнение, что одна треть портфельных компаний венчурных фондов терпит неудачу, одна треть

возвращает чистую сумму инвестиций (нулевой доход) и только одна треть добивается успеха [9].

Были рассмотрены три сценария эффективности налоговых льгот:

- 1) Инвестирование венчурного капитала с предоставлением налоговых льгот;
- 2) Инвестирование венчурного капитала без предоставления налоговых льгот;
- 3) Естественное развитие стартап-компаний без инвестиций венчурного капитала и предоставления налоговых льгот (см. Таблица 1).

Таблица 1. Сравнительные сценарии инвестиций венчурного капитала и предоставления налоговых льгот

Сценарий 1	Описание	Основные предположения
Инвестирование венчурного капитала с предоставлением налоговых льгот	<ul style="list-style-type: none"> - Инвестирование венчурного капитала с совместным участием государства и частного международного фонда в девять компаний (три компании, соответствующих посевной стадии развития и шесть компаний, соответствующих инвестициям серии «А») - Период инвестирования: 6 лет - Выход в 7-ом году - Компании получают налоговые льготы на период инвестирования по вышеописанным видам налогов 	<ul style="list-style-type: none"> • Значительное увеличение числа сотрудников, что обеспечит большие налоговые поступления • Быстрое расширение деятельности компании, что позволит обеспечить большой оборот • После окончания инвестиционного периода пользой для экономики страны будет создание большого числа рабочих мест и наличие компаний, обеспечивающих серьезные налоговые поступления
Сценарий 2	Описание	Основные предположения
Инвестирование венчурного капитала без предоставления налоговых льгот	<ul style="list-style-type: none"> - Инвестирование венчурного капитала с совместным участием государства и частного международного фонда в девять компаний (три компании, соответствующих посевной стадии развития и шесть компаний, соответствующих инвестициям серии «А») - Период инвестирования: 6 лет - Выход: в 7-ом году - За период инвестирования компании уплачивают все налоги, установленные законодательством РА. 	<ul style="list-style-type: none"> • Небольшой рост числа сотрудников, так как зарплаты в технологическом секторе в Армении значительно выше и взимаемый с них подоходный налог тоже. • Умеренные темпы расширения компании, поскольку при уплате налогов компании не смогут обеспечить более высокий оборот • После окончания инвестиционного периода создание небольшого числа рабочих мест и наличие компаний, обеспечивающих незначительные налоговые поступления
Сценарий 3	Описание	Основные предположения
Естественное развитие стартап-компаний без инвестиций венчурного капитала и предоставления налоговых льгот	Стартап-компании, действующие в Армении, не получают инвестиций венчурного капитала, им не предоставляются какие-либо налоговые льготы	<ul style="list-style-type: none"> • Небольшой или почти нулевой рост числа сотрудников с учетом небольшого объема вложений учредителей или их отсутствия • Естественное (неинвестиционное) расширение деятельности компании, в этом случае маловероятно, что компания, уплачивая налоги, сможет увеличить оборот • Возможно, что эти компании обратятся за инвестициями в крупные международные венчурные фонды и в случае получения инвестиций им придется регистрироваться за

		границей, и они перестанут быть армянской стартап-компанией
--	--	---

Источник: Таблица основана на исследованиях и расчетах автора.

Целесообразность налоговых льгот рассчитывалась при инвестиционном фонде в размере 30 миллионов долларов США. Предполагается, что инвестиции будут осуществляться с участием Республики Армения и приглашенного международного частного фонда (фондов) в соотношении 40% и 60% соответственно.

Также было рассчитано, каких налоговых поступлений можно ожидать после окончания инвестиционного периода от стартап-компаний, получивших инвестиции и налоговые льготы. Ниже приведен расчет финансовой эффективности инвестиционной деятельности с участием государства и частного инвестиционного фонда (см. Таблица 2).

Таблица 2. Расчет финансовой эффективности инвестиционной деятельности с участием государства и частного инвестиционного фонда

Ожидаемая выгоды	Сценарий 1 Инвестирование венчурного капитала с предоставлением налоговых льгот	Сценарий 2 Инвестирование венчурного капитала без предоставления налоговых льгот	Сценарий 3 Естественное развитие стартап-компаний без инвестиций венчурного капитала и предоставления налоговых льгот
Прогноз рентабельности инвестиций от государственного участия (%)	11%	17%	неприменимо
Прогноз рентабельности инвестиций от участия частных инвесторов (%)	20%	17%	неприменимо
Прогноз роста числа сотрудников на конец инвестиционного периода (представлено число сотрудников на конец инвестиционного периода и процентное увеличение по сравнению с началом периода)	61 (610%)	61 (610%)	33 (330%)
Общая сумма налогов, подлежащая уплате в течение инвестиционного периода (6 лет) (долл. США)	0	11 766 757	4 340 427
Общая сумма налогов, подлежащая уплате после окончания инвестиционного периода (в 7-м году) (долл. США)	50 873 919	33 477 625	3 840 654
Общий налоговый доход в течение инвестиционного периода (6 лет) и в последующем 7-ом году	50 873 919	45 244 382	8 181 081

Источник: расчеты автора

Согласно приведенной выше таблице рентабельности и эффективности инвестиционной деятельности, норма прибыли для частных инвесторов прогнозируется на уровне 20%, как при предоставлении, так и непредоставлении налоговых льгот. Это достаточный результат, чтобы частный инвестор посчитал сделку прибыльной. Между тем доходность инвестиционной доли, предоставляемой государством, в случае применения налоговых льгот составляет 11%, что не является высоким показателем с

чисто финансовой точки зрения, чтобы считать инвестиционную сделку прибыльной¹. Однако в долгосрочной перспективе это выгодно с точки

¹ В случае компаний, достигших успеха, учитывался возврат суммы, в десять раз превышающую вложенную, поскольку исследования показали, что венчурные фонды обычно считают успешной ту инвестиционную сделку, в которой возврат инвестиции как минимум в десять раз больше вложенной суммы, а в других случаях (например, возврат в пять раз) сделка просто не считается выгодной. Источник: [10].

зрения ожидаемых налоговых поступлений после окончания инвестиционного периода, поскольку эти компании становятся полноценными налогоплательщиками после окончания инвестиционного периода. Сумма налогов, подлежащих уплате за год, следующий после окончания инвестиционного периода, значительно превышает сумму всех налогов, уплачиваемых в случае непредоставления налоговых льгот. Низкая рентабельность (11%), обусловленная предоставлением налоговых льгот, также компенсируется нефинансовой выгодой.

В случае непредоставления налоговых льгот норма прибыли на инвестиции государства выше (17%), но в этом случае в результате уплаты налогов темпы роста компаний несколько снизятся, снизятся также доходы от уплаченных налогов.

Увеличение числа сотрудников существенно не изменится в случае предоставления или непредоставления налоговых льгот, так как учтено, что в случае получения инвестиций венчурного капитала компании будут стараться увеличивать число своих сотрудников и как можно скорее расширяться, чтобы обеспечить рентабельность инвестиций.

Иначе обстоит дело, когда развитие стартап-компаний происходит естественным путем, без инвестиций венчурного капитала и без налоговых льгот. В этом случае прогнозируется, что увеличение числа сотрудников может быть примерно вдвое меньше, чем увеличение числа сотрудников в компаниях, получивших инвестиции венчурного капитала, так как при отсутствии достаточных финансовых средств компании не смогут нанять достаточно сотрудников, что, в свою очередь, замедлит их развитие.

В случае предоставления налоговых льгот предусматривается, что компании, получившие инвестиции венчурного капитала, не будут платить налоги в течение всего периода инвестирования, а на 7-й год после окончания инвестиционного периода уплаченные налоги составят около 51 млн долларов США, что, превышает сумму налогов (около 45,2 млн долларов США), уплаченных компаниями в течение инвестиционного периода и в год, следующий за его истечением в случае непредоставления налоговых льгот. Иными словами, применение налоговых льгот выгодно и с точки зрения налогов, уплачиваемых после окончания инвестиционного периода.

Как было отмечено выше, инвестиции венчурного капитала, помимо финансовых выгод, также обеспечат множество нематериальных выгод, а именно:

- Повышение стоимости стартап-компаний, учрежденных и действующих в Армении, и приток капитала в экономику путем расширения компаний, получивших инвестиции, потенциальных первичных публичных предложений и (или) сделок по слиянию и поглощению;
- Развитие стартап-экосистемы Армении, в частности, увеличение количества стартапов, инкубаторов и акселераторов;
- Создание новых рабочих мест в результате расширения стартап-компаний, получивших инвестиции;
- Увеличение объемов экспорта, так как созданные или расширяющиеся компании будут продавать свою продукцию/услуги на международном рынке;
- Признание Армении как устоявшегося технологического хаба (узла), повышение репутации армянской стартап-экосистемы на международном уровне;
- Присутствие в Армении серьезных международных венчурных фондов, и, как следствие, приток значительных финансовых ресурсов;
- Создание сети известных международных наставников (менторов) с серьезным опытом, а также усвоение их знаний и опыта;
- Активация фондовой биржи Армении в результате размещения на фондовой бирже акций стартап-компаний, получивших инвестиции,
- Приток иностранной рабочей силы, стимулирование репатриации, стабилизация оттока рабочей силы в технологической сфере;
- Открытие представительств известных международных технологических компаний и исследовательских центров в Армении.

Вышеуказанное будет способствовать развитию не только венчурного сектора, но и стартап-экосистемы и будет стимулировать рост экономики страны.

Заключение

Подводя итоги представленного в статье расчета по обоснованию целесообразности инвестирования в армянские стартап-компании и одновременно предоставления налоговых льгот, можно сказать, что участие государства в инвестиционной сделке и предоставление налоговых льгот до окончания инвестиционного периода более целесообразны, инвестиции венчурного капитала без налоговых льгот, поскольку в

долгосрочной перспективе обеспечивается как рентабельность инвестированных средств, так и нефинансовые выгоды, которые могут стать серьезной гарантией развития сектора венчурного капитала и стимуляции экономического роста страны.

Перечень использованной литературы

1. **Lisa Jane Callagher, Peter Smith, Saskia Ruscoe**, (2015) ” Government roles in venture capital development: a review of current literature”, Journal of Entrepreneurship and Public Policy, Vol. 4 Iss 3 pp. 367 – 391
2. **Balazs Fazekas and Patricia Becsky-Nagy**, (2021), “A new theoretical model of government backed venture capital funding”, Acta Oeconomica 71 (2021) 3, pp. 487–506
3. **PricewaterhouseCoopers LLP (PwC)**, Institute for Advanced Studies (IHS), “Effectiveness of tax incentives for venture capital and business angels to foster the investment of SMEs and start-ups”, June 2017, p. 4:
4. **Налоговый кодекс РА**, принятый 4 октября 2016 г., URL:<https://goo.su/cTzRLv> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14.03.2023)
5. **Brittany Laughlin**, Maturity Map— Scale Stage | 75–150 employees, URL:<https://goo.su/NkUBI> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14.03.2023)
6. **Закон РА «О налоге на прибыль»**, принятый 30 сентября 1997 года, URL: <https://goo.su/6hIzZi> (ссылка укорочена. Дата обращения 20.03.2023 г.)
7. **Giulia Girardi**, Equidam, «Average Growth Rate For Startups», URL:<https://goo.su/ljKAq> (ссылка укорочена. Дата обращения 20.03.2023 г.)
8. **Lilit Hakobyan**, TK & Partners March 10 , 2023, “Understanding Investment Funds, Guide into Investing Funds Under Armenian Law”, pp. 3-4
9. **Artturi Tarjanne**, Nexit Ventures, «Why VC’s seek 10x returns», URL: <https://goo.su/xlMd> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14.03.2023)
10. **Nexit Ventures, Artturi Tarjanne**, «Why VC’s seek 10x returns», URL: <https://goo.su/xlMd> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14.03.2023)
11. **Парсян С.**, «ИТ-сектор формирует в Армении средний класс», URL:<https://goo.su/OFOUS4> (ссылка укорочена. Дата обращения: 14.03.2023)

Сдана/Հանձնվել է՝ 20.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 20.04.2023

Digital technologies in public administration

Manukyan Amalia S.

PhD in Economics, Associate Professor, Chair of Management, ASUE (Yerevan, RA)

amaliamanukyan8@gmail.com

Grigoryan Harutyun A.

Master's student of the Faculty of Marketing Communications, ASUE (Yerevan, RA)

harutyun.grigoryan99@gmail.com

UDC: 350; **EDN:** DGDFCC; **JEL:** L86, M15, M38, M48

Keywords: digitization, digital technologies, digital transformations, public administration, public administration, public service, government, e-government, latest technologies, information technologies, e-government development index

Թվային տեխնոլոգիաները հանրային կառավարման մեջ

Մանուկյան Ամալիա Ս.

ՀՊՏՀ կառավարման ամբիոնի դոցենտ, տ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)

amaliamanukyan8@gmail.com

Գրիգորյան Հարություն Ա.

ՀՊՏՀ մարքեթինգային հատրդակցությունների ֆակուլտետի մագիստրանտ (Երևան, ՀՀ)

harutyun.grigoryan99@gmail.com

Ամփոփագիր. Հոդվածում վերլուծվել է հանրային կառավարման մեջ թվային տեխնոլոգիաների կիրառման փորձը, քննարկվել է Հայաստանի Հանրապետության հանրային կառավարման համակարգում թվային տեխնոլոգիաների կիրառման վիճակը: Մշակվել են առաջարկություններ ՀՀ հանրային կառավարման մեջ թվային տեխնոլոգիաների ներդրման համար: Թվային տեխնոլոգիաների ոլորտը մեր տնտեսության ամենաարագ զարգացող ոլորտն է: Բարձր տեխնոլոգիաների զարգացումը որոշիչ դեր է խաղում պետության մրցունակության, բնակչության անվտանգության և կենսամակարդակի բարձրացման գործում: Թվայնացումը, նորարարությունը և նորագույն տեխնոլոգիաները Հայաստանի կառավարության կողմից դիտվում են որպես կարևոր գործիք հանրային կառավարման, բարենպաստ բիզնես միջավայրի և տնտեսական աճի ապահովման գործում:

Հանրային կառավարման թվային վերափոխումը ոչ միայն պետական գործառնությունների առանձին գործընթացների ավտոմատացումն և օպտիմալացումն է, այլ նաև հանրային ծառայությունների մատուցման, այս կամ այն ժամանակակից ՏՀՏ-ների ներդրումն ու օգտագործումը պետական մարմինների գործունեությունն ապահովելու համար:

Թվային փոխակերպումը կոչված է որակապես փոխելու հանրային կառավարման բովանդակությունը, այդ թվում դրա անհատական ընթացակարգերը, կառավարման ցիկլի փուլերը, պետության գործառնությունները, դրանց կազմը և տեսակները, ընդ որում նման փոփոխությունները պետք է հանգեցնեն հանրային կառավարման որակական բարելավման, նվազեցնեն պետության միջամտությունն ու դերը, բարձրացնեն պետական իշխանության մարմինների գործունեության արդյունավետությունն ու արդյունքայնությունը: Ե՛վ Հայաստանում, և՛ արտասահմանյան երկրներում թվային փոխակերպումները դիտվում են որպես հանրային ծառայությունների մատչելիության և որակի բարձրացման խթան:

Հանգուցաբառեր՝ թվայնացում, թվային տեխնոլոգիաներ, թվային փոխակերպումներ, հանրային կառավարում, պետական կառավարում, պետություն-ծառայություն, կառավարություն, էլեկտրոնային կառավարություն, նորագույն տեխնոլոգիաներ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, էլեկտրոնային կառավարության զարգացման ինդեքս:

Цифровые технологии в публичном управлении

Манукян Амалия С.

к.э.н., доцент кафедры управления АГЭУ (Ереван, РА)

amaliamanukyan8@gmail.com

Григорян Арутюн А.

магистрант факультета маркетинговых коммуникаций АГЭУ (Ереван, РА)

harutyun.grigoryan99@gmail.com

Аннотация. В статье проанализирован опыт использования цифровых технологий в публичном управлении, проведен анализ состояния использования цифровых технологий в публичном управлении Республике Армения. Разработаны рекомендации по дальнейшему внедрению цифровых технологий в публичном управлении Республики Армения. Сектор цифровых технологий является самым быстрорастущим сектором нашей экономики. Развитие высоких технологий играет решающую роль в повышении конкурентоспособности государства, безопасности и уровня жизни населения. Цифровизация, инновации и новейшие технологии рассмат-

риваются правительством Армении как важный инструмент для обеспечения эффективной и репрезентативной системы публичного управления, благоприятной деловой среды и поступательного экономического роста. Цифровая трансформация публичного управления не просто автоматизация и оптимизация отдельных процессов при оказании государственных функций, в том числе при предоставлении государственных услуг, внедрение и использование тех или иных современных ИКТ в интересах обеспечения деятельности государственных органов. Цифровая трансформация призвана качественно изменить содержание публичного управления, в том числе отдельные его процедуры, стадии управленческого цикла, государственные функции, их состав и типы, причем такое изменение должно приводить к повышению качества публичного управления: обеспечению большей обоснованности государственного вмешательства и снижению роли государства в целом, повышению результативности и эффективности деятельности органов государственной власти. И в Армении, и в зарубежных странах уже традиционно цифровая трансформация рассматривается прежде всего как драйвер повышения доступности и качества государственных услуг.

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, цифровая трансформация, публичное управление, государственное управление, государство-сервис, правительство, электронное правительство, новейшие технологии, информационные технологии, индекс развития электронного правительства

Digitization is one of the global trends in the development of public administration, which is related to increasing the efficiency of the activities of state bodies. Digitization is a driving force of changes. This is the reason for the interest of international organizations in the assessment of the digitization of public administration, the development of new indicators characterizing the process and indexes of international comparisons [1, pp. 28–40].

To date, the concept of "digital transformation" has not been clearly defined [2]. Broadly speaking, digital transformation refers to changes in all aspects of society related to the use of digital technologies. Digital transformation is a trend characteristic of various branches of the economy and social sphere, which allows to radically improve performance or expand the scope of the organization's activities [3], Digital transformation strategies are often aimed at the transformation of products, processes, organization of activities based on the use of innovative technologies [4], creating new opportunities to communicate with consumers and meet their needs.

The main risks of implementing digital technologies are:

- loss of control in the most important areas of state administration,
- unauthorized use of personal data,
- the possibility of violation of human rights during the adoption of administrative decisions by an automated system,
- organizational risks, authorities' resistance to the transition from departmental informatization to platform (supra-departmental) solutions (risk of loss of control, fear of their data being open) [5, p. 58].

The potential use of digital technologies can significantly reduce state intervention in economic and social processes, increase the efficiency of public administration.

The spheres of public administration - state administration, local self-government, the numerous

socio-political organizations formed and operating along with the establishment of civil society, for the most part perform many important functions, the great efficiency of which can currently be ensured by digital technologies, modeling of various administrative processes and decisions based on this, due to the constant control of the process of acceptance and implementation [6, pp. 9-25]. Digital control is an important way to ensure the implementation of management decisions and to evaluate the results.

The main goal of the transformations of the public administration system is the formation of a more established state. Currently, digital transformations in the field of public administration are aimed at ensuring the transition from "Electronic government" (e-Government) to "Digital government". Electronic government (e-Government) is one of the manifestations of digital government and refers to the provision of government services in the Internet environment through telecommunication technologies. In the case of "e-government", information technologies are used to automate various actions performed by public administration bodies. Digital government is all kinds of applications of information and telecommunication technologies in the public sphere. In "Digital Government" information technologies are used to increase the efficiency of the state administration system [7, pp. 32-38]. Digital transformation of public administration optimizes administrative functions, increases the controllability of public administration processes, etc.

Electronic management is a broader concept that includes all levels of management. At the government level, e-governance is defined as the use of information and communication technologies in governance for the purpose of providing public services, improving administrative efficiency, and spreading democratic values and mechanisms.

Digitization of public administration is the activity of state power bodies in the regulation of public relations and economic spheres through information communication technologies. Currently, digitalization of public administration takes place in the form of digital transformation [8, p. 8].

Dozens of studies dedicated to e-government by the United Nations have been conducted, and it has been substantiated that there is no alternative to the formation and improvement of e-governments.

Currently, the introduction of digital technologies takes place both at all levels of economic activity and at the state level. The use of information and communication technologies in the public administration system makes it possible to control the services provided by public service providers in a larger volume and to provide them to the population and the business sector on time.

Under the influence of digital technologies, the concept of "state" changes, the term "state-service" appears, which includes a set of digital state institutions that provide electronic public services to the population and businesses using information and telecommunication technologies [9, pp. 32-38]. A world community that successfully implements digital technologies in all spheres of society, including public administration, gains the loyalty of its citizens. However, there is a disparity between countries with different levels of digitization of public administration. In order to solve this problem, it is necessary to develop recommendations for the successful implementation of digital technologies at the international level, and at the level of an individual country, to analyze the current state of digitization of public administration, the threats and problems hindering digitalization, to develop and to finance projects and action plans for the implementation of digital technologies in the public administration system.

Digitization is an important component of the quality of life of citizens and the quality of public service delivery. The 2020-2025 RA Digitization Strategy plan was prepared by the government of the Republic of Armenia, which aims to ensure the digital transformation of government, economy and society. This digitization strategy is coordinated with both the Public Administration Reform Strategy and the SDGs. The adoption and implementation of the comprehensive agenda of radical reforms of the public administration system is a priority as a guarantor of the key importance ensuring the country's security and sustainable development.

The strategy formulates for the first time the unified and comprehensive reform agenda of the public administration of Armenia, according to which the value bases of the public administration

system have been reformulated and the institutional capacities, necessary for the continuous modernization of the system, have been provided through targeted policy actions [10, p. 6]. There have been improvements in public services in the fractious country. Different structures, different ministries have created joint certain offices, joint structures that have improved the quality of services.

The digital development of government services is currently at different stages in different departments. Digitization was carried out according to different principles, according to the strategic priorities of governments, the digital readiness of individual departments, the priorities of digitalization of individual services, sometimes also the priorities of international structures, as well as the demands and needs of citizens. This has led to the formation of several leading circles in the field of digitization, which are distinguished by their rather well-developed capabilities in this field. At the same time, the level of digitalization development in a number of departments is extremely low.

Since the 90s, the process of introduction of e-governance has started in Armenia. The Action Plan adopted by the RA Government in 2008 signaled the beginning of the formation and development of the electronic government system, as a result of which the Electronic Government Tools System with online services (www.e-gov.am) was introduced. The platform consolidates electronic systems of real estate (www.ecadastre.am), state payments (www.e-payments.am), electronic registration of organizations (www.e-register.am), electronic submission of tax reports (file-online.taxservice.am), the unified platform for electronic requests (www.e-request.am). There are also other systems that support construction permit processes (www.e-permits.am) and the unified electronic register of RA licenses (www.e-license.am). From April 1, 2020, in order to ensure the transparency and accountability of the Government's activities, the platform of the National Human Rights Strategy is available in the field of Human Rights Protection (www.e-rights.am) [11, p. 6].

Since 2021, with the support of the World Bank, innovative e-Government projects have been launched. Moreover, although some digital transformation initiatives were designed to achieve the goals set out in the 2030 Agenda, have already been implemented. Thus, the "Electronic Health Care in Armenia" system uses the latest technologies to transmit the necessary data related to human health anywhere, contributing to informed medical decision-making and reducing the risks of

clinical errors. This system contributes to Armenia's achievement of SDG 3rd and 10th goals.

Digitization has also started in the agricultural sector. The government is using drones and satellite technology to collect data and statistics that will be needed to make decisions on the 2nd and 8th points of SDG.

One of the next steps is the introduction of an e-justice system that will contribute to the implementation of the 16th goal of SDG. It should be noted that the 1st goal of the 2021-2023 action plan arising from the 2019-2023 strategy of judicial and legal reforms envisages the introduction of a unified e-justice system and the creation of a unified e-justice platform and ensuring the availability and modernization of electronic databases. The process of implementing the system is complex and phased, as it is used by various bodies from such subsystems as e-management systems of courts, police, penitentiary, enforcement service, e-management systems of probation service, bankruptcy administrators, e-criminal case and many other systems. It is expected to ensure the harmonization of the work of the bodies of the justice sector, the adoption of unified approaches to the implementation of programs in this field, and the implementation of the interoperability of the systems operating in the bodies. This will allow to exclude fragmentary solutions and introduce a single unified mechanism through the implementation of comprehensive planning.

Currently, state administration bodies are conducting an inventory process of applicability of existing digital systems and platforms, the purpose of which is to ensure their interoperability. According to the strategic vision of RA public

administration reforms, it is planned to carry out the reforms in the following stages: policy development and coordination, public service and human resources management, state service delivery, accountability and benevolence, institutional and functional modernization. As a result, it is expected to form a competitive public administration system.

Now, let's look at the most comprehensive and popular rating of the level of use of digital technologies in public administration, the E-Government Development Index (EGDI) used by the United Nations. The e-governance development index is a comprehensive indicator that assesses the readiness and capabilities of public administration structures to provide public services to citizens based on information and communication technologies (ICT).

The E-Government Study has been published biennially since 2003 by the United Nations Department of Economic and Social Affairs. Armenia is represented in the Asia regional and West Asia sub-regional groups. The e-Government Development Index measures a country's level of e-government development, including website design features, infrastructural and educational access, with the aim of reflecting the extent to which countries are using information technology to increase citizen inclusion, participation and access to services.

The UN member states are included in the study, which are classified by three main components:

1. Online Service Index — OSI,
2. Telecommunication Infrastructure Index — TII,
3. Human Capital Index — HCI [12] :

The dynamics of RA e-government development index for 2018-2022 [12, 13, 14]

Year	Position	EGDI Level	EGDI	OSI	TII	HCI
2018	87	HIGH	0,5944	0,5625	0,4660	0,7547
2020	68	HIGH	0,7136	0,7	0,6536	0,7872
2022	64	HIGH	0,7364	0,7221	0,6925	0,7945

Over the years, Armenia has shown a tendency to improve its positions in terms of the observed indicators, however, this positive dynamic was not enough to make a significant progress compared to comparable groups of countries.

According to the results of 2020, Armenia has made progress in this index compared to 2018, improving its global ranking by 19, and in 2022 by 23 positions. The progress is due to improved scores on all 3 subcomponents. In 2018, 2020, 2022 Armenia has been ranked in the group of countries with "High E-Government Development" (HV) and is on the verge of moving to the very high EGDI group.

The UN also calculates the E-Participation Index (EPI) separately, which gives a broad picture of the activity of the E-Government about the information provided to the citizens by the government, "government-citizen" informational relations and the citizens' participation in the government work.

It is an additional index that focuses on evaluating the usability of online services by the government to provide information to citizens, especially: electronic information dissemination (E-information), electronic consultations (E-consultation), electronic decision-making (E-decision-making).

In 2020, the country recorded a significant improvement in the global ranking of this index by 46 positions compared to 2018. Armenia has been included in the group of countries with "Very high level of electronic participation", but in 2022 Armenia retreated by 7 positions. At the same time, Armenia is ahead of the global average level of this indicator, but is significantly behind the possible maximum (frontier) and lags behind the regional and sub-regional leaders.

Conclusion: It is possible to improve further the e-government process in Armenia. It is necessary to increase the number of services provided entirely electronically, expand the participation of companies in public procurement electronically, integrate all public services, improve the content of platforms providing public services and facilitate the use of platforms with the help of reference materials. The main goal of providing electronic services is to improve the provision of public services to users and make it accessible and convenient for every citizen.

List of used sources

1. **Dobrolyubova E. I.**, International indicators of digitalization of public administration: a review of practice, Bulletin of RUDN University. Series: State and municipal administration, 2019 Vol. 6 No 1 p. 28–40, <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-pokazateli-tsifrovizatsii-gosudarstvennogo-upravleniya-obzor-praktiki>
2. **Reis J., Amorim M., Melão N., Matos P.** Digital Transformation: A Literature Review and Guidelines for Future Research. https://www.researchgate.net/publication/323994364_Digital_Transformation_A_Literature_Review_and_Guidelines_for_Future_Research
3. **Westerman, G., Calmè jane, C., Bonnet, D., Ferraris, P., McAfee, A.** Digital Transformation: A Roadmap for Billion-Dollar Organizations, https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2017/07/Digital_Transformation_A_Road-Map_for_Billion-Dollar_Organizations.pdf
4. **Matt C., Hess T., Benlian A.** Digital Transformation Strategies//Business and Information Systems Engineering. https://www.researchgate.net/publication/281965523_Digital_Transformation_Strategies
5. **Dobrolyubova, E. I., Yuzhakov, V. N., Efremov, A. A., Klochkova, E. N., Talapina, E. V., Startsev, Ya. Yu.** Digital future of public administration based on results, M. : Publishing house .Delo. RANEPА, 2019, p. 58.
6. **Suvaryan Yu., Harutyunyan G.**, Problems of using artificial intelligence in the public administration system, "Armenian Army" Military Science Journal of the National Defense Research University of the RA Ministry of Defense, Yer., 2022, N 1, p. 9-25.
7. **Goryachikh M. V.**, The role of public services in the development of the digital economy, Regional problems of economic transformation, Economics and business, 2020, p. 32-38. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-gosudarstvennyh-uslug-v-razvitiy-tsifrovoy-ekonomiki>
8. **Kostina S. N., Sivovolov D. L., Bannykh G. A., Rezer T. M., Alexandrov O. G.** Digitalization of public administration: under the general. ed. S. N. Kostina; Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, Ural Federal University. - Yekaterinburg: Ural Publishing House, 2022.
9. **Grishko N. V., Stepanova Yu. L.**, Digital technologies in public administration, Economic Bulletin of the DonGTI 2022. No. 12, p. 32-38. <http://journal.dstu.education/articles/RU/140.pdf>
10. Digitalization Strategy of Armenia 2021-2025, Appendix No. 1 of the RA Government's Decision No. 183-L of February 11, 2021, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=149957>
11. RA public administration reform strategy. Government 4.0, Appendix No. 1 of the RA Government's Decision No. 691-L of May 13, 2022, https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/kar/2022/691_1.pdf
12. UN Study: E-Government 2018. Applying e-Government for a Resilient and Resilient Society, UN New York, 2018, <https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/UN%20E-Government%20Survey%202018%20Russian.pdf>
13. UN Study: E-Government 2020. Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development, UN New York, 2020, <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf>
14. UN Study: E-Government 2022. UN New York, 2022, <https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2023-02/UN%20E-Government%20Survey%202022%20-%20Russian%20Web%20Version.pdf>

Сдана/Հանձնվել է՝ 26.03.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 07.04.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 14.04.2023

СООБЩЕНИЯ

Еще один член редакционного совета нашего журнала стал академиком РАЕН

Спешим сообщить о приятном событии!

Доктор искусствоведения, профессор, кандидат исторических наук **Акоп Ервандович Симонян**, за заслуги в археологии, принят в действительные члены Российской Академии Естественных наук (РАЕН) став академиком по Армянскому научному центру, секции археологии.

Выдержка из научной биографии **Симоняна Акопа Ервандовича**.

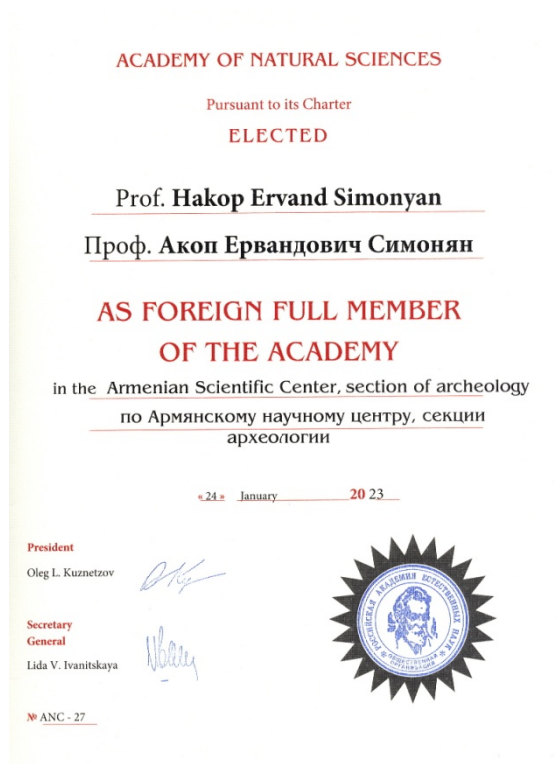
В 1973 г. окончил ЕрГУ по специальности история.

В 1985 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Культура эпохи средней бронзы северных районов Армянского нагорья», за что решением совета Ленинградского отделения института археологии АН СССР присуждена ученая степень кандидата исторических наук.

В 2003 г. решением Ученого совета Ереванской художественной государственной академии удостоился ученого звания доцента по специальности искусствоведение.

В 2020 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Древнейшее искусство Армянского нагорья», за что решением специализированного совета Высшего аттестационного комитета РА присуждена ученая степень доктора искусствоведения.

В 2022 г. решением Ученого совета Государственной академии художеств Армении присвоено звание профессора по специальности искусствоведение.

Несколько слов о научной деятельности **Акопа Ервандовича Симоняна**

Наиболее важным и актуальным в области археологии в конце XX века стал вопрос о выявлении археологических культур бронзового века Южного Кавказа. В своей кандидатской диссертации Симонян А. Е., на основе единой методики внутренних и внешних взаимосвязей и механизмов, впервые в практике закавказской археологии выделил конкретную археологическую культуру, обосновав и определив ее закономерные связи между отдельными памятниками этой группы, создав основу для выделения системных комплексов устойчивых типов. Согласно определению Симоняна: «Археологическая культура как объективная реальность существует вне нашего восприятия. Это материальное отражение исторического развития определенной группы древнего населения в определенной географической

среде, в определенном временном промежутке, дошедшее до нас через призму времени. Следовательно, под понятием археологической культуры мы понимаем полный и единый комплекс системообразующих сочетаний устойчивых типов». На основе такого исследования была выявлена Кармирбердская археологическая культура эпохи средней бронзы в северных районах Армянского нагорья и определены характерные черты этой культуры.

Объектом исследования являются памятники, а также погребальный обряд, социально-экономический уровень развития, способ и технология производства орудий труда, материальных

благ, мировоззрение и верования, а также вопросы культурогенеза армянских горцев в эпоху средней бронзы. Для решения этой задачи широко использованы результаты раскопок могильника Верин Навер 1976-1982 годов, проведенных под руководством автора, а также все зафиксированные данные по другим памятникам этой культуры, архивные материалы и музейные коллекции. Исследования и картографирование памятников, в свою очередь, послужили основой для реконструкции исторических событий, происходивших в Северной Армении после заключительного этапа куро-араксской культуры и позднее. Природные условия этих регионов идеально подходили для развития скотоводства. В условиях примитивного производства продуктов питания скотоводства открыло широчайшие возможности для получения излишков продукции. Результат интенсивного развития скотоводства вызвал имущественную дифференциацию племен и межплеменную борьбу за скот и за приобретение лучших пастбищ, где наиболее богатые образовывали мощный племенной союз и выдвигались его главой. Происходило накопление богатств, которые стали средством обмена и торговли со странами Западной Азии, особенно с хеттским миром и Месопотамией.

При решении конкретных задач Симонян часто прибегал и к комплексному анализу, широко используя методы естественных наук совместно с математиками, физиками, зоологами, астрономами, химиками и представителями других наук.

Впервые, вместо широко применяемого в современной археологии визуального метода обработки типологии керамики, был разработан и применен метод кластерного анализа с применением вычислительных машин, для типологии керамики Кармирбердской культуры. И не случайно, что большой знаток Среднеазиатских и Древневосточных цивилизаций Вадим Михайлович Массон в своем обобщающем обзоре о Кавказской археологии написал: «... *отнюдь не снимает вопрос о необходимости строгой археологической систематики, основанной именно на типологическом анализе. Для памятников Закавказья поры палеометалла такое исследование на уровне современной типологии было предпринято лишь А.Е. Симоняном (1984)*» (Массон В.М. 1997, с. 6).

Используя точный расчет отклонения ориентации могильных ям по сторонам света, учитывая годовое изменение восхода солнца в данной географической широте и используя астрономические расчеты, был разработан метод, позволяющий определить время захоронения с точностью до 3 дней по годовому расчету, что послужило основой для определения смертности этого общества по сезонам или прогнозирования катаклизмов, вызывавших большое количество смертей. Метод был доработан и представлен на международной конференции по археоастрономии. Данный метод может быть использован для определения не только археологических объектов, но и для определения архитектурных ансамблей древнего мира, которые характеризуются строгой ориентацией по сторонам света. Метод имеет общее региональное значение и может быть использован для древних цивилизаций на обширной территории Евразии.

В своей докторской диссертации А. Е. Симонян впервые обобщил все направления первобытного искусства Армении – от до керамического неолита до возникновения первых государственных образований на Армянском нагорье, используя огромный фактический материал. Искусствоведческий анализ археологических источников и коллекций в различных музеях нашей страны, ближнего и дальнего зарубежья, а также полевые исследования наскальных рисунков, петроглифов, архитектурных и мегалитических сооружений: Менгиров, Вишапов – каменных "драконов", скульптуры, керамической и металлической пластики, торевтики, золотого дела, росписи на керамических изделиях эпох мезолита, неолита, энеолита, ранней и средней бронзы выявил образы и иконографические особенности во всех сферах древнего искусства Армении.

В основу диссертации положен принцип комплексного освящения сложившегося социально-экономического субстрата, над слоем которого зарождались различные ветви древнего искусства со своими специфическими особенностями, техникой и иконографией. В работе рассматриваются особенности изобразительного искусства, архитектуры, прикладного искусства и орнамента, возникновение которых обусловлено сложной религиозной идеологией. С этой точки зрения рассматриваются мифология, ритуалы, религии и фольклор древней Армении и древневосточных культурных центров, поскольку именно эти аспекты были основой для создания традиционного, порой канонического искусства, статуй и памятников древней Армении и Ближнего Востока на протяжении всей истории Древнего мира. В работе изложены новые выводы автора по проблемам символики и искусства Армянского нагорья на временном отрезке более 10 тысяч лет.

Сообщение составил *Гагик Погосян /Хахбакян/*

	<u>РЕДАКЦИОННАЯ</u>	
<i>Саргсян Сурен Т.</i>		6
	<u>ПОЛИТИКА</u>	
<i>Саркисян Ваэ Д.</i> Изнанка скандальных законопроектов: выбор Грузии		9
<i>Петросян Лиана Р.</i> Характеристика развития армяно-иранских экономических отношений после Арцахской войны 2020 года		20
<i>Мгдесян Ваграм В.</i> Реформы принца Мухаммеда бин Салман Аль Сауда в контексте отношений с США		25
	<u>ПРАВО</u>	
<i>Мартirosян Лилит Г.</i> Значение классификации международных споров		29
<i>Мартirosян Лилит Г.</i> Типология границ в международном праве: границы и пограничные линии		31
<i>Манукян Нонна Р.</i> Порядок заявления ходатайства о заключении досудебного соглашения о сотрудничестве и его рассмотрения ...		34
<i>Акобджанян Арман В.</i> Проблемы образования Республики Армения как правового государства		40
<i>Сисакян Лилиана В.</i> Правовая характеристика пересмотра дел на основании вновь открывшихся и новых обстоятельств в гражданском процессе		44
	<u>ИСТОРИЯ</u>	
<i>Саргсян Сурен Т.</i> Современный российско-украинский конфликт и Армянский вопрос		49
<i>Арутюнян Марине Г.</i> Две неопубликованные рукописи Гандзака Северного Арцаха Микаэля Астапатечи (вторая половина 18-го века).....		57
<i>Погосян /Хахбакян/ Газик Г.</i> Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Восточной Адриатики: Албания, Черногория, Босния и Герцеговина, Хорватия, Словения		69
	<u>КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ</u>	
<i>Чжоу Шухань</i> Эволюция образа дракона в древнем Китае		85
	<u>СОЦИОЛОГИЯ</u>	
<i>Нагдалян Мгер К.</i> Временные перспективы в психотерапии военных травм: пример кейс анализа		92
	<u>КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ</u>	
<i>Саргсян Гарегин В., Матевосян Артур В., Аветян Давид Р.</i> Повышение кибербезопасности с максимальной связью в двудольных графах		95
<i>Маргаров Геворг И., Налтакян Нарек Л., Гишян Ваагн А., Сейранян Агаси Т.</i> Обеспечение безопасности информационных систем с помощью выборочной многофакторной аутентификации .		100
	<u>ЭКОНОМИКА</u>	
<i>Нашикян Лилия А., Тумоян Сюзана Г.</i> Влияние отрицательных процентных ставок на экономику. На примере европейского центрального банка		132
<i>Тумоян Сюзана Г.</i> Мировой обзор валютных кризисов: сравнительный анализ		108
<i>Агаджанян Армине В., Мелконян Георгий А., Манукян Аюп А.</i> Эконометрический анализ долгосрочной стратегии развития Армении 2020-2050 гг.		114
<i>Петросян Егине Г., Саргсян Лусине К.</i> Анализ товарооборота между Арменией и странами ЕС в нынешних геополитических реалиях		121
	<u>МЕНЕДЖМЕНТ</u>	
<i>Амбарцумян Арман С.</i> Основные стратегии цифровизации банков РА		125
<i>Мхитарян Хорен А., Киракосян Эдгар И.</i> Проблемы в системе электронных аукционов государственных закупок РА и пути их решений		132
<i>Аршакиян Кристине Р.</i> Государственная поддержка в контексте развития сектора венчурного капитала Армении		140
<i>Манукян Амалия С., Григорян Арутюн А.</i> Цифровые технологии в публичном управлении		147
	<u>СОБЫТИЯ</u>	
Еще один член редакционного совета нашего журнала стал академиком РАЕН		152

Բովանդակություն

	<u>ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ</u>
Մարզայան Մուրեն Թ.	6
	<u>ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Մարզայան Վահե Չ. Աղմկահարույց օրինագծերի հետնախորքը. Վրաստանի ընտրանքը	9
Պետրոսյան Լիանա Ռ. Հայ-իրանական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նկարագիրը 2020 թ. Արցախյան պատերազմից հետո	20
Մղդեայան Վահրամ Վ. Արքայազն Մուհամմեդ բեն Սալման Ալ Սաուդի բարեփոխումները ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների համատեքստում	25
	<u>ԻՐԱՎՈՒՆԵՐ</u>
Մարտիրոսյան Լիլիթ Չ. Միջազգային վեճերի դասակարգման նշանակությունը	29
Մարտիրոսյան Լիլիթ Չ. Սահմանների տիպաբանությունը միջազգային իրավունքում. սահմաններ և սահմանային գծեր	31
Մանուկյան Նոնա Ռ. Համագործակցության վերաբերյալ միջնորդության ներկայացման կարգը և դրա քննարկումը	34
Հակոբջանյան Արման Վ. ՀՀ իրավական պետության կայացման հիմնախնդիրները	40
Միսակյան Լիլիանա Վ. Նոր երեվան եկած և նոր հանգամանքների հիմքով գործերի վերանայման իրավական բնութագիրը քաղաքացիական դատավարությունում	44
	<u>ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Մարզայան Մուրեն Թ Ռուս-ուկրինական մերօրյա հակամարտությունը և Հայկական հարցը	49
Հարությունյան Մարինե Չ. Միքայել Աստապատեցու՝ Հյուսիսային Արցախի Գանձակի երկու անտիպ ձեռագրեր (18-րդ դարի երկրորդ կես)...	57
Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Արևելյան Ադրիատիկայի երկրներում. Ալբանիա, Չեռնոգորիա, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Խորվաթիա, Մոլդովիա	69
	<u>ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԿՐՈՆ</u>
Չժու Շուհան Վիշապի կերպարի էվոլյուցիան հին Չինաստանում	85
	<u>ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ</u>
Նաղդայան Մհեր Կ. Ժամանակային հեռանկարները ռազմական տրավմաների հոգեթերապիայում. քեյս վերլուծության օրինակ	92
	<u>ԿԻՆԵՐԱՎԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Մարզայան Գարեգին Վ., Մաթևոսյան Արթուր Վ., Ավետյան Դավիթ Ռ. Կիբերանվտանգության բարձրացում երկկողմանի գրաֆում առավելագույն զուգակցման մեթոդով	95
Մարգարով Գևորգ Բ., Նալթակյան Նարեկ Լ., Գիշյան Վահագն Ա., Սեյրանյան Աղասի Թ. Տեղեկատվական համակարգի անվտանգության ապահովումը ընտրովի բազմագործոն նույնականացման միջոցով	100
	<u>ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Նաշիկյան Լիլիա Ա., Թումոսյան Սյուզանա Չ. Բացասական տոնոսադրույթների ազդեցությունը տնտեսության վրա. Եվրոպական կենտրոնական բանկի օրինակով	104
Թումոսյան Սյուզանա Չ. Արտարժույթային ճգնաժամների համաշխարհային վերաբերյալ վերլուծություն	108
Աղաջանյան Արմինե Վ., Մեղրոսյան Գեորգի Ա., Մանուկյան Հակոբ Հ. Հայաստանի երկարաժամկետ զարգացման 2020-2050 թթ. ռազմավարության էկոնոմետրիկ վերլուծություն	114
Պետրոսյան Հեղինե Չ., Մարզայան Լուսինե Կ. ՀՀ և ԵՄ երկրների միջև առևտրաշրջանառության վերլուծությունը ներկայիս աշխարհաքաղաքային պայմաններում	121
	<u>ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ</u>
Համբարձումյան Արման Ս. ՀՀ բանկերի թվայնացման հիմնական ռազմավարությունները	125
Մխիթարյան Խորեն Ա., Կիրակոսյան Էդգար Բ. Հայաստանի Հանրապետության պետական գնումների էլեկտրոնային աճուրդների համակարգում առկա հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները	132
Արշակյան Զրիտինե Ռ. Պետական աջակցությունը Հայաստանի վեներաբլային կապիտալի ոլորտի զարգացման համատեքստում	140
Մանուկյան Անալիա Ս., Գրիգորյան Հարություն Ա. Թվային տեխնոլոգիաները հանրային կառավարման մեջ	147
	<u>ԻՐԱԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ</u>
Եվս մեկ անգամ մեր հանդեսի խմբագրական խորհրդից դարձավ ՌԲԳԱ ակադեմիկոս.....	152

Content

	<u>EDITORIAL</u>
<i>Sargsyan Suren T.</i>	6
	<u>POLICY</u>
<i>Sargsyan Vahe D.</i> The background of controversial bills; Georgia's option	9
<i>Petrosyan Liana R.</i> Features of the Development of Armenian-Iranian Relations after the Second Artsakh War	20
<i>Mghdesyan Vahram V.</i> Prince Mohammed bin Salman Al Saud's reforms in the context of relations with the United States	25
	<u>LAW</u>
<i>Martirosyan Lilit G.</i> Significance of the classification of international disputes	29
<i>Martirosyan Lilit G.</i> Typology of borders in international law: borders and frontiers	31
<i>Manukyan Nonna R.</i> The Procedure for Submitting a Petition for Cooperation and its Consideration	34
<i>Hakobjanyan Arman V.</i> The Issue of Establishing the Republic of Armenia as a Legal State	40
<i>Sisakyan Liliana V.</i> Legal Characteristics of the Review of Cases on the Basis of Newly Discovered and New Circumstances in Civil Proceedings	44
	<u>HISTORY</u>
<i>Sargsyan Suren T.</i> Today's Russian-Ukrainian Conflict and the Armenian Question	49
<i>Harutyunyan Marine G.</i> Two unpublished manuscripts of Gandzak of Northern Artsakh of Mikael Astapatetsi (the second half of the 18th century)	57
<i>Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.</i> The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Countries of the Eastern Adriatic: <i>Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia</i>	69
	<u>CULTURE AND RELIGION</u>
<i>Zhou Shuhan</i> The Evolution of the Dragon figure in Ancient China	85
	<u>SOCIOLOGY</u>
<i>Naghdalyan Mher K.</i> Time perspectives in the psychotherapy of war traumas: an example of case analysis	92
	<u>CYBER SECURITY</u>
<i>Sargsyan Garegin V., Matevosyan Artur V., Avetyan David R.</i> Enhancing Cyber Security with Maximum Coupling in Bipartite Graphs	95
<i>Margarov Gevorg I., Naltakyan Narek L., Gishyan Vahagn A., Seyranyan Aghasi T.</i> Ensuring Information System Security by Selective Multi-factor Authentication	100
	<u>ECONOMY</u>
<i>Nashikyan Lilia A., Tumoyan Syuzana G.</i> The Effect of Negative Interest Rates on the Economy. The Case of European Central Bank	104
<i>Tumoyan Syuzana G.</i> World Review of Currency Crises: Comparative Analysis	108
<i>Aghajanyan Armine V., Melkonyan George A., Manukyan Hakob A.</i> Econometric Analysis of Armenia's Long-Term Development Strategy 2020-2050.....	114
<i>Petrosyan Heghine G., Sargsyan Lusine K.</i> Analysis of trade turnover between Armenia and EU countries in the current geopolitical conditions	121
	<u>MANAGEMENT</u>
<i>Hambardzumyan Arman S.</i> The Key Strategies for Digitization Transformation in RA Banks	125
<i>Mkhitaryan Khoren A., Kirakosyan Edgar I.</i> The challenges and solutions in electronic auctions of public procurement system of The Republic of Armenia	132
<i>Arshakyan Kristine R.</i> State Support in the Context of Venture Capital Sector Development in Armenia	140
<i>Manukyan Amalia S., Grigoryan Harutyun A.</i> Digital technologies in public administration	147
	<u>EVENTS</u>
Another member of the editorial board of our journal became an academician of the RANS.....	152

Памятка для авторов

Правила оформления и представления статей

Журнал «Регион и мир» публикует статьи и обзоры по актуальным вопросам политики, права, истории, религии и культуры, экономики, социологии, этнографии и философии.

Периодичность издания 6 выпусков в год.

Статьи представляются в электронном виде, в текстовом редакторе MS Word в формате DOC или DOCS, шрифтом – Times New Roman или Sylfaen, величиной фонта – 12, с межстрочным интервалом – 1,5. Объем статей не более 20-и страниц в формате А4, с полями в 2 см.

Графика, таблицы, схемы и рисунки должны быть включены в статью. Рисунки должны быть также представлены отдельными файлами в формате JPG или PNG и с разрешением до 300 dpi.

Выходные данные указываются в следующей последовательности: название статьи (выделенным шрифтом); код универсальной десятичной классификации (УДК) статьи; фамилия, имя и отчество автора (ов); его (их) – ученной степени, звания и должности (если таковые имеются), а также учреждения (й), от которого (ых) поступила работа. Контактные данные (тел., эл.почта) автора (если более одного автора, то данные ответственного лица). Ключевые слова (10-12 слов), текст статьи. В конце статьи должен быть приведен раздел *Перечень использованной литературы*, в котором литература приведена в алфавитном порядке на языке оригинала, с выделением автора, со шрифтом – 10. Например:

Перечень использованной литературы

1. **Липшиц, Е. Э.** Павликианское движение в Византии в VIII и в первой половине IX века. Стр. 101-122. // «Византийский временник», т. V. – М., 1952.
2. **Թեոփանէս Շարունակող**, Ժամանակագրություն: Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե: (Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի): – Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1990. – 438 էջ:
3. **Մախաւայան, Մ.** Հայերն աշխարհում: – Եր.: Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
4. **Ֆելիետոն**, Հայոց ձեռագիրներ եւ նեցա ծաղկանկարները (Շարունակություն Գ. և վերջ): Էջեր 381-384: // «Արձագանք» գրական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ, 1886, № 29, 3 օգոստոսի:
5. **Charanis, P.** The Armenians in the Byzantine Empire. – Lisbon, 1963, Pp. 63.
6. **Balci, B. & Motika, R.** Religion et Politique dans le Caucase post-sovietique. – Paris, 2007.
7. **Кремлева, С. О.** Сетевые сообщества. URL: <https://goo.su/ZSfu> [1] (ссылка укорочена. Дата обращения: 02.02.2021).

[1] Сервис <https://goo.su/>, помогает быстро получать обрезанные ссылки. Работает без регистрации. Можно использовать и другие сайты укорачивающие ссылки.

Ссылки на литературный источник даются в квадратных скобках с указанием номера из перечня использованной литературы и страницы из источника. Например, [4, с. 127].

Подстрочные сноски делаются исключительно для пояснения материала, но не для указания источника литературы и приводятся шрифтом – 10.

Обязательно наличие аннотаций (на языках отличных от языка изложения статьи).

Например, если статья на армянском, то аннотации должны быть на русском и английском языках. Объем аннотации – 200±50 слов.

Редакция имеет право рецензировать и редактировать статьи.

Кроме того редакция проверяет статьи на наличие плагиата (критический > 25%).

Не допускается представление статей, опубликованных ранее в иных печатных изданиях.

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2023, том XIV, № 2

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: www.geopolitika.am; E-mail: region-i-mir@mail.ru
Тел: + (374 93) 868-797; + (374 91) 70-50-55

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*

Редактор: *Э. Григорян*

Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*

Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 22.04.2023

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 9,875

Шрифты: Times New Roman

Тираж 200 экз.

Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона

Отпечатано в типографии “Time to print”